
ÉRTÉKEK

HAGYOMÁNYOS (VALLÁSI) ÉRTÉKEK A MODERN TÁRSADALOMBAN

VILÁGUNK VÁLTOZIK. VELE EGYÜTT róla szóló felfogásunk. Fogalmaink sem kivételek. A fenti cím minden szava magyarázatra szorul. Korunk gyermeke nem azt mondja, hogy „gondolkodom, tehát vagyok”, hanem „észlelem a változást, tehát (modern ember) vagyok”. Néhány oldalban sem a változást, sem a modern társadalom mibenlétét, sem a „hagyományos (vallási) értékek” lényegét nem lehet összefoglalni. Ennyi hely legfeljebb néhány fő szempont tényállás rögzítésére elegendő. (Sőt, ha őszinték akarunk lenni, be kell vallani, hogy nem a hely hiánya korlátoz elsősorban. A helyzet sajátossága, hogy teljes, végleges meghatározást nem tesz lehetővé. Nem csak helyzetünk átmeneti, értelmezéseink is azok. Mindig csak az éppén adottról, a most érvényes mozgásokról beszélhetünk. Ám ez sem kevés.)

Röviden a modernitásról

A társadalomról beszélést évtizedek óta érdekes sajátosság jellemzi. Ahogy a szó a jelenre fordul, a „társadalom” szó mellé jelző kerül.¹ Szükségét érezzük, hogy konkrét viszonyaink társadalmát megkülönböztessük az emberi kapcsolatok általában vett (vagy egyszerűen a múltból ismert?) modelljétől. Ily módon aztán már nem is csupán az emberek közötti viszonyokat megjelenítő és rögzítő rendszerről szólunk, hanem annak gazdasági, technikai jellemzőiről és meghatározottságairól is. Modern társadalmunk nem csupán az emberek és viszonyaik világa, hanem épp annyira a személytelen lehetőségek és a lehetőségekkel bánás játéktere.

A mezőgazdasági munkát, a falusi életet felváltotta az ipar, a szolgáltatás, a város, az „ipari”² vagy éppen a „posztindusztriális társadalom”.³ Pályájuk kezdetén nagyszüleink s talán még szüleink is arra készültek, hogy életüket egy helyben, egyetlen közösségben, apjuk, anyjuk nyomán járva, a családjuknak jutó lehetőségeket érvényesítve fogják leélni. Aztán a történelem ezt az elképzelést szétzilálta. Jött a háború, a malenkij

1 Kneer, Georg – Nassehi, Armin – Schroer, Markus (szerk.): *Soziologische Gesellschaftsbegriffe*. München, 1997.

2 Aron, Raymond: *Dix-huit Leçons sur la Société Industrielle*. Paris, 1962.

3 Bell, Daniel: *Postindustrial Society*. New York, 1973.; Rose, Margaret A.: *The Post-modern and the Post-industrial. A Critical Analysis*. Cambridge, 1991.; Touraine, Alain: *Die postindustrielle Gesellschaft*. Frankfurt, 1972.

robot, a politikai és a gazdasági viszonyok megváltozása, a városba ingázás, a földművesből segédmunkássá válás, a városba költözés, a tanulás, esetleg a politikailag alapozott karrier. A magyar szociológia jelentős tanulmányokkal dokumentálta,⁴ hogy az addig immobil, „zárt” társadalom felfelé mobillá, „nyitottá” vált.⁵ Az első diagnózisok ugyan jócskán túlideologizáltak voltak. Szinte egyidőben a nagy mobilitás kimutatásával, a változás lelassult. Az egyszeri revolúciós társadalomszerkezeti váltást legfeljebb evolúció követte. Az emelkedés nem fokozódott a végtelenségig. A megszerzett hatalom birtokosai erős kézzel őrzik pozícióikat. Mégis, a korábbi mozdulatlanságnak vége szakadt. A mai fiatal nemzedék már egy állandóan változó világban született, azt tartja természetesnek.

A gazdasági változatlanság körülményei között az ember lehetőségeit vagyona s befolyásos kapcsolatai, vagy ezek hiánya határozták meg. Ezek a családi helyzettel együtt adottak, alig változtathatóak voltak. Az egyén társadalmi és gazdasági helyzete egyúttal pályáját, mozgásterét is kijelölte. A tanulásnak, tájékozódásnak, teljesítménynek ilyenkor csekélyebb volt a jelentősége. A gazdasági és társadalmi szerkezetváltás a korábbi biztosítékok és akadályok leértékelődésével és új lehetőségek megnyílásával járt. Ám ezek igénybevétele tájékozottságot, ismereteket és (gazdasági s alkalmasint politikai) teljesítményt követelt. Megnőtt s azóta is nő az információ, a tudás, a kommunikáció szerepe. Tanuló és „kommunikációs társadalomma” lettünk.⁶

Sajátos annak a szerepnek a megváltozása is, amelyet a gazdaság az egyén életében betölt. Egyfelől Európaszerte vége a hiánytársadalomnak. Túlzó általánosítással „jóléti társadalomról”, sőt „eldobó társadalomról” beszélünk. Másfelől úgy látszik, hogy a jólétnek – többé-kevésbé – mindenki számára természetessé válása szükségtelessé teszi a teljesítményre, az anyagi javak megszerzésére irányultságot. A tisztas jómód kiterjedésével és a középosztályok meghatározóvá válásával gyengült az osztálytagozódás jelentősége, s vele szemben megnőtt az életstílusok szerinti típusok jelentősége.⁷ Ennek eredményeképpen, sokak szerint szükségszerűen, a termelő, gyűjtögető, felhalmozó „materiális” beállítottságot „posztmateriális értékrend” váltja fel,⁸ amelyben autonómia- és szabadságigény, az emberi kapcsolatok optimalizálása, a környezetért való felelősség, sőt talán természetfeletti igények is megfogalmazódnak.

A társadalomtudományokban meglehetősen egyetértés uralkodik arról, hogy – a változás egyes dimenziói mögé nézve – mi a modernitás társadalomszerkezeti sajátossága, melyek a modern társadalom legalapvetőbb jellemvonása.⁹ Öt fő elemet lehet

4 Ferge Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése*. Budapest, 1969.

5 Lásd még: Popper, Karl R.: *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde, 1–2*. Tübingen, 1957.

6 Fiske, J.: *Television Culture*. London–New York, 1987.; Otto, P. – Sonntag, P.: *Wege in die Informationsgesellschaft*. München, 1985.; Tully C.J.: *Lernen in der Informationsgesellschaft*. Opladen, 1994.

7 Schulze, Gerhard: *Die Erlebnisgesellschaft*. Frankfurt–New York, 1996.; Junker-Kenny, Maureen – Tomka, Miklós (szerk.): *Faith in a Society of Instant Gratification*. London–Maryknoll, 1999.

8 Inglehart, Ronald: *Cultural Change*. Princeton, 1989.; U.ő.: *Modernization and Postmodernization*. Princeton, 1997.

9 Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*. Oxford, 1990.; Münch, Richard: *Die Kultur der Moderne*. 1–2. Frankfurt, 1986.; Owen, David: *Maturity and Modernity*. London–New York, 1994.; Van der Loo, Hans – van Rijen, Willem: *Modernisierung*. München 1992.; Wagner, Peter: *Soziologie der Moderne*. Frankfurt–New York, 1995.

megkülönböztetni: 1) a funkcionális differenciálódást s vele együtt a rendszer komplexitásának, bonyolultságának folyamatos növekedését; 2) az egymással versengő alrendszerek közötti feszültségek állandósulását s ezzel a társadalmi rendszer dinamizálódását; 3) az egymástól elkülönülő alrendszerek önállósodását, belső öntörvényűségük és önszabályozásuk erősödését; 4) az esetlegességet és átmenetiséget, a társadalmi rendszer egészén belüli kapcsolatok és viszonyok lezáratlanságát, folyamatos változását, legfeljebb rövidtávú kiszámíthatóságát; s végül 5) az így szerveződő összetett, átmeneti és állandó mozgásban lévő társadalmi rendszer önfenntartó, öngeneráló természetét.

A szociológia legelső felismerései közé tartozik a társadalomnak, de különösen az újkori társadalomnak az ellátandó feladatok szerinti alegységekre tagolódása. Ahhoz, hogy az alegységek vagy részterületek (mint a gazdaság, a politika, a technika, a tudomány stb., valamint ezek alágazatai s ezen belül intézményei) saját speciális feladataiknak minél jobban meg tudjanak felelni, önállóságuk erősítésére és a saját hatókörükön belül a céljaikhoz igazodó racionalitás érvényesítésére törekcsenek. Az egyes területek autonómiája és öntörvényűsége viszont megteremti a szabályozó elvek és rendszerek pluralitását, egyúttal azok relatív voltát is nyilvánvalóvá téve. A területek (társadalmi alrendszerek) sajátos logikái, törekvései és működési elvei közötti eltérések egymás versenytársaivá teszik őket és viszonyukat dinamizálják. Néha a politika szól bele a gazdaságba, máskor a gazdaság bizonyul erősebbnek a politikánál. A technikának és a tudománynak mindkettővel szemben van bizonyos öntörvényűsége, noha kétségtelen az előbbiek erőteljes befolyásoló szerepe. S mutatis mutandis ugyanez elmondható egyéb alrendszerek kölcsönös kapcsolatairól. Az egyes területek közötti viszonyok minden esetre állandóan alakulnak. Az örök, megváltoztathatatlan és tökéletes jelleg hiánya ellenben a legkevésbé sem csökkenti az önmagát fenntartó és szabályozó dinamikus – s az alrendszerek célracionálitása és a részek közötti éppen adott erőviszonyok függvényében működő – társadalmi rendszer életképességét.

Az alegységek célracionálitásra épülő autonómiája és mindezek összessége tehát képes társadalmi rendszerként működni, de ebben az ember, az emberiség, a gyengeségük miatt segítségre szorultak szempontjai s általánosabban az erkölcs és az értékek érvényesülése nincsenek eleve biztosítva. Ezért mondja Max Weber, hogy elérkezett a „testvérietlenség világoralma”.¹⁰ Kevésbé moralizálva elegendő annyit megállapítani, hogy a társadalom szervezete egyre inkább személytelen intézmények és korporatív aktorok viszonyrendszere, amelyben az egyénnek, ha élni akar, meg kell találnia helyét, ki kell alakítania saját kapcsolatait és meg kell küzdenie érdekei érvényesítéséért.¹¹ Mindezt a társadalom rendszere nem teszi lehetetlenné, de nem is biztosítja automatikusan. A modern társadalom utolsó meghatározó jellemvonása tehát az egyén helyének és szerepének megváltozása ebben a rendszerben, amit a társadalomtudományok általában „individualizáció” néven neveznek.¹²

10 Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, I.* Tübingen, 1920. (1963).

11 Coleman, James S: *The Asymmetric Society.* Syracuse, 1982.

12 Berger, P. A: *Individualisierung.* Opladen, 1966.; Dumont, Louis: *Tanulmányok az individualizmusról.* Pécs, 1998.; Friedrichs, Jürgen (szerk.): *Die Individualisierungs-These.* Opladen, 1998.; Kippele, Flavia: *Was heisst Individualisierung?* Opladen-Wiesbaden, 1998.

Az individualizációról

Az individualizáció a modernizáció egyén-szintű tükörképe és megnyilvánulása. Lényege, hogy 1) az egyént körülvevő világ számtalan választási lehetőséget, azaz nagy szabadságot kínál. Az ember életét, magatartását, lehetőségeit, sorsát a társadalom immár alig-alig determinálja. A választás és a döntés az egyénre hárul.

2) A körülmények folyamatos változásai az egyszeri döntéseket átmenetivé teszik. Minden helyzetváltozás új állásfoglalást követel, ám a korábbi döntések revidálása többnyire a feltételek azonossága mellett is lehetséges. Megszokottá, természetessé válnak az élet szerkezetét és az életvitelt érintő gyakori változtatások (a pályaválasztás és a munkahelyé, a lakóhelyé, az emberi környezeté, akár az élettársé).

3) Megnő azoknak az embereknek a köre, akikkel az ember egyáltalán kapcsolatba kerül. Ugyanakkor az is személyes döntés tárgyává válik, hogy kiket választ az ember önmaga számára fontosnak, irányadónak. A modern társadalomban élő ember maga alakítja ki emberi-közösségi környezetét, neki kell megszereznie és megtartania barátait – miközben mind a szóban forgó személy, mind az általa fontosnak tartott ismerősök életének változásai terhelik viszonyukat. A szoros kapcsolatok fenntartása erőfeszítést követel, amire sokan nem képesek. Ez a helyzet az elmagányosodás melegágya, ami másfelől közösségéhségként mutatkozik.

4) A modernitás alaphelyzetéhez tartozik, hogy a lehetőségek közötti választások, a sokféleséggel való szembesülés és a változások folyamata (és a szabadidőt kitöltő tömegkommunikáció és az elektronikus és egyéb játékok) lefoglalják az embert. A pillanatnyi tennivalók mellett a létkérdések (az élet, a halál, az ember hivatása stb.) háttérbe szorulnak. Időnként, gyakran éppen döntési helyzetekben, felszínre kerül a személyes identitás bizonytalansága. „Mit és miért éppen ezt akarom választani?” „Mit akarok elérni a pillanatnyi előnyön és élményen túl?” „Ki vagyok én, aki mindig más vagyok?”

Az általános boldogságvágy nehezen hozható összhangba a viszonyok sokféleségével, változékonyságával, kiszámíthatatlanságával. A világ egyetlen stabil pontot kínál az egyénnek: önmagát. Az Én válik a végső vonatkoztatási ponttá. Jobb híján az ember önmaga köré rendezzi világát. S megnő a test és a divat szerepe, s megszületik az önimádat társadalma.¹³

5) Mind a modernitás, mind az individualizáció a modern kor kikerülhetetlen, ám feszültséggel telt adottsága. Az egyén számára állandó kihívást jelentenek, amire válaszul háromféle stratégia kínálkozik. Az első: a megfutamodás. A meg nem álló cselekvések sorozatával az állásfoglalás átmenetileg elodázható. Átmenetileg lehet a pillanatnak élni, a kínáló alternatívák tömegében válogatni. Ez a rövidtávú megoldás. Legkésőbb akkor bizonyul elégtelennek, amikor döntéseit követően az ember vesztesnek érzi magát. Ez lehet életkori tünet, túlfáradás, alkalmi sikertelenség, vagy egyszerűen annak a jele, hogy elérte azt a csúcst, ami képességeiből következik. A második stratégia a modernitással való szembefordulás. Különösen a gyenge, az ál-

¹³ Lasch, Christopher: *Az önimádat társadalma*. Budapest, Európa, 1984.

landó ugráskészésre és rögtönzésre nem felkészült ember számára nagy a kísértés, hogy feladja szabadságát és önmagát egy közösségnek vagy valamilyen tekintélynek önállótlanul alárendelje. Ez a szekták¹⁴ és a jobb- és baloldali radikális mozgalmak „megoldása”. Végül a harmadik lehetséges magatartásmód a helyzet aktív felvállalása, azaz a személyes identitás és az ennek megfelelő közösségi kapcsolatok építése, ápolása. Ez a pozíció az újfajta közösségek képződésének a forrása. Erre a lehetőségre támaszkodik a társadalom alulról építkezése. Ugyanez magyarázza a modernitás körülményei között is itt-ott megfigyelhető vallási fellendülést.¹⁵ Ennek a harmadik stratégiának a megítélése ellentmondásos. Kritikusai konzervatív magatartásnak tartják. A civil társadalom¹⁶ és a kommunitarizmus képviselői¹⁷ viszont ettől a stratégiától a humanizmus értékeinek megőrzését és társadalmi méretű megvalósításának biztosítását várják.

Kelet-Közép-Európában még egy megjegyzést kell tenni. A régió vizsgálata során számos szerző jutott arra a megállapításra, hogy a kommunista korban végrehajtott modernizáció természetellenes és társadalmilag káros volt.¹⁸ A teljhatalmú kommunista vezetés a gazdasági és társadalomszerkezeti átalakítást úgy hajtotta végre, hogy meg sem próbálta ahhoz az emberek támogatását megnyerni. Az eljárás egyszerre vezetett az értékrend megbomlásához, társadalmi elbizonytalanodáshoz, a nyilvánosság elsorvadásához és az embereknek a közügyekben való önállótlanná válásához. A pártállam sikeresen rombolta a hagyományt, évszázadok kultúráját, a vallásosságot.¹⁹ Ám arra kevésbé volt képes, hogy az elpusztítottat új kultúrával és szokásrenddel helyettesítse. Sikertelenségével anómikus, azaz zavaros, áttekinthetetlen, perspektívát nem kínáló, érték- és közösséghiányos állapotot teremtett. Nagyjából ezt nevezi Hankiss Elemér „negatív modernizációnak” vagy „üres individualizációnak”,²⁰ aminek nyomait ma is viseljük.

Néhány évtizeddel ezelőtt még fel lehetett tenni a kérdést, hogy változhat-e az értékrend, egy társadalom felfogása a kívánatosról és jóról.²¹ Nos, az elmúlt évtized kutatásai meggyőzően bizonyították, hogy Magyarországon a generációváltással együtt értékrendi változásra is sor került. A most időskorú magyarok értékrendje, kis eltérésektől eltekintve, hasonlatos az ugyanilyen korú osztrák, svájci, német vagy holland polgárok, vagy általánosabban a közép-európai katolikus hagyományú országok ér-

14 Ugyanakkor nagy tévedés lenne minden kis egyházat automatikusan – ebben az értelemben – szektának nevezni!

15 Casanova, José: *Public Religions in the Modern World*. Chicago-London, 1994.

16 Arató, Andrew/András: *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest, 1999.; Molnár Miklós: *Civil társadalom és akiknek nem kell*. Budapest, Educatio Kiadó, 1996.; Seligman, Adam B.: *A civil társadalom eszméje*. Budapest, 1997.; Shanks, Andrew: *Civil Society, Civil Religion*. Oxford, 1995.

17 Honneth, Axel (szerk.): *Kommunitarizmus*. Frankfurt-New York, 1993.

18 Van den Broek, Andries – de Moor, Ruud: Eastern Europe After 1989. In: Ester, Peter – Halman, Loek – de Moor, Ruud (szerk.): *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*. Tilburg, 1994.; Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány, 1992.

19 Tomka Miklós: Secularization or Anomy? *Social Compass* 1991/1.

20 Hankiss Elemér: *Diagnózisok 2*. Budapest, 1986.

21 Hankiss Elemér: *Érték és társadalom*. Budapest, 1977.

térendjéhez.²² A középkorú és annál fiatalabb generáció (és velük a társadalmi átlag) felfogása viszont inkább a kevésbé vallásos és társadalmi életet alig élő egyéb kelet-európai (s talán a skandináv) népek értékrendjéhez áll közel.²³ Magyarország 1950 és 1978 között erőteljesen elvallástalanodott.²⁴ Ezzel egyidőben az individualizmus irányába mozdultunk. Ennek a háttérnek az ismeretében nézünk szembe az azzal a kérdéssel, hogy mit jelentenek, kellenek-e, s vannak-e hagyományos (vallási) értékek a modern társadalomban, nem utolsósorban Magyarországon?

Hagyományos (vallási) értékek?

A „hagyományos” és a „vallási” értékek fogalmi tartománya aligha esik teljesen egybe. A kettő közötti viszony alaposabb elemzést igényelne. Annyi azonban bizonyos – és Durkheim óta köztudott –, hogy a vallás közösségi és közösségteremtő erő, s ennyiben az alulról építkező társadalom és a társadalmi integráció egyik erőssége.

Társadalomszervezeti összefüggésben a szociológia a vallást inkább stabilizáló és rendszermegőrző, semmint mobilizáló, újító vagy netán romboló tényezőnek tartja. Ennek a meggyőződésnek a bizonyítása azonban már nehezebb s érvénye egészen bizonyosan nem általános.

Végül – a marxi és a freudi iskolákon túl a szociológiai funkcionalizmusban is – elterjedt az a vélekedés, hogy a vallás a hiánytársadalmak egyébként megoldhatatlan helyzeteit kezelő illúzió; a maga helyén talán pozitív kihatású, de jóléti társadalmakba át nem vihető szerepkörű tényező. A korábbi időszakban pozitív vallási hatás ráadásul a modern kor küszöbén – állítólag – visszájára fordulhatott. „A háború előtt például az egyház – a felekezeti különbségek e tekintetben nem döntőek – (írja Hankiss²⁵) olyan mértékben nyomta rá a maga bélyegét az emberek értéktudatára, hogy többségük számára nem volt alternatíva: csak egyféleképpen lehetett látniuk a világot s benne önmagukat.” A hagyomány őrzése, eszerint, a modernizáció és az emberi szabadság kibontakozásának akadályává válhatott.

A kérdés csak az, hogy helyesen értelmezi-e a valóságot az idézett felfogás? Vajon a vallás és az egyház őrizte-e a tradíciót, vagy a hagyományos társadalomszerkezetben és kultúrában élő emberek ragaszkodtak kultúrájukhoz, vallásukhoz? Lehetséges, hogy ez is, az is igaz. Az a megfigyelés azonban, hogy a vallás és az egyház mindenkor az éppen létező társadalmi-kulturális adottságokból építkezett, semmiképpen sem bizonyítja ezek korlátozó vagy/és konzerváló szerepét. Ráadásul a világháború előtti idő egyházaiban ugyancsak sokféle érték és társadalmi törekvés versengett egymással.

Ha általános megállapítások helyett az európai kereszténységről beszélünk, elmondható, hogy ez a vallási hagyomány Európa szülőanyja, egy olyan kultúra forrása, amelyet éppen az általa meghirdetett értékek különböztetnek meg mind az antikvi-

22 Zulehner, Paul – Denz, Hermann: *Wie Europa lebt und glaubt. II.* Wien-Düsseldorf, 1993.

23 Inglehart, Ronald: *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies.* Princeton, 1997.

24 Tomka Miklós: *Magyar katolicizmus, 1991.* Budapest, 1991.

25 Hankiss Elemér: *Diagnózisok, I.* Budapest, 1982.

tástól, mind más világtájak újabb kori kultúráitól. (Igaz, ez az állítás még további bizonyítást igényel, ám arra is rögtön visszatérünk.) Ezek a kulcsértékek nem utolsó sorban a kereszténység jellegzetes embertanában, valamint az egyén és a társadalom közötti viszony sajátos meghatározásában jelentkeznek.

1) A kereszténység talán legfontosabb világtörténelmi újítása az ember szabadságának meghirdetése. Az olyan vallási fogalmak, hogy „istenfiúság”, „társörökös”, „a teremtésben való részvétel” stb. azt fejezik ki, hogy Isten az embert szabad társának tekinti s olyan szabadságra hívta meg, mint egy ideális házastárs a házastársát.²⁶ Keresztény felfogás szerint a szeretetképeség, az erkölcsiség és általánosabban az emberi minőség alapja a szabadság. Az egyén számára saját magatartásának végső mércéje a – a szabadságot megjelenítő – lelkiismeret, amelynek az ember (akár az egyházi tanítósokkal való szembekerülés esetén is) feltétlen engedelmességgel tartozik.

2) Nem kevésbé fontos, hogy a kereszténység olyan vallás, amely tantétszerűen is közösségiségre kötelez. A közösséget a magánosságnál magasabb értékűnek minősíti és az üdvözülés feltételül szabja. A végítéletről szóló bibliai történetben az Emberfia nem aszerint mond ítéletet az emberekről, hogy ki mennyire hitt Istenben, vagy mennyiben gyakorolta, ápolta vallását, hanem aszerint, hogy ki miképpen viselkedett a rászoruló emberekkel szemben.²⁷ A keresztény vallás az individualizmus önző változatának radikális ellentéte.

3) Az emberi-társadalmi viszonyok és jogok terén a kereszténység nem az erőviszonyokhoz igazodik és nem tekintélyelvű, hanem minden ember azonos jogát hirdeti (ez a forrása az általános emberi jogok gondolatának) és mind egyéni, mind társadalomszervezeti vonatkozásban az emberhez méltó élet biztosítását és alkalmazást a szociális gondoskodást követeli.

4) Ellentétben a társadalmi alrendszerek maradéktalan öntörvényűségének követelésével, a kereszténység abból indul ki, hogy világunkban mindennek végső mércéje az ember java. Az emberközpontú erkölcs, szerinte, semmiféle tárgyi, vagy célracionális logikával nem helyettesíthető.

5) Bizonyos, hogy a kereszténység értékőrző felfogás, a társadalmi emlékezet kincsestára, és csak egészen rendkívüli esetekben (amikor az alapértékek védelme követeli azt) hajlik a forradalom és egyéb radikális megoldások elfogadására. Mégis alapvető félreértés, hogy mindenkoron a fennálló viszonyok szentesítője és a változatlan-ság képviselője lenne. Ennek a vallásnak és kultúrának is lényegéhez tartozik a létező egyéni és társadalmi helyzeteken való felülemelkedés. Az Isten országáról gondolkodás az éppen adott helyzetet szembesíti az adott körülmények között lehetséges legjobb lét ideáljával. A kereszténység felfogása szerint Isten országa ebben a világban, a konkrét viszonyok jobbítása által épül. Ennek megfelelően a keresztény ember mindig a most létező és a megvalósítandó jobb világ közötti feszültségben él és önmaga erkölcsi minősítésének mércéje is az, hogy az utóbbi megteremtéséhez ő mennyiben járult hozzá. Ez Jézus tanítása és ez a keresztény egyházak elvi alapállása.

²⁶ Schillebeeckx, Edward: *Sacramentum salutis*. Leipzig, 1973.

²⁷ Mt 25, 31–46.

Külön vizsgálendő viszont, hogy ezek az elvek mennyire valósulnak meg a mai gyakorlatban, a modern Európában, vagy éppen Magyarországon.

Európa értékei és a kereszténység

Az utóbbi évek egyik legnagyobb figyelmet keltő társadalomtudományi dolgozata²⁸ azt állítja, hogy a globalizáció korában, a világméretű nivellációval és a mcdonald-kultúrával²⁹ szemben, a hagyományoknak és az értékeknek – a világvallásokban kifejezett és rendszerbe foglalt – regionális eltérései képeznek rendező struktúrát. A gazdaság és a tömegkommunikáció nem ismer határokat. Huntington szerint a világvallások és a nekik megfelelő, történelmileg rögzült értékrendek képviselik a régióként jellemző munkaetikát, a társadalmi viszonylatok egymástól különböző felfogásait és rendjeit, egyhelyütt a hedonizmust, másutt esetleg a teljesítményelvet (stb.). Ez a hipotézis nem földrészekben és nem nemzetekben, hanem értékrendi típusokban gondolkodik. Ennek megfelelően tagolja a világot. Ebből próbálja megérteni a globális feszültségeket, s ebből az adottságból kiindulva keresi a megoldásokat. Kérdés azonban, hogy jogos-e ez a megközelítés? Kérdés, hogy valóban európaiabb-e például Kelet-Közép-Európa – ahogyan mi hisszük –, mint például Észak-Afrika – amit a dél-franciák és a spanyolok éreznek önmagukhoz hasonlóknak? Marxista neveltetésű gondolkodók szemmel láthatólag nehezen barátkoznak a kulturális tényezők ilyen felértékelésével. Mások számára is kérdés azonban, hogy a javasolt rendszer a megértest strukturalja-e, vagy a valóságot képezi le?

Már évtizedekkel ezelőtt felmerült a kérdés, hogy az európai egységesülési folyamat pusztán gazdasági véd- és dacszövetség-e, vagy van-e mögötte valamilyen közös kultúra és értékrend, ami a népeket összeköti? Európának többé-kevésbé közös a történelme. Egyebek között a 2000 éves kereszténység is összeköt. De értelmes dolog-e ilyesmire hivatkozni a szekularizáció korában? Van-e még valami szerepe a közös vallási gyökereknek? Ha pedig nincs, akkor kulturális integráló tényezőként került-e vajon valami más annak a helyére?

Ebből a kérdéssorból született a szociológia történetének eddig legnagyobb szabású vállalkozása, az „European Value Study (EVS) – Európai Értékrend Vizsgálat”,³⁰ ami aztán a világ értékrendjének vizsgálatává (World Value Survey) nőtte ki magát. Az eddig 1981-ben, 1990-ben és 1999-ben elvégzett vizsgálatban országok tucatjai vettek/vesznek részt. S noha az összegyűjtött anyagnak eddig csupán pici töredéke lett feldolgozva, a kutatásból született publikációk száma százakra rúg.³¹

A kapott eredmények azt mutatják, hogy 1) a világ országai értékrendjük alapján valóban halmazokba (klaszterekbe) rendezhetőek, és hogy ez a struktúra erőteljesen igazodik a világvallások által meghatározott tagolódáshoz.³² Ami pedig az EU-veze-

28 Huntington, Samuel H: *A civilizációk összecsapása és a világrend kialakulása*. Budapest, 1998.

29 Ritzer, George: *The McDonaldisation of Society*. Newbury Park, 1993.

30 Tomka Miklós: Európa változó (?) értékrendje. *Mérleg*, 1995/3. Az 1999. évi felvételtől v. ö: Halman, Loek: *The European Values Study. The Third Wave*. Tilburg, 2001.

31 <http://evs.kub.nl>

32 V. ö. egyebek között Inglehart i. m. és Zulehner-Denz i. m.

tés által feltett kérdést illeti: Európa értékrendje jól megkülönböztethetően elkülönül más kontinensektől és régióktól. S ez az elkülönülés szoros kapcsolatban van a vallási (keresztény) értékekkel vagy azok szekularizált változataival. Ez úgy értelmezendő, hogy nem az aktuális hit, hanem a történelmi magatartásminták azok, amelyek a régió jellegzetességét megadják. Történelmi perspektívában viszont a közös keresztény eredet továbbélő hatásai azok, amelyek máig terjedően megmutatkoznak s az európai kultúra közös voltának legfontosabb alapjai közé tartoznak.

2) A kutatás egyértelműen alátámasztja a modernitás és az individualizáció kapcsolatáról mondottakat. A jelenlegi kulturális változásoknak alighanem legfontosabbja az individualizáció,³³ ami egyaránt meghatározó a nyilvánosság működése, az egyén és a társadalmi intézmények kapcsolata,³⁴ és a személy legbensőbb értékei és magánélete szempontjából.³⁵

3) A vallási értékek és kultúra terén ez a kutatássorozat is – mint ahogyan egyéb olyan nemzetközi komparatív kutatások is, mint az „International Social Survey Programme” (ISSP), a „Religious and Moral Pluralism” (RAMP), vagy az „Aufbruch-New Departures”³⁶ – három fő tendenciát dokumentál. Erőteljesen csökken a vallás(osság) intézményesültsége. Csökken az egyházak ellenőrző szerepe. Az egyháziasság ritkul. Ugyanakkor azonban terjed az individualista „maga módján” vallásosság (religion de bricolage). A globalizáció nyomán kétféleképpen is megjelenik a különböző hagyományok keveredése: szinkretizálódásban, azaz különböző vallási elemek kombinációjában, és a fogalmak elmosódásában, jelentőségvesztésében. A harmadik tendencia a vallásosság stílusának, mikéntjének megváltozása. A szervezettel és intézménnyel szemben felértékelődik a közösség. A tételes és rögzített, dogmatizált tanítással szemben megnő a vallási élmény, tapasztalat és érzés szerepe. A közösségi formákhoz igazodó és a társadalmi elvárások által szabályozott vallásosság a vallásos hit és gyakorlatok egyéni formáinak ad helyet.

Igaz ugyan, hogy az intézményes vallás bomlása mellett újraintézményesülés is látható, ám ez nem cáfolja, hanem inkább sajátosan kiegészíti az előbbi mozgásirányokat. Mindegyik nagy egyházban találhatóak s egyre nagyobb szerepre tesznek szert az újonnan született kisközösségek, bázisközösségek, spirituális mozgalmak, alulról építkező network-ök. S persze gyakorlatilag a világ minden pontján megjelennek új hittek, új vallási közösségek, szekták, kisegyházak. (Nyugat-Európa legtöbb országában ez utóbbiak „divatja” abban az értelemben hanyatló, hogy a hetvenes-nyolcvanas években megfigyelt néhány éves felfutás után összlétszámuk már nem növekszik. Az

33 Ester, Peter – Halman, Loek – de Moor, Ruud (szerk.): *The Individualizing Society*. I. m.

34 Van Deth, Jan W. – Scarbrough, Elinor (szerk.): *The Impact of Values. Beliefs in Government, IV*. Oxford, 1995.; Koralewicz, Jadwiga (szerk.): *The European Value System*. Warsaw, 1999.

35 Gabriel, Karl (szerk.): *Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung*. Gütersloh, 1996.

36 Tomka Miklós – Zulehner, Paul Michael: *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europas. (Gott nach dem Kommunismus, I.)* Ostfildern, 1999.; Tomka Miklós – Maslauskaitė, Ausra – Navickas, Andrius – Tos, Niko – Potocnik, Vinko: *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien*. Ostfildern, 1999.; Tomka Miklós – Zulehner, Paul Michael: *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern, 2000.; Prudky, Libor – Aracic, Pero – Nikodem, Krunoslav – Sanjek, Franjo – Zdaniewicz, Witold – Tomka Miklós: *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Tschechien, Kroatien, Polen*. Ostfildern, 2000.

1–2 százaléknyi kisegyházi tagság ellenben frissítő kontrasztot képez mind a nagy-egyházi hagyománnyal, mind a terjedő vallásnélküliséggel szemben.) A vallási differenciálódás és decentralizálódás egyúttal a vallási mezőny megélnkülésével is jár. Ezt a tendenciaváltást a szociológia egyik iskolája egyenesen a szekularizációs elmélet és a rá alapozott prognózisok megbukásának tartja.³⁷

Az újraintézményesülés másik területe a vallási és a politikai szféra közötti kötődések erősödése. A 20. század végének és a 21. század elejének egyik legizgalmasabb jelensége az a világszerte megfigyelhető trend, hogy a közéletben és a politikában folyamatosan nő a vallás (és az egyház) szerepe és jelentősége. A vallás eszerint nem (vagy legalábbis nem csupán) privatizálódik, hanem a modernitás kibontakozása idején éppenséggel közéleti és nemzetközi politikai tényezővé vált és válik. Bizonyos, hogy ezáltal a manipuláció és instrumentalizáció pókhálóiba is belekeveredik, de az is igaz, hogy ennek ellenére a vallások és az egyházak jelentős politikai korrektív szerepet tudnak megőrizni.

A makrotársadalmi és a globális tényezővé válásnak legalább három megjelenése érdemel figyelmet. Az első a vallások és egyházak II. világháború utáni nemzeti felszabadító mozgalmakban betöltött szerepe. A felszabadítási mozgalmak erőteljesen támaszkodni tudtak a vallás mozgósító erejére.³⁸ A második példa a felszabadítás teológiája, ami a katolikus egyház egy fontos áramlatának hangos és széleskörű harcát fogalmazza meg a kizsákmányolás és a neokolonializmus ellen.³⁹ A harmadik példa különböző egyházak és országok püspökeinek kritikus kiállása a szociális téren érzéketlen neoliberális gazdaságpolitika ellen, az igazságosság érdekében és a növekvő társadalmi különbségekkel szemben.⁴⁰

Általános az a megfigyelés, hogy a modern korban a vallás másképpen illeszkedik a társadalomba, más társadalmi alakot ölt, mint korábban.⁴¹ Ennek a még befejezetlen folyamatnak mikéntjéről és lehetséges kilátásairól mind leíró, mind normatív vonatkozásban folyik a vita. Ennek összefoglalására itt nincs hely. A vallás alakváltozása ellenben értelmezési és mérési problémákat is okoz. Akik és amikor a vallásosság mérésére vállalkoznak, általában a 19–20. századi magas fokon intézményesült, össz-

37 Boudon, Raymond: The Understanding of Religious Vitality Needs Additional Factors. *Rationality and Society*, 1992/4.; Chaves, M., Cann, D.E: Regulation, Pluralism, and Religious Market Structure. *Rationality and Society*, 1992/4.; Iannaccone, L.R.: Voodoo Economics? Reviewing the Rational Choice Approach to Religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1995/1.; Stark, Rodney – Iannaccone, L.R: A Supply-Side Reinterpretation of the „Secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1994/3.; Tong, Xiaoxi: Market and Political Explanations of Religious Vitality. *Rationality and Society*, 1992/4.

38 Lanternari, Vittorio: *Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak*. Budapest, 1972.

39 Donders, Joseph G.: *Afrikanische Befreiungstheologie*. Olten, 1986.; Frieling, Reinhard: *Befreiungstheologien*. Göttingen, 1984.; Gutiérrez, Gustavo: *Theologie der Befreiung*. München, 1973.; Pieris, Aloysius: *Theologie der Befreiung in Asien*. Freiburg, Herder, 1986.; Medellín záródokumentum. In: Kerekes György (szerk.): *Eszmé-áramlatok Latin-Amerikában*. Budapest, 1981.

40 Ellingsen, Mark: *The Cutting Edge. How Churches Speak on Social Issues*. Genewa-Grand Rapids, 1993.; Gremillion, Joseph (szerk.): *The Gospel of Peace and Justice*. Maryknoll, 1976.; Igazságosabb és testvériesebb világot! A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele a hívekhez és minden jóakarátú emberhez a magyar társadalomról. In: *Magyarország politikai évkönyve, 1997*. Budapest, 1997.

41 Berger, Peter L.: *The Heretical Imperative*. New York, 1980.; Kaufmann, Franz-Xaver – Metz, Johann Baptist: *Zukunftsfähigkeit. Suchbewegungen im Christentum*. Freiburg, 1987.; Hervieu-Léger, Daniele: *Vers une nouvelle christianisme?* Paris, 1986.; Wuthnow, Robert: *Rediscovering the Sacred*. Grand Rapids, 1992.

pontosított, egynemű egyháziasságból (a tételes hitekből, a vallásgyakorlat megszo-
kott formáiból stb.) indulnak ki. Mintha a vallásosság mindig és szükségszerűen bi-
zonyos, pontosan megszabott előírások teljesítéséből állna. A vallás egyéb módjai,
dimenziói és típusai, például a népi vallásosság, valamint az iszlám, a hinduizmus, a
buddhizmus vagy a pravoszláv ortodoxia kevésbé intézményesült vallási formái na-
gyobbrészt a nyugati szociológia figyelmén kívül maradnak, vagy legalábbis nem
kvantifikálhatók. Ennél súlyosabb következmény, hogy az elmúlt 1–2 évszázad ke-
resztény hagyományára alapozott és intézményközpontú megközelítésmód az intéz-
ményi kontroll alól kibújó jelenkori vallásossággal sem tud mit kezdeni. Napjaink-
ban a vallásszociológia egyik legközpontibb feladata és törekvése a vallás valamilyen
általánosabb, azaz nem egyszerűen a 19–20. századi nyugati keresztény egyháziasság-
ból derivált fogalmának és mérésének kidolgozása.⁴² Ez az erőfeszítés még koránt-
sem befejezett.

Ám még ha el is tekintünk a formaváltástól, világszerte kétségtelen, hogy a vallá-
sosság mértéke és társadalmi betagolódása az utóbbi 3–4 évtizedben hirtelen válto-
zásnak indult. Éppolyan nyilvánvaló, hogy a változás módja és iránya régióként,
országoként eltérő. Tehát noha tudjuk, hogy régi mérőeszközeink elégtelenek s ve-
lünk nem lehet a valóság egészét leképezni, mégsem haszontalan annak rögzítése, hogy
a korábbi helyzethez és intézményes gyakorlathoz képest milyen elmozdulások tör-
ténnek. Ez olyan kérdés, amire az említett kutatások sokrétű választ tudnak adni.

A hagyományos vallásosság változásának néhány mutatója Európában

Az Európai Értékrend Vizsgálat adatai szerint Európa legtöbb országában a hagy-
ományos értelmezett vallásosság a legkevésbé sem megy kivétel számba. Az orszá-
gok és régiók között ellenben jelentősek a különbségek. Erőteljesen vallásos régiók
mellett vannak erőteljesen szekularizáltak is. Az elvallástalanodás, ami Észak-Euró-
pában immár évszázados múltra tekint vissza, mostanában Európa közepén gyorsult
meg, de kevésbé van jelen Dél-Európában és Kelet-Közép-Európa számos országában
(1. tábla.).

Magyarország a legtöbb vonatkozásban a kevésbé vallásos országok közé tartozik.
31 ország összehasonlításában hazánk az istenhit és a vallásos önjellemzés terén a 23.
helyen, az egyháztagság gyakorisága szerint a 24–25., a legalább havi templomba
járás aránya alapján a 21–22. helyen (mindkét esetben Ukrajnával „holtversenyben”),
a naponta, vagy egy héten többszöri imádkozók aránya szerint a 18. helyen áll.

A bemutatott adatok fontosak, ám itt csak háttérinformációul szolgálnak. Az utóbbi
évek vizsgálatainak másfajta eredményei az igazán fontosak. Nyugat-Európát, leg-
alábbis statisztikai átlagokban gondolkodva, a vallási hanyatlás tudata jellemzi. Ke-
let-Közép-Európában ezzel ellentétes a domináns tendencia.

42 Friesl, Christian – Polak, Regina (szerk.): *Megatrend Religion? Neue Religiosität in Europa*. Wien, 2000. (CD-
kiadás); Wuthnow, Robert (szerk.): *The Religious Dimension. New Directions in Quantitative Research*. New
York-London, 1979.

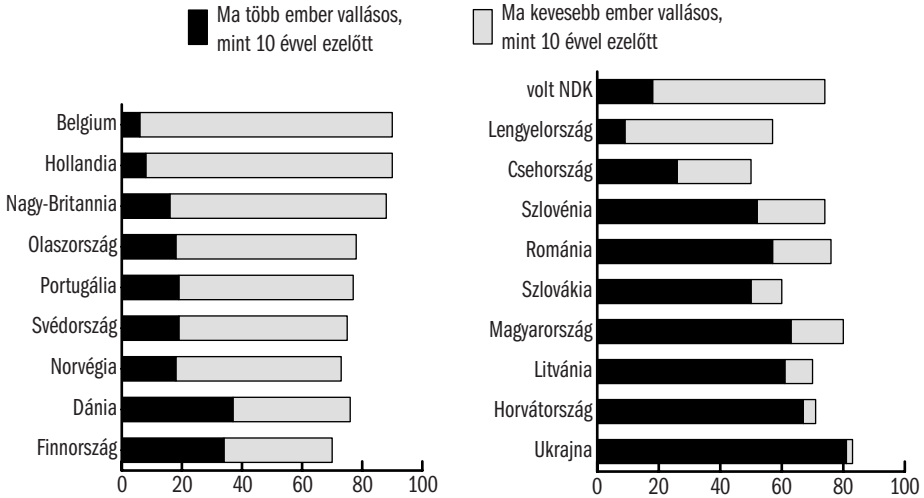
1. TÁBLA

Az egyháziasság néhány mutatójának értékei Európa 31 országában ill. öt (súlyozatlan átlagként képezett) régióban – százalékban

Ország	Egyház-tag	Vallásos öntudatú	Istenhívő	Szerinte Isten személy	Havonta templomba jár	Hetente többször imádkozik
Portugália	88,6	87,6	95,5	81,1	53,2	54,7
Spanyolország	82,0	59,0	86,7	51,2	36,0	34,0
Olaszország	82,2	85,8	93,5	74,7	53,6	54,7
Málta	98,7	75,3	99,5	78,6	87,2	81,3
Görögország	96,0	79,7	91,0	70,9	33,6	47,8
Dél-Európa	89,8	77,5	93,2	71,3	52,7	54,5
Észak Írország	84,4	60,6	92,8	62,2	59,7	53,9
Ír Köztársaság	93,1	76,4	96,8	68,3	74,7	66,5
Franciaország	57,5	46,3	61,4	23,1	12,3	14,6
Luxemburg	70,1	62,0	72,8	34,1	30,4	23,5
Németország	60,4	46,0	54,0	31,1	24,2	22,3
Ausztria	87,6	80,9	87,4	32,4	42,9	34,9
Közép-Európa	75,5	62,0	77,5	41,9	40,7	36,0
Egyesült Királyság	-	41,5	72,5	36,6	18,7	22,9
Belgium	64,6	65,1	71,9	31,3	27,8	28,7
Hollandia	45,0	61,4	59,5	24,2	25,0	28,8
Izland	95,7	73,9	84,4	54,5	12,0	36,5
Dánia	90,0	76,5	68,9	27,3	11,9	16,6
Svédország	74,7	38,8	53,3	17,5	9,1	-
Észtország	24,3	41,3	50,7	18,9	10,8	14,3
Lettország	59,3	76,9	79,5	8,4	15,1	26,5
Csehország	35,5	44,7	40,3	8,0	12,8	16,1
„Hagyománybontók”	61,1	57,8	64,6	25,2	15,9	23,8
Litvánia	80,6	84,2	85,8	56,0	28,9	29,6
Lengyelország	95,4	93,9	97,1	83,3	78,1	68,4
Szlovákia	76,9	81,6	82,9	37,9	49,8	49,5
Honvátország	86,3	83,7	91,6	38,9	50,2	49,2
Szlovénia	70,0	70,2	65,2	24,7	30,7	14,1
„Hagyományörzők”	81,8	82,7	84,5	48,2	47,5	42,2
Magyarország	57,9	57,5	67,6	44,5	17,9	28,9
Románia	97,6	84,8	96,3	38,3	46,4	69,5
Bulgária	70,2	52,0	65,6	37,5	21,9	20,0
Oroszország	51,9	66,9	71,3	38,0	9,6	23,7
Belarusz	52,2	27,5	82,9	26,7	14,5	26,7
Ukrajna	57,9	77,0	81,7	47,6	17,9	36,6
Ortodox Kelet-Európa	66,0	61,6	80,0	37,6	22,1	35,3

1. ÁBRA

A vallásosság térnyerését és térvészését feltételezők aránya s a két arány különbsége Európa 19 országában (%)

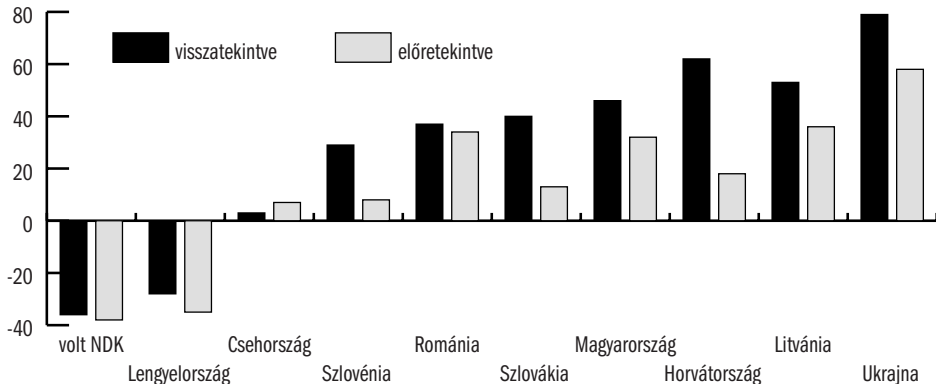

Forrás: RAMP98 és Aufbruch

Függetlenül attól, hogy a régió tradicionális vagy modern, katolikus, protestáns, vagy ortodox országairól van-e szó, Kelet-Közép-Európában az emberek vallási fellendülésről beszélnek (1. ábra) és úgy gondolják, hogy a vallásosság erősödése egyaránt jellemezte az elmúlt évtizedet és fogja jellemezni a következőt (2. ábra.). A vallásossággal kapcsolatban Nyugat-Európában pesszimizmus, Kelet-Közép-Európában optimizmus a jellemző.

2. ÁBRA

Azoknak a társadalmi többségeknek az aránya tíz kelet-közép-európai országban, amelyek a vallásos emberek számának növekedését vagy csökkenését feltételezték – visszatekintve az elmúlt, illetve előre tekintve a következő évtizedre (%)

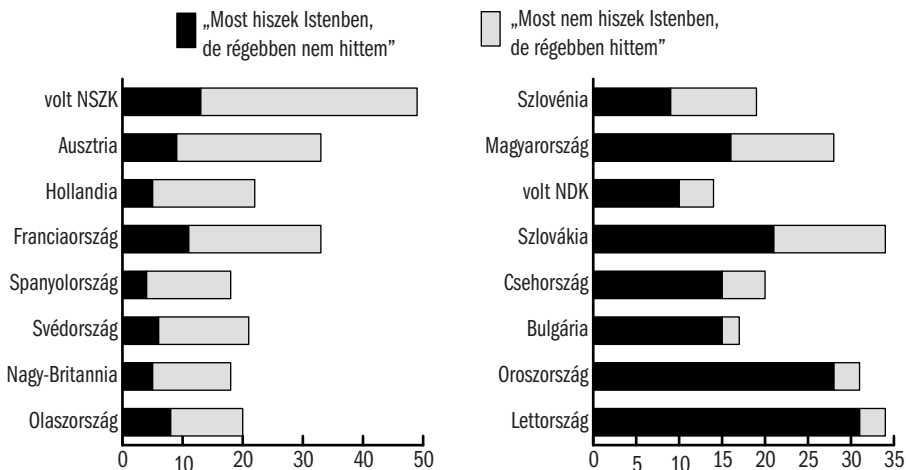
Forrás: Aufbruch

Kelet-Közép-Európában csak két ország(rész) van, ahol az emberek többsége a vallásosság csökkenéséről beszél: Németország keleti tartományai és Lengyelország. Az első esetben a megítélés kérdéses, mert a volt NDK lakói ma nem tudják elkerülni, hogy önmagukat Németország egészének részeként minősítsék. Márpedig a „régiszoetségi tartományok” sokkalta vallásosabbak, mint az újak. Még egy tényezőt nem lehet figyelmen kívül hagyni. A német egyesítés a volt NDK területén élő egyháztagok számára a kötelező egyházi adó kirovását vonta maga után. Ez csak úgy volt elkerülhető, hogy az ember felekezeten kívülinek nyilvánította magát. Ezt a lépést sokan tették meg. Az arányok változtak, amit könnyen lehet a vallásosság, vagy legalábbis s formális odatartozás csökkenéseként értelmezni. Lengyelországban alighanem másról van szó. Majdnem 100 százalékos vallásosság esetén felfelé nincs hová mozdulni. A legkisebb konfliktus viszont a hanyatlás jelének tűnhet.

A közvélemény persze optikai csalódás áldozata is lehet. Lehetséges lenne, hogy az emberek nem annyira a vallásosság változását, hanem az évtizedeken át rejtett dolgoknak felszínre kerülését látják. Kiegészítő adat viszont, hogy hányan mondják saját magukról, hogy világnézetüket megváltoztatták – az egyik vagy a másik irányba. A rendelkezésünkre álló vizsgálatok ismét lehetővé tesznek egy szélesebb körű európai összehasonlítást. Különösen a fiatal felnőttek körében mutatkozik nagy eltérés Nyugat-Európa és a Kelet-Közép-Európa között. Míg a nyugati világot a vallásvesztés túlsúlya jellemzi, a volt szocialista országokban lényegesen többen mondják, hogy vallásossá váltak, mint ahányan azt, hogy elvallástalanodtak. Az egyazon életpályán belül megjelenő világnézeti változások a volt szocialista régióban a vallásosság terjedése irányába vezetnek (3. ábra).

3. ÁBRA

A megtérők és a vallásukat vesztők aránya és a két arány különbsége 16 európai ország(rész) 30 éves és annál fiatalabb felnőtt népességében (%)

Végül szembe kell nézni két ellenvetéssel. Az első szerint mindez csak látszat, hiszen a terjedő vallásosságnak az emberek és a társadalom életében – állítólag – kevés nyoma látható. A második szerint a közvélemény elmozdulása inkább divatokat, semmint érdemi magatartásváltozást jelez.

Az első ellenvetéssel kapcsolatban érdemes egy történetkét felidézni. A hajósinas észrevette, hogy a mosdatlan szájú, durva kapitány esténként a kajütjébe zárkózva a Bibliát olvassa s hangosan szánja-bánja bűneit. Amikor aztán egyszer jókedvében találta a kapitányt, megkérdezte tőle, hogy miképpen lehet, hogy „egy ilyen vallásos ember” olyan keménykezű és hirtelen haragú? A kapitány a kérdésre kérdéssel felelt: „Elgondolkodtál-e már azon, hogy milyen lennék akkor, ha esténként nem imádkoznék?”... – Nos, mind világszerte, mint Kelet-Közép-Európában számtalan megfigyelés tanúskodik arról, hogy az értékrend, a megelégedettség, a gondolkodás és a cselekvés sok vonatkozásában a vallásosság és a nem vallásosság (illetve a vallásos öntudat, a magát vallásosnak vagy nem vallásosnak minősítés) igenis megkülönbözteti egymástól az embereket. Ez akkor is empirikus tény, ha egyrészt tudjuk, hogy a vallásosság differenciáló szerepe a modern (és alkalmasint szekularizált) társadalmakban erősebb, mint hagyományos viszonyok között, másrészt pedig ha a vallásosság befolyásoló szerepének teljes spektruma még nincs feltérképezve.

A másik ellenvetés arra alapít, hogy a vallásos (vagy a nem vallásos) önjellemzés és a vallásosság objektívebb mutatói között alkalmasint széles a szakadék. Különösen érvényes ez olyan országokra, ahol még erős a hagyományos falusi kultúra szerepe, vagy ahol aktuális kérdés a nemzetté válás vagy a nemzeti identitás újrafogalmazása. Lehetséges, hogy ilyen esetekben a „vallási megújulás” vagy „a vallás szerepe” fogalmakat óvatosabban kell értelmezni. Ilyenkor is igaz azonban, hogy sokan s egyre többen érdeklődnek a vallás, a vallási értékek és kultúra iránt. Lehet, hogy inkább a keresés egy határozott irányvételéről, semmint befejezett állásfoglalásról van szó. Ebben az esetben is tagadhatatlan a vallás növekvő szerepe az egyéni, közösségi és (amennyiben ilyen egyáltalán van) az osztársadalmi identitás és értékrend megfogalmazásában, éspedig mind Kelet-Közép-Európa egészében, mind ezen belül Magyarországon. Ezt a tényt nem csökkenti, hanem csak még nyilvánvalóbbá teszi, hogy a vallás erőteljesebb megjelenése sokhelyütt társadalmi-kulturális feszültségekkel jár. A pluralizmushoz nem szokott beidegződések nehezen viselik egy megszüntetettnek vélt társadalmi szereplő újbóli megjelenését. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal, hogy nem vallási hatalomátvételtől van szó, hanem társadalomszervezeti és kulturális minták újrafogalmazása zajlik. A szocialista-kommunista ideológia és politika a közéletből is, a kultúrából is igyekezett kizárni a vallást. Az akkor keletkezett egyoldalúságokat a plurális társadalom most korrigálja. A vallási értékek újra bekerültek a nyilvános kulturális kínálatba, természetesen versenyhelyzetben más értékekkel.

TOMKA MIKLÓS

MODERN (SZEKULÁRIS) ÉRTÉKEK EGY TRADICIONÁLIS TÁRSADALOMBAN

ELŐBB VICCEK ÉS BON MOT-OK, MAJD kutatások bizonyították, hogy a pártállam évtizedeiben nemcsak a társadalmi „valóságnak” nem volt köze a tankönyvekben bemutatott valósághoz, a valódi világnak a *tankönyvszagú világ*hoz, hanem a „társadalomban” (illetve annak különböző csoportjaiban) tapasztalható/mérhető *értékeknek* sem volt köze azokhoz az értékekhez, amelyeket az iskolák sugalltak. (Hacsak nem *rejtett tantervük* révén, de ez már egy másik történet.) (*Háber & H. Sas 1980; Szabó 1988*)

A tény, hogy a tankönyvek és tantervek, tanári kézikönyvek az iskolába járók szüleinek értékeitől eltérő értékek jegyében készültek, sokan egyszerűen a pluralizmus hiányával, a pártállami ideológiai indoktrinációval magyarázták.

Mindenesetre tény, hogy a tankönyv-monopólium és az iskolamonopólium, a hivatalos állami ideológia viszonyai között semmiképpen nem jelenhettek meg az eltérő értékek az iskolában.

Ebből az is következhethetne, hogy amikor *nem* volt iskolamonopólium *s nem* volt tankönyv-monopólium, akkor az iskola és a tankönyvek értékvilága közel vagy közelebb állt az adott társadaloméhoz, az iskolalátogatók szüleiéhez, mint a későbbi évtizedekben. Ugyanakkor a Horthy-korszakban kiadott tankönyvek egy részét átlapozva (illetve újra átlapozva) az a benyomás erősödött meg bennem, hogy a Horthy-kori „tankönyvvilág” *egyértelműen* a tradicionális társadalom értékvilágához alkalmazkodik, s legfeljebb statisztikai eszközöket bevető szövegelemzéssel lehetne kimutatni a tankönyvek értékpluralizmusát.

Mínthogy erre itt és most nem tudok vállalkozni (bár nagyon tudom ajánlani PhD hallgatóknak és érdeklődő kutatótársaknak), inkább általános benyomásaimat szeretném rögzíteni: melyek voltak a tankönyvek által képviselt értékek, és mit tudunk ezzel szemben a társadalom értéktagságáról.

A tradicionális értékvilágban élő társadalom értékeit feltételező és sugárzó tankönyvek „igéi” különböző kérdésekben természetesen különböző mértékig inhomogén társadalom „talajára hullanak”. E különböző mértéket is szeretnék jelezni az alábbiakban.

A nemzet (és a falu...)

A korszak tankönyveinek egyik legkitüntetettebb fogalma a „nemzet”. Az elemistáknak, a kicsiknek szóló olvasókönyvek, beszéd- és értelemgyakorlatok, állampolgári ismeret tankönyvek, a polgárisoknak, középiskolásoknak szóló földrajz, történelem, vagy irodalomkönyvek egyaránt azt sugallják: a nemzet a „faluban” él igazán: a városok „kevésbé nemzeti” intézmények.

Mindezt egy olyan országban tanították, ahol – a nagy nemzetiségi területek trianoni elcsatolása után is – a városok továbbra is lényegesen „nemzetibbek” voltak. A városok lakosságának ugyanis 95,3 a falvak lakosságának viszont csak 90,2% volt magyar anyanyelvű. A nem magyar népességben a magyarul tudók aránya a falvakban mindössze 71,7% volt, a városokban viszont 83,9%. (Ezen belül pl. a Sopron megyei falvak nemzetiségi lakosságának alig 45%-a, a baranyai falvak nem magyar lakosainak is csak 61%-a beszélt magyarul 1930-ban...) (*MSK 1930*) Azaz a falu és a nemzet összekötését sokkal inkább indokolta a városi lakosok liberálisabb/modernebb értékvilágának elutasítása, mint a (nyelvi) nemzetfogalomhoz való viszony. Természetesen nem az a kérdés, hogy „jól” vagy „rosszul” ítélte meg – a történeti mérlegelés szempontjából – a nemzetfogalmat a korszak tankönyvirodalma, de az igenis kérdés, hogy a (főleg városi) gyerekek százezreit éppen azzal a narrációval nevelték szülei nemzeti identitásra, hogy a városokba költöző elődeik a nagyvárosi közegben „elmagyarosodtak”: jiddis, sváb, szlovák anyanyelvüket-csoportidentitásukat nemzeti nyelv-re-nemzeti identitásra cserélték. E rendkívül széles tömegek személyes és történelmi tudata, s ebből következő értékvilága szempontjából a „nemzeti lét” legfontosabb székhelye éppen, hogy a város, s nem a falu...

A szülőföldhöz ragaszkodni

A tankönyvek, az oktatás a szűkebb lakóhelyükhöz, szülőföldjükhöz maradéktalanul „hű”, ahhoz ragaszkodó emberekről szólt. A nemesi nemzetfogalom népi irányba történt elmozdulásával ez egyre gyakoribb. A tankönyvek figurái a könyvbéli történekek színhelyeként szolgáló településen születtek, s ha fel is bukkan a szerencsét próbálni városba induló fiú – a pozitív minta a helyben maradás, vagy éppen a szülőhelyre való visszatérés...

Mindez egy olyan országban, ahol a lakosok alig 60%-a volt helybéli születésű (!), tehát legalább negyven százalék értékvilágát befolyásolnia kellett a földrajzi mobilitásnak. Ha Budapestet igazi végletnek tekinthetjük is – minthogy lakosainak alig 37%-a volt helybéli, a többi városok átlaga is 56%. Noha a vidék helyben születettségének átlaga értelemszerűen magasabb az országos átlagnál, mégis több olyan megyénk van, ahol hatvan százalék alatt maradt a helyben születettek aránya – ezek jellemzően dunántúliak: Baranya, Komárom, Somogy. Különösen feltűnő, hogy Baranyában még a helyben és a megyében születettek *együtt* is alig múlják felül a 61%-ot. Nemcsak a városi, de az ország egyes területein még a falusi családok felére-harmadára is jellemző lehetett, hogy valójában nem volt erőteljes kötődésük a konkrét vidékhez,

vagy településhez. A városi lakosság 36, a falusi lakosság 15%-a nemcsak települést, de megyét is változtatott.

Ráadásul az iskolába járó gyerekek jelentős része maga is átélhetett költözést: az 1930-ban 7–9 éves elemiseknek közel negyede már máshol lakott, mint ahol született. (Utóbbi tény azt is mutatja, hogy a felnőttek földrajzi mobilitása nem elsősorban annak tudható be, hogy más faluba tartozóval kötnek házasságot, hanem a költözések nagyobbik része akkor következik be, amikor már megvan a gyerek...) (*MSK 1930*)

Ahogy emelkedünk az iskolatípusok ranglétráján, már azt is meg tudjuk állapítani, hogy nemcsak a születési hely, hanem a pillanatnyi lakóhely is nagy mértékben eltér az iskola székhelyétől. A polgárista fiúk szüleinek 31%-a, a polgárista lányok szüleinek 23%-a nem helybéli. Kiugróan magas adat, hogy az evangélikus egyház tulajdonában lévő polgárikba járóknak fele nem helybéli, sőt negyede nem is a megyéből való.

Nem rendelkezünk összesített adatokkal arról, hogy – az elemi utáni iskolatípusok vonatkozásában – a diákok hány százaléka nem helybéli *születésű*. Ez – egy több iskolai anyakönyvre kiterjedő – felvétel tanúsága szerint igen változó lehet településenként és iskolánként. Pl. az abonyi polgári fiúiskola diákjainak ugyan 95%-a helybéli, de csak 68%-uk helyben született. A székesfehérvári lánypolgáriban a diákok 90%-a helybéli – de csak 51%-a helybéli születésű (*Nagy P. T. 2001*).

A tanítóképzőkbe járó fiúk 80, a lányok 59%-a nem helybéli lakos; 55 ill. 38%-uk még nem is a megyéből való. A középiskolásoknak 34%-a nem helybéli, sőt 17% nem is a megyéből való. (Még Budapestre is igaz, hogy a fiúk negyede, a lányok egyötöde nem helybéli...) (*MSÉ 1928*)

A felsőkereskedelmiknél ez az arány hasonlóképpen 34 ill. 12%. Utóbbi iskolatípusoknál is jellemző, hogy a lányok nagyobb mértékben helybéliek, bár ennek talán az a domináns oka, hogy a nőoktatásban Budapest erősen felülreprezentált. (*MSÉ 1928*) Csak egy iskoláról, a miskolcira van ennél bőségebb adatunk – eszerint a diákoknak 49%-a helybéli, de csak 27%-a helyben született (*Nagy P. T. 2001*).

Az a két világháború között meghatározóvá váló pedagógiai koncepció tehát, mely a helytörténet ill. a helyi kultúrtörténet, helyi földrajz tanításán keresztül kívánt „hazafiságra nevelni”, a polgáris és középiskolás diákok nagyobbik része számára teljesen inadekvát volt. Az elemisták szempontjából pedig az a figyelemreméltó, hogy miközben a diákok negyede számára éppen az új településre költözés, az új környezet megszokása jelentette a *valódi* kihívást, s a valódi felemelkedési esélyt, az iskola a helybenmaradásról prédikált...

Természetesen az egyes nemzedékekhez tartozó szülőcsoportok szemében különböző mértékig lehetett disszonáns, hogy a tankönyvek a lokalitásban „maradásnak” a „mobilitásnál” nagyobb értéket tulajdonítottak. A 30 és 60 közöttiek körében valamennyi kisebb korcsoportra igaz, hogy (1930-ban) 50% alatt volt a helyben születettek aránya. A 35 és 50 közöttiekre még az is igaz, hogy 30%-nál többen még megyét is változtattak születésük óta. (Az idősebbek még – és talán már – kimaradtak a nagy területi mobilitásokból...)

A nem helyben születettség természetesen különböző mértékben jellemzi az egyes felekezeteket és nemzetiségeket. A trianoni Magyarország unitáriusainak – érthető-

en, hiszen egy eredetileg erdélyi felekezetről van szó – több, mint hetven százaléka nem helybeli születésű. Az izraeliták 57%-os nem helyben születtségét viszont *már csak egyötöd részben magyarázza a „galíciai bevándorlás”*: az 1930-ban összeszámolt izraelitáknak nem kevesebb, mint 39%-a más trianoni magyarországi településen született. Azaz egy polgárosodottabb felekezeti csoport nagyobb területi mobilitásáról van szó... Valószínűleg a gazdaságilag fejlettebb Dunántúl egyes megyéiben is jól megfigyelhető területi mobilitás indokolja, hogy a katolikusok kevésbé (59%-ban) helybéliek, mint a reformátusok (67%). Azt, hogy az általában polgárosodottnak tartott evangélikus népesség 65%-a immobil, további kutatásokkal lehetne talán magyarázni. (Legészszerűbb magyarázat talán, hogy az evangélikusok magas iskolázottsága, elitben elfoglalt magas aránya elsősorban azoknak a csoportoknak tudható be, akik *több generáció óta* városiak.)

A trianoni Magyarország nem magyar anyanyelvű lakossága több, mint hetven százalékban helyben született. Ez önmagában nem magyarázható a nemzetiségek településszerkezetével, hiszen a nemzetiségekhez tartozók nagyobb arányban születtek helyben, mint a falusiak átlaga... Valószínűleg arról van szó, hogy a mobil emberek – minden erre irányuló kutatás adatai által igazolhatóan – inkább váltanak anyanyelvet, asszimilálódnak a magyar többségbe, mint a nem mobilak, így ők mintegy eltűnnek a német-szlovák stb. eredetű nem helyben születettek közül...

Az egyes foglalkozási csoportokhoz tartozó szülőcsoportok értékei is különbözőképpen viszonyulhattak az iskola lokalitás-értékéhez.

Ahogy haladunk az agrárszférából az iparforgalmi szféra, illetve az iskolázatlanoktól az iskolázottak felé, egyre csökken a helyben születettek aránya. Az agráriumban foglalkoztatott férfiak 71% a, az iparforgalmi szektorban foglalkoztatottak 43%-a, a közalkalmazottak és köztisztviselők 43%-a, de az értelmiségi önállóknak csak 28%-a volt helybeli születésű. A gazdaság egyes szféráin belül egységesen megfigyelhető, hogy a tisztviselők csak kis arányban helybeli születésűek: az ipari és kereskedelmi tisztviselők egyharmadára, az agrártisztviselők alig egyhatedére jellemző ez. A kisiparosok némileg több, a kiskereskedők némileg kevesebb, mint negyven százaléka született helyben. Ezek az adatok egyelőre bizonyos redundanciát tükröznek, hiszen „a nem helyben született”-ség ugyanazt a személyt egyszerre jellemzi városi, kereskedői vagy izraelita mivoltában; annak szétválasztása, hogy melyik a jelentősebb meghatározó, csak további kutatásokkal lesz lehetséges.

Mindenesetre nyugodtan elmondhatjuk, hogy szinte minden iskolában lehettek olyan diákcsoportok, melyek személyes sorsa, értékei, illetve szüleik értékei markánsan különböztek a szorosabb értelemben vett szülőföldön maradást szorgalmazó tankönyvvilágtól.

Házasságban élni...

A tankönyvek olvasmányai, de még a kiválasztott irodalmi részletek is a *házasságban élést* mutatták a „rendes ember” egyetlen magánéleti alternatívájának. Még a (történelem, irodalom, olvasó- stb. könyvekben szereplő) konkrét személyek életrajzaiban

is csak a „példás házaseletet élt” információ „hírértékű”. Viszonylag gyakori szereplő az özvegyember és özvegyasszony – gyermekét egyedül nevelő variációban is –, de a tankönyvek nem tudnak az *egyedül élés* alternatívájáról (persze a katolikus papok bemutatását leszámítva), a házasságon kívüli együttélésekről, a válásról stb...

Ezzel szemben a korabeli Magyarországon az emberek egy el nem hanyagolható része házasságon kívül élt. Ha kiszűrjük a gyermekkorúakat – 15 éven aluliakat – akkor kitűnik, hogy a vidéki emberek 27,1 a városiak 35,6% nőtlenként, illetve hajadonként élt. (Budapesten ez az arány 38,4%.)

Tény tehát, hogy a felcseperedett lányok-fiúk jelentős része nem házasodott korán – noha a tankönyvek normavilága szerint ezt kellett volna tennie. Mi több, később sem maradt elhanyagolható kisebbség a nőtlenek, hajadonok csoportja: a 40 és 49 év közötti falusi férfiaknak 4,7% volt nőtlen, a városokban ez az arány már 8,7% volt. A legmagasabb hányadot – természetesen – a budapesti férfiak körében érte el a nőtlenek aránya, itt ugyanis 11,5% volt. A nők esetében a falusiak 4,4, a városiaknak viszont nem kevesebb, mint 11%-a tartozott a hajadonok közé, míg a budapesti hölgyek 15,8%-a. Az iskola értékvilága tehát falun, de különösen városban e tekintetben a társadalom egy jelentős kisebbségének helyzetéről nem vett tudomást. (Noha a dolog természeténél fogva ők nem a gyerekek „szülei” voltak. De egy ötven fős budapesti leányosztály hét-nyolc tanulója vélelmezhetően ez a sors várt...)

Az iskola és a tankönyvek szemében „deviáns” meg nem nőülés-férjhez nem menés az egyes felekezeti csoportokat különbözőképpen érintette. Az izraelita férfiak és nők 10,9 ill. 9,7 százalékát érinti ez. Ezt erősen lemaradva, 6,0 ill. 7,7%-kal követi a római katolikus népesség, holtversenyben az evangélikusokkal (6,0 ill. 7,0%). Ha azonban a katolikus papok és apácák számával csökkentjük a katolikus népességet, akkor az evangélikus egyedülállók már csekély fölénybe is kerülnek. A sort – nem sokkal a katolikusok mögött – a reformátusok zárják 5,5 ill. 5,7%-kal.

Nyilvánvaló, hogy az, hogy a tradicionalitáshoz – minden mérhető adat szerint – a férfiaknál jobban ragaszkodó nők nagyobb arányban maradnak pártában, nem lehet önmagában a szekularizáció, vagy a normákkal való tudatos szembehelyezkedés. Sokkal inkább a világháború hatása ez: a potenciális vagy tényleges vőlegények elestek. A tény azonban, hogy ilyen nőtöbblet mellett a *férfiaknak is* viszonylag magas százaléka agglagény maradt, már sokkal inkább betudható a normasértő viselkedésnek...

Az „erkölcsök romlását”, a házasságon kívüli nemi élet terjedését, a prostitúció növekedését, a nemi betegségek arányának növekedését értelmező korabeli szakirodalom – már amennyiben nem a sajtó, a mozi, a mulatók, a kabaré és a liberális pártok hatását ostromozta – a leggyakrabban a házasságon kívül élők arányával hozta összefüggésbe. Korabeli adataink – a tényleges szexuális viselkedésről, értékekről – természetesen nincsenek. Nemcsak a nevezetesebb orvosstatisztikai kézikönyvek – pl. a sokak által ismert „Melly-Doros” –, de neves szexualitástörténészek sem tudnak érdemi becslést adni arról, hogy a szexuálisan aktív korban lévő nőtlen férfiak milyen arányban választották az „absztinencia” *értékét* a „paráználkodás” ill. a „vadházasság” devianciái helyett (Forrai 2001). Azt pedig végképp nem tudjuk, hogy hölgypartnereik milyen arányban voltak egy modern értelemben vett párkapcsolatot házasság nélkül is

felvállaló „normasértők”, „házasságtörő” férjes asszonyok, alkalmi vagy hivatásos prostituáltak. A házasságon kívül született gyerekek aránya nem igazán jó mutató, hiszen a terhességmegelőzés éppen a modern és iskolázott rétegekben volt elterjedt. A házasságon kívül született gyermekek éppen azokat a csoportokat jellemzi – az anyák felekezeti és foglalkozási összetétele is ezt mutatja –, akik nem-modern, s valószínűleg nem is szekularizált társadalmi csoportokhoz tartozva, vagy legalábbis ilyen körökből származva lettek normasértők. De azért ők sem kevesen voltak: a törvénytelen születések Budapesten a születések 20%-át tették ki. A két legszekularizáltabb felekezet az izraelita és az unitárius alulreprezentált, a legkevésbé szekularizált görögkatolikus erősen felülreprezentált a törvénytelen születéseknél. Ez nem csoda, hiszen a házicseléd anyák erősen felülreprezentáltak: szülei 93%-a törvénytelen volt (*BSÉ 1926*).

A törvénytelen gyerekeknek természetesen kisebb esélye volt megérni az elemi iskolás életkort, mint a törvényeseknek, de még így is valószínű, hogy a tanulók 15%-át is meghaladta azoknak a budapesti elemistáknak a száma, akiknek családi békéjét, anyjához esetleg nevelőapjához fűződő viszonyát sértette a házasságon kívüli szülés súlyos tankönyvi/iskolai elítélése...

Visszatérve a normasértés kevésbé súlyos esetére, a házasság elkerülésére: a városi népességben – s ezen belül az iskolázottabbak körében – a nőtlenség/hajadonság viszonylag széles körben megfigyelhető. A megyei és a városi tisztviselők közel egyharmada tartozott ebbe a csoportba, az orvosok mintegy negyven százaléka, a magánmérnökök 50%-a. (Tény, hogy bizonyos foglalkozásoknál hasonló vagy ennél magasabb arány is mérhető; ezeknél azonban a korösszetétel indokolatlanná teszi az összehasonlítást: pl. az ügyvédjelöltek, nyilván életkori okokból, magasabb arányban nőtlenek, mint az ügyvédek...)

Persze, ha az agglegénynek maradt középosztálybeliüket valaki megkérdezte, hogy miért maradtak ebben az állapotban, akkor – talán néhány pesti „bohém embert” leszámítva – nem az agglegény és hajadonélet értékeiről beszéltek, hanem arról, hogy *egzisztenciálisan* nem engedhették meg maguknak, hogy családot alapítsanak. Nem vonva kétségbe, hogy ők ezt valóban *így élték meg*, ez a magyarázat az értékszociológia-történet-szociológia kutatójának nagyon is informatív: arról szól, hogy két versengő érték közül (miszerint a „rendes ember” házasságban él, ill. a „rendes ember” képes megfelelő szinten eltartani a feleségét) az így válaszolók a második alternatívát részesítették előnyben. (Azaz „a házasság, mint két ember közös keresetere épülő egzisztencia-forma” ezen emberek értékvilágától eltért.) Hasonló a helyzet a hajadonnak maradt falusi tanítókisasszonyokról szóló azon állítással is, hogy „nem talált magához illő partnert”. A számtalan – nem vitatható autonómiájú – emberi sors mögött ott áll a közös történet-szociológiai-értékszociológiai összefüggés, hogy a „rangalatti házasságot kötni” ill. „hajadonnak maradni” társadalmi „tilalmi” közül melyik bizonyult erősebbnek...

A tankönyvek világában – az eddigiek alapján azt mondhatjuk: „természetesen” – nyoma sincs annak, hogy a házasságok nemcsak halállal, de válással, különéléssel is végződhetnek...

Pedig az elváltak arányának növekedése a magyarországi népesség egymást követő generációiban igen figyelemreméltó. A teljes női népességben ugyan ez csak egy százalék körül mozog, de a fiatalabb nemzedékben magasabb. A városi női népességnek pedig három százaléka elvált. Természetesen magasabb az elvált nők aránya az önfenntartásra képes, kereső ill. iskolázott csoportokban. A válás és a polgárosodottság összefüggése még egyértelműbb, ha nem az elvált családi állapotúak arányát vizsgáljuk, hiszen az újráházasodott elváltak e statisztikákban a mi szempontunkból már „rossz helyen” szerepelnek, hanem magukat a válásokat. Aki ugyanis válik, az akkor is a „normasértők” kategóriájába kerül, ha utána újráházasodik. A válási statisztika szerint a húszas évek elején 100 házasságra nyolc válás jut (*MSÉ 1931*). 1921 és 1938 között több, mint százezer válást mondtak ki – az iskolázottabb és gyermekeiket nyilvánvalóan jobban iskoláztató csoportok felülreprezentációjával (*Karády 2001*).

Több ízben utaltunk rá, hogy korabeli értékszociológiai adatfelvételek gyakorlatilag nincsenek. Az elképesztően gazdag országos ill. budapesti statisztikai szolgálat az értékek mérésére nem vállalkozott. (A fentebb idézett adatok sem értékeket mértek, hanem olyan társadalmi jelenségeket, melyekből bizonyos értékek meglétére vagy hiányára következtethetünk.) A későbbi – az elmúlt egy-két évtizedben végzett – szociológiai felvételeket kétféle módon használhatjuk: a kérdések egy része azt tudakolja, hogy a megkérdezettek gyermekkorában szüleik milyen gyakran jártak istentiszteletre, vagy milyen gyakran olvastak könyvet. A mai idős emberek visszaemlékezése tehát arról tudósít, hogy 1930 körül az akkori szülők nemzedéke milyen volt.

Ennél lényegesen kevésbé használhatóak az idősebb nemzedék jelenlegi értékvalasztásáról szóló kérdések. Mégis – különféle kérdéseknél különböző mértékben – az egyes nemzedékek közötti különbségek az eltérő gyerekkori-fiatalkori szocializációval magyarázhatók.

Évtizedekkel későbbi értékvizsgálatok szerint a háború előtt élt felnőttek kétharmada is elfogadja a válást, mint rossz házasságokra adott megoldást... (*TÁRKI 1993*). A közvéleménykutatási adatok szerint e korcsoport 44%-a elfogadja a házasságon kívüli együttélés intézményét, s harmaduk még a gyereknemzés ilyen módját is (*U. o.*).

A házasság nélküli együttélés gyakoriságáról nincsenek adataink – pedig lehetnének. Az 1930-as népszámlálás családi állapot- tábláinak községi összesítői még tartalmazták a „vadházasság” kategóriáját, de a publikált összesítőkből ez már kimaradt – mert nemcsak a tankönyvek, de a hivatalos statisztika sem kívánt szembenézni a valósággal.

Gyermekeket nevelni

A tankönyvek normavilága nemcsak annak lehetőségét nem vette számításba, hogy „normális”, boldog, értékes ember lehet az is, aki nem kötött házasságot, de azt sem, hogy a házasságokban ebben az időben már egyáltalán nem volt természetes „az ahány gyermeket Isten ad” elvének betartása. A tankönyvek a többgyermekességet – sőt s sokgyermekességet tekintették normatívának.

A valódi világban azonban, a natalitási adatokból láthatóan, születésszabályozás érvényesült. A házasságok 17%-ából nem született gyermek, s további 17%-ából

csak egyetlen született – legalábbis 1930-ban (*MSK 1930*). Az ekkoriban az anya halálával megszűnt házasságok 22%-ában egyetlen életben maradt gyermek sem volt – 18%-ában pedig nem is született gyerek. A megszűnt házasságok mindössze negyven százaléka tekinthetett vissza arra, hogy három vagy annál több gyermeket nevelt volna... (*U. o.*)

Természetesen az igen fiatal (24 éven aluli) feleségek és az igen rövid (5 éven aluli) házasságtartamra visszatekintő házasságok gyermektelensége az, amely felülmúlja az átlagot, de a kombinált elemzés már kevésbé közhelyes eredményeket hoz. Kiténik, hogy a fiatalon (15–25 évesen) kötött házasságok esetében a házasság ötödik és tizedik éve között csupán 10 százalékos esélye van annak, hogy a pár gyermektelen maradjon, ezzel szemben az érettebb korban kötött házasságoknál ennek az esélye kétszeresére nő.

A gyermektelenség legvalószínűbb az izraelita házaspárok esetében (24%), és a három nagy keresztény felekezethez tartozók esetében (16–17%). A vidéki házaspárok 15%-ának, a budapesti párok 32%-ának nincs gyermeke, egy-egy gyermek 16 ill. 23%-ukat jellemzi. A két jól érzékelhető dimenzió kapcsolatát az 1. táblázat mutatja.

1. TÁBLA

A férjes nők átlagos gyerekszámja 1930-ban

	Budapest	Törv. városok	Megyék	Összesen
Római katolikus	1,92	2,38	3,56	3,36
Református	1,76	2,47	3,33	3,20
Evangélikus	1,76	2,16	3,30	3,15
Izraelita	1,85	1,95	3,00	2,40

E társadalmi jellemzők alapján megint csak jól körülrajzolhatók azok a társadalmi csoportok, melyeknek normavilágát a tankönyvek egyáltalán nem vették figyelembe...

A gyerekszámmal kapcsolatos korabeli statisztikai adatot jól kiegészíti egy kilencvenes évek eleji közvéleménykutatás: eszerint az akkoriban felnőtt emberek 43%-a háromnál kevesebb, s további 43%-a három gyermek létét tartja ideálisnak; e megfigyelések gyakorlatilag kizárják a szabályozatlan gyermekvállalást. Harmaduk egyetértett azzal, hogy a gyerekek korlátozzák a szülők szabadságát (*TÁRKI 1993*).

Természetesen a későbbi közvéleménykutatási adatokból átsütő modern értékválasztás tényleges megléte a most megkérdezettek 1930 körüli családjában kimutathatatlan. De az tény, hogy a sokgyerekes családmodell egyedül üdvözítő voltáról tanuló gyerekek nagy százaléka olyan családban élt, ahol vagy ő volt az egyetlen gyerek, vagy legfeljebb egy-két testvére volt...

Hetente templomba járni

Az iskola többféle eszközzel is képviselte a „heti istentiszteletjárás” értékét. Nemcsak a kötelező, tanrendbe iktatott, és kifejezetten a felekezetek által szervezett hittanóra fogalmazta meg ezt normatívként, de 1920-tól a heti istentiszteletjárás a tankötelezettség része lett.

A felnőttek társadalmában ugyanakkor már kisebbségben voltak a heti isntentisztelet-látogatók. Korabeli felmérések szerint a harmincas évek végén a református gyülekezeti tagok 9–40%-a járt hetente istentiszteletre (*Bolyki & Ladányi 1987*). 1939/40-ben a 6 évesnél idősebb katolikusok 43%-a vett részt a vasárnapi misén (*Tomka 1991*).

A visszatekintő TÁRKI-közvéleménykutatás szerint a Horthy korszak elején az apák fele, az anyák háromötöde járt az egyházi elvárások szerinti gyakorisággal istentiszteletre. A Horthy korszak két évtizede során pedig a szekularizáció – a határozott kormányzati lépések ellenére – előrehaladt, s az időszak végén a férfiaknak már csak kétötöde, a nőknek már kevesebb, mint háromötöde felelt meg az egyházi előírásoknak.

Ha azokat vizsgáljuk meg, *akik havonta néhányszor vagy annál gyakrabban* jártak istentiszteletre, akkor kiderül, hogy akik a huszas évek közepére emlékezhettek, az apáknak háromötödét, az anyáknak háromnegyedét sorolták ebbe a kategóriába. A második világháború idején a serdülők emlékei szerint pedig az apák alig fele, az anyáknak pedig már csak kétharmada tartozott ebbe a csoportba. *Másfelől nézve azoknak a családoknak az aránya, ahol egyik szülő sem járt rendszeresen istentiszteletre (legfeljebb ünnepenként, évente, vagy soha,) egyetlen évtized alatt a szülői népesség negyedéről harmadára nőtt.*

Az 1919 és 1939 között született korcsoport szüleinél – immár nem az időtengely, hanem a falusi-városi lakóhely szerint bontva – a következő istentiszteletjárás gyakoriságot tapasztaljuk.

2. TÁBLA

Az istentiszteletre/misére járás gyakorisága harmincas és negyvenes években falvakban és városokban (%)

	Anyák	Apák	Falusi anyák	Falusi apák	Városi anyák	Városi apák
Soha	9,3	17,2	7,6	14,8	13,5	23,4
Évente	6	8,9	4,9	7,8	8,8	11,7
Évente néha	14,4	20,8	14	20	15,5	23
Havonta	14	11,2	14,3	11,3	13,1	10,9
Hetente egyszer	44,5	36,2	45,6	39,7	41,8	27,4
Hetente többször	8,7	4,3	9,6	4,8	6,4	3,2
Naponta	3,1	1,4	4	1,7	0,8	0,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	907	878	656	630	251	248

Forrás: 3000-es TÁRKI Mobilitásvizsgálat 1919 és 1939 között született korcsoportja

A város és a falu közötti nagy különbségek elsősorban a szekularizált és az erősen vallásos végponton elhelyezkedők arányából láthatók. A családon belüli állapotokat nézve: a városokban 1,5-szer a falvakban 1,28-szor gyakoribb a hetente vagy gyakrabban istentiszteletre látogató anya, mint a hasonló apa. A másik végponton – a sosem járók között – a falusi apák kétszer gyakrabban fordulnak elő, mint a hasonló anyák, a városokban viszont csak 1,7-szer.

A fő szabály ugyan az, hogy a nők gyakrabban járnak istentiszteletre, mint a férfiak; mégis vannak olyan házaspárok, ahol ez fordítva van. Így a teljesen egyértelmű egyházas mintát mutató szülők aránya a falvakban a családok kétötödére, a városokban negyedére csökken. Azoknak a családoknak az aránya pedig, ahol legalább az egyik szülő sosem járt istentiszteletre, a falusi családok több mint húsz, a városi családok közel harminc százaléka.

A Horthy-korszakbeli istentisztelet-járásról *az 1919 és 1939 között születettek s gyermekkorukban is Budapesten élők (ez 497 fő) körében végeztünk felmérést (Nagy 2000). A budapesti apák több, mint negyede (!) soha nem ment templomba, s további bő egynegyede is évente egyszer ill. néhányszor, tehát legfeljebb ünnepeken!* További egytized az, aki havonta néhányszor elmegy templomba. *Az anyák bő harmada hetente vagy annál gyakrabban eljár az istentiszteletre és az erősen szekularizált csoport is lényegesen kisebb.*

Azt hihetnénk, hogy ennek a non-konform viselkedésnek az oka a szekularizált többedik generációs szakmunkásság. Ez azonban – legalábbis felmérésünk adatai szerint, ahol persze az érettségizett csoport csak ötven fő – nem így van. Az értelmiségi apák fele sosem járt istentiszteletre, további negyedük csak évente. Az önállóknak hatvan százaléka tartozik ebbe a két csoportba. A szakmunkásoknak már csak egy-egy negyede, a segédmunkásoknak pedig egy-egy ötöde.

A másik oldalon, a havonta legalább néhányszor templomjárók megfigyelésekor, „tökéletes lejtőt” kapunk: a segédmunkásoknak negyven, a szakmunkásoknak 30, az önállóknak 15, a magas társadalmi csoportba tartozóknak pedig már csak 10%-a tartozik ide.

A katolikus apák egyötöde, a református apák egynegyede heti istentisztelet-járó, s ha a kevésbé szigorú – havi néhányszori – istentiszteletre látogatást vizsgáljuk, hasonlóképpen enyhén szekularizáltabbnak találjuk a katolikusokat. *Az apák istentisztelet-járása szempontjából tehát Budapest társadalmá nem a „keresztény Magyarország” fogalmából következő előzetes elvárásainknak tesz eleget, hanem a klasszikus városiasodási modellnek.*

Endogám házasságot templomban kötni

A tankönyvek világában a házasság szinte mindig azonos felekezetű emberek között köttetik, hiszen ez teszi lehetővé a felekezeti szempontból egyértelmű vallásos életet, vallásos nevelést. A valóságban azonban a Horthy korszakban megnövekedett a vegyesházasságok aránya.

1928 és 1946 adatait összehasonlítva a vőlegény vallásához viszonyítva a katolikusoknál 13 ill. 15%, a reformátusoknál 33 ill. 40%, az evangélikusoknál 42 ill. 51% kötött egyes házasságot 1928-ban ill. 1946-ban (*MSE 1928; 1946*).

A vegyesházasságok közül leginkább a keresztény-izraelita házasság állt szemben a tankönyvek világával. Az e kérdéssel foglalkozó tanulmányok egyértelműen mutatják, hogy noha a keresztény-izraelita házasságkötésnek a kurzus nemcsak vallásérkölcsi, hanem nacionalista és antiszemita megfontolásokból is ellenállt, csak az ilyen

házasságot egyértelműen betiltó zsidótörvények tudták visszavetni az e tekintetben „normasértő” viselkedést.

A katolikus-protestáns házasság jelenti a következő szekularizációs tömböt. (Istentiszteletjárás adatok alapján jelenthetjük ki, hogy a katolikus-protestáns házasságokban élők szignifikánsan szekularisabbak, mint az azonos felekezetű házastárssal élők.) Csak kevésbé szekularizáló hatású a római-katolikus és görög-katolikus ill. a református és evangélikus felek közötti házasság.

3. TÁBLA

A katolikus-protestáns házasságok aránya a három nagy felekezethez tartozók körében 1928-ban és 1946-ban (%)

	Katolikus völegény	Református völegény	Evangélikus völegény
1928-ban	10,68	28,78	30,57
1946-ban	12,72	36,08	37,58

Forrás: MSÉ 1928, 1946

Ez másfelől azt jelenti, hogy a katolikus-protestáns házasságon belül az összes házasság 14,8%-ról 17,8%-ra nőtt! *Bizonyítottnak tekinthetjük tehát, hogy a húszas évek végén ill. a harmincas években született gyerekek legalább egyhetedénél az „azonos felekezetűvel házasodni” értéke nem bizonyult követhetőnek.*

Ezen belül a budapesti adatok a vegyesházasságok (benne persze a keresztény-izraelita vegyesházasságok) arányának szinte folyamatos növekedését mutatják. Kicsit hátrább menve az időben: 1877-ben a házasságok 17,3%-a vegyesházasság, az arány először 1884-ben lépi túl a 20, 1896-ban a 25, 1911-ben a 30%-ot; *1923-ban pedig eléri a 35%-ot.* 1941-ben (a zsidótörvények után) az arány 34,45%, de 1945-ben a vegyesházasságok aránya –nyilvánvalóan az 1938 és 1945 között elmaradt házasságok „behozásaként” – 37%-ig kúszik, majd ismét néhány százalékot csökken (*BSÉ 1941, 1946*).

Az „azonos-felekezetűség” értékét sugárzó iskolákba járó gyerekek tehát egyre növekvő arányban a nem endogám házasság mintáját láthatták otthon és környezetükben, s a városi lakosság arányának – már a harmincas években is jól előre látható – növekedése miatt egyre szélesebb tanulócsoportokat kellett volna felkészíteni a másfelekezetűekkel való együttélésre. Noha a felekezetek közötti béke – legalábbis a jelszavak szintjén – erősen jelen van a korban, sőt elvi jelentőségét a történelem és társadalomismeret könyvek is deklarálják, a (részben felekezeti kiadók által kiadott) tankönyvek üzenetei mégsem a többfelekezetű társadalomban történő együttélésre készíteneek elő.

S bár a kilencvenes évek óta Magyarországon a házasság polgári intézmény, a tankönyvek gyakorlatilag kivétel nélkül a házasság szentségéről, illetve egyházi mivoltáról szólnak. Ugyanakkor a két háború között már jól kitapintható az a csoport, aki nem köt egyházi házasságot. Az azonos felekezetűek közötti házasságok közel egytizedét, a vegyesházasságok közel 44%-át *nem egyházi módon kötötték (MSÉ 1928)*. A

vegyesházasságot kötő katolikus férfiak 57,8%-a, a reformátusoknak pedig 32,3%-a vette igénybe az egyház házassági szolgáltatását.

Nemi szerepeket betartani

A tankönyvekben a „dolgozó ember” szinte mindig férfi, még a tanítónői szerep bemutatása is igen ritka. Pedig 1930-ra már az országban (addig) kiadott bölcsész-doktori oklevelek ötöde, a gyógyszerészi oklevelek egyhetede, az orvosi oklevelek egytizede a nők kezében van, de van már negyven mérnök nő és hatvan közgazdász nő is, a pedagóguspályákon pedig már jól kitapintható a nőiesedés. Az egyetemek hallgatói összetétele, ami a tendenciát jelzi, óriási elmozdulást dokumentál: az orvoskarokon ugyan (a numerus clausus következtében) 8%-ra szorul vissza a nők aránya, de a bölcsészeten túllépi a 46%-ot, gyógyszerészetin a 33%-ot, közgazdasági karon a 12%-ot (*MSE 1928*).

A nők aktivitása természetesen az egyes szférákat különbözőképpen jellemezte. Az agrárszférában 2340 ezer eltartott nőre alig 120 ezer önállóan, a férjétől függetlenül kereső nő jut. A több mint 5600 agrártisztviselő közül alig kétszáz volt nő. Az ipari szférában ezzel szemben a 728 ezer eltartott nőre 172 ezer kereső nő jut, a kereskedelmi szférában pedig még több: 180 ezerre 56 ezer.

A női munkavállalás aránya (ha a „segítő családtag” függetlenséget nem biztosító státusát leszámítjuk) a tisztviselői népességen belül a legmagasabb: a munkavállalók 30%-át is meghaladja. Ezen belül a kereskedelmi tisztviselőknél még magasabb az arány.

Ha az agrárium-iparforgalmi szféra mindent meghatározó különbségét nem vesszük figyelembe, az ország egyes területein további nagy különbségeket találunk. Az iparforgalmi keresőknek Budapesten nem kevesebb, mint 46%-a nő volt. A városok átlagában ez 37%-ot, a községek átlagában 10%-ot jelentett. De a megyék között is nagy a különbség: Három dunántúli megye is van – s rajtuk kívül Békés –, ahol az iparforgalmi szféra keresőinek több mint 15%-a nő.

A közszolgálat és szabadfoglalkozások blokkjában a regionális szórás érthetően kisebb: Budapesten is csak a keresők 9,7%-a tartozik a női nemhez. A városokban 8,7%, a falvakban pedig 3,0%.

Korabeli közvéleménykutatásokkal természetesen e vonatkozásban sem rendelkezünk. De ha belegondolunk abba, hogy a családra vonatkozó attitűdök jókora arányban gyerekkorban rögzülnek, mindenestre feltűnő, hogy az 1910-es és 1920-as években született (a kérdezés idején tehát már nem fiatal) népesség ugyanolyan arányban, kb. 50%-ban mondja azt, hogy a dolgozó anya ugyanolyan jó anya lehet, mint a fiatalabbak. A feleség munkavállalásával kapcsolatos különböző kérdéseknél következetesen 5–10% pontos eltérés tapasztalható, mely kétségtelenül mutatja, hogy az idősebb nemzedék kevésbé tekinti magától értetődőnek a női munkavállalást, de még így is nem kevesebb, mint 50% gondolta úgy, hogy a nő függetlenségének útja a munka... (*TÁRKI 1993*)

Vajon miért?

Ha egyszer a magyar társadalomnak vannak ilyen jól körülírható csoportjai, akiknek másféle értékei vannak, s e csoportok bizonyos településeken, bizonyos iskolatípusokban olyan „koncentrátumban” fordulnak elő, hogy helyileg, intézményileg akár többséget is alkothatnak – miért nem tükröződik mindez a tankönyvek és a tantervek világában?

Miért áll szemben a modern értékek akceptálásával a politika, miközben teljesen egyértelmű, hogy e csoportok egy többpártrendszerű demokráciában egyáltalán nem tekinthetők lényegteleneknek: mint iskolázottabbak, városiasodottabbak és vagyonosabbak, aránylag többel rendelkeznek közülük választójoggal, mint a tradicionális értékeket követő csoportok.

Meg kell állapítanunk, hogy a politika viselkedését ebben a szférában nem a (modern politikai szociológiából ismert) „szavazatmaximalizálás”, határozta meg, hanem egyéb tényezők. Ilyen, , hogy a kormányzati ágak között mintegy munkamegosztás alakult ki, a kormányzatot és a kormánytöbbséget a modernebb rétegek számára is támogatandóvá (elviselhetővé...) tenni a kereskedelempolitikusok, a pénzügypolitikusok, az igazságügyminisztérium és – bár ellentmondásosan – a szociálpolitikai bürokrácia feladatává vált. A kultusztárca – ellentétben a 19. század utolsó két-három évtizedében megfigyelhető viselkedésével – nem fordított nagy figyelmet arra, hogy e modernebb csoportok oktatással kapcsolatos igényeit kielégítse. (Annak ellenére, hogy Klebelsberg személyesen közelebb állt a kormánypárt konzervatív-liberális, mint szélsőjobboldali erőihez...). A kultusztárca sokkal inkább a közalkalmazotti csoportok – és a hozzájuk csapódó hasonló mentalitásúak – érdekeinek és értékeinek akart megfelelni. Amikor pedig – legalábbis a jelszavak szintjén – a kormánytámogatók körét szélesíteni akarták, az iskolázási mobilitás csatornáit a paraszti és altszti rétegek előtt nyitották meg, s nem a modern mentalitású csoportok előtt.

Ilyen tényező az is, hogy a tárca az oktatáspolitikai mellett egyben a kultúrpolitika, sőt bizonyos értelemben a társadalomra irányuló egész kormányzati ideológiai munka felelőse is volt, ez a kultúrpolitika és ideológia pedig (egy önmagát az 1867–1918-as rendszerrel ill. 1918/1919-cel szemben definiáló kormányzat esetében) természetesen nem lehetett más, mint konzervatív.

Ilyen tényező az is, hogy az ágazati politizálás aktorai – mint erre a későbbiekben rámutatunk – kivétel nélkül közelebb álltak a konzervatív, mint a modern értékpólushoz. A velük való folyamatos kommunikációt nyilvánvalóan megkönnyítette, hogy a minisztérium nem tette lehetővé modern értékvilágú tankönyvek bevezetését.

Ezzel el is érkeztünk a második magyarázathoz, ahhoz, hogy az oktatáspolitikai tér többi szereplői is közelebb álltak a konzervatív pólushoz, mint a társadalom átlaga. Közismert, hogy az iskolarendszer meghatározó faktora felekezeti tulajdonban volt. Számos egyháztörténeti kutatás bizonyította, hogy a nagyobb felekezetek nemcsak az adott felekezetekbe bejegyzett szélesebb, vallásukat különböző mértékben gyakorló tömegeknél voltak konzervatívabbak, de még az aktív hívők körén belül is. Azaz – némi leegyszerűsítéssel – az egyházi hierarchia vezetői általában konzervatívabbak

voltak, mint a katolikus-protestáns-zsidó társadalmi szervezetek, értelmiségi csoportok, folyóiratok, s zömükben konzervatívabbak, mint az előttük járó püspök-nemzedék. (A katolikus ill. református egyházak történetét ismerőknek a Csernoch/Serédi vagy a Baltazár/Ravaszh váltásra utalunk.) (*Balogh és Gergely 1996*)

Azt is kijelenthetjük – nemcsak statisztikai paramétereik, de a korabeli szépirodalom, sajtó és a kortársak visszaemlékezései alapján is –, hogy a tanárok konzervatívabbak voltak, mint a főiskolát-egyetemet végzettek átlaga, a tanítók zintén konzervatívabbak, mint a középiskolát végzettek átlaga.

Az oktatásügyi szféra tehát – a szakminisztérium, az iskolafenntartók, a pedagógusok világa – nem volt érdekelt a modern értékek beemelésében. Ezzel talán összefüggésben, de nyilván ettől függetlenül is, úgy tűnik, mintha a modern értékek követői sem ambicionálták volna a tankönyvi/tanrendi pozíciók megszerzését. Legalábbis abból kiindulva, hogy milyen hihetetlenül keveset foglalkozik mindezzel a Pesti Napló, a Nyugat, vagy éppen a Századunk. S abból, hogy a dualizmus korával szemben a tankönyvszerzők sorában a friss tudományos eredmények bemutatását ambicionáló akadémikus-egyetemi tanár elittel szemben (a szükségképpen a tudomány „tegnapi” állásához jobban kötődő) középiskolai tanár figurája lesz a meghatározó.

Nemcsak ők moderneek...

Mekkora lehetett a társadalom többé-kevésbé modernnek tekinthető része a Horthy korszakban? Fentebb szinte minden modernizációs érték mellett 3–5–10–20%-os számokat találunk. Csakhogy a kör ennél a „normasértő” tömegnél bővebb: hiszen nyilvánvalóan – mint minden társadalomban – vannak olyanok, akik nem szokásszerűségi alapon, hanem *individuális döntés eredményeképpen* maradnak falujukban, járnak templomba, kötnek házasságot, maradnak háztartásbeliek, szülnék sok gyermeket stb. Az ő döntéseik csak *történetesen* esnek egybe a tankönyvek által sugallt társadalmi normával. Minthogy döntéseik individuális és nem szokásszerűségi alapon történtek, az ő egyetértésükkel sem szükségszerűen találkozik álláspontjuk „kanonizálása”. (Sokkal későbbi szociológiai felmérések mutatják, hogy a tradicionális értékekkel egybeeső álláspontot képviselő emberek között különböző témákban 10 és 80% között változik azok aránya, akik nem ítélik el a más értékeket követőket, s noha őket nem sújtaná, mégsem támogatnának társadalmi-jogi-gazdasági szankciókat a disszidensek, a nemi szerepeket sértők, (a házasságon kívül együttélők, a homoszexuálisok, a házasságtörők, a gyermektelenek, az abortálók stb) ellen.

A magyar társadalom tradicionalistából kimozdult, életéről individuális döntéseket hozó, a tankönyvekben sugallt ember-képpel szembenálló csoportjai tehát bizonyosan szélesebb kört jelentenek, mint a fenti kemény adatokból látszik: hogy mennyivel szélesebbet, azt természetesen nem tudhatjuk. Úgy véljük, a modern/individualista értékvilágúak azért a többséget egyik vonatkozásban sem érik el.

Most már csak az a kérdés, hogy a magyar társadalom egésze és egész fejlődése szempontjából hogyan tekintjük ezt az 5–10–40%-os kisebbséget. *Enklávénak*, zárványnak-e, mely a többséggel szemben áll, s annak modernizációs útját nem befolyá-

solja, ekképpen oktatási jogainak – köztük az értékeikkel nem ellentétes oktatáshoz való jognak – a sérelme a „kisebbségi jogok sérelmének” kategóriájába sorolható-e; vagy olyan *kristályosodási pontnak*, mely egyre többek számára adott esélyt, hogy e kisebbségek normáiból, értékeiből, sikereiből is tanulva, hozzájuk sok tekintetben csatlakozva maguk is meginduljanak a polgárosodás/modernizálódás/individualizáció útján. Ha ugyanis az utóbbi igaz, akkor ezeknek a modern-individuális értékeknek *a nem akceptálása* nem *kisebbségi* jogsérellem, hanem a magyar társadalom *egészének* sérelmére elkövetett súlyos mulasztás volt.

NAGY PÉTER TIBOR

IRODALOM

- BALOGH MARGIT & GERGELY JENŐ (1996) Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992. *Historia*.
- BOLYKI JÁNOS & LADÁNYI SÁNDOR (1987) A református egyház. In: *A magyar protestantizmus, 1918-1948*. Tanulmányok. Bp., Kossuth.
- BSÉ: Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve.
- Forrai 2001: Forrai Judit szíves közlése
- HÁBER JUDIT & H. SAS JUDIT (1980) Tankönyvszagú Világ. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Karády 2001: Karády Viktor válásstatisztikai adatbázisa
- MSÉ: Magyar Statisztikai Évkönyv
- MSK: Magyar Statisztikai Közlemények
- NAGY PÉTER TIBOR (1990) *Járszalag és aréna*. Budapest, Új Mandátum.
- NAGY PÉTER TIBOR (ed) (2001) *Iskolai népességek társadalmi háttere*. (Sajtó alatt.)
- SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS (1988) *A „rejtett tanterv”*. Budapest.
- Tárki: Társadalmi Mobilitás felmérés 1993
- TOMKA MIKLÓS (1991) *Magyar katolicizmus*. Bp., OLI KTA.

ÉRTÉKÁTADÁSI PROBLÉMÁK A CSALÁDBAN

A CSALÁD EGYIK FONTOS FUNKCIÓJA a szocializáció, a felnövekvő nemzedékek felkészítése a felnőtt életre. Noha napjainkban a család funkciói (és általában a család fogalma, jelentése) komoly változásokon mennek keresztül, a szocializációs funkció fontosságát és pótolhatatlanságát senki sem vonja kétségbe. Igaz ez akkor is, ha a szocializáció folyamatában a családon kívüli tényezők jelentős, talán egyre jelentősebb szerepet játszanak. Igen messze kerültünk a tradicionális társadalmak szocializációs folyamatától, ahol a felnőtt életre, a munkára, a nemnek megfelelő felnőtt szerepekre a család – kiegészítve a szűk közösséggel – egyértelmű felkészítést adhatott. A család, mint elsődleges szocializáló terep mellett egyre nagyobb szerep jut többek között az iskolának, a kortárscsoportnak és nem utolsósorban a médiának. Az értékátadás folyamatában ezek hatása sokszor ellentmond a család értékrendjének, gyakran erősebbnek is bizonyul, és ennek eredményeképpen a szülők várakozásaival ellentétes szocializációs „végeredmény” adódhat. Jó példák erre azok a vizsgálatok, melyek azt mutatták, hogy a nemek egyenlőségét valló, „nem-hagyományos” családokban nevelt gyerekek a kortárs csoport hatására átveszik a sztereotip nemi szerepeket (*idézi Gervai 1995*). A kortárs csoport hatása különösen a serdülőkortól kezdve erősödik fel, amikor a szülői és az iskolai értékrendnek gyökeresen ellentmondó benyomások érik a fiatalokat (*Somlai 1997*). Ez persze nem jelenti azt, hogy a szülői értékrend, illetve a szülők értékátadási tevékenysége nyom nélkül múlna el, inkább csak azt, hogy ennek hatása időben változó, illetve azt, hogy a szülői értékrendnek meg kell küzdeni a világból a gyerekekre, fiatalokra áramló hatásokkal. Nem hiheti azt egy szülő sem, hogy bezárhatja a gyerekszoba ajtaját, kirekesztve onnan a világot.

A szülői értékátadás egy további problematikája az, hogy a szülők értékrendje sem feltétlenül egyezik. Egy, a felnőtt női népességet reprezentáló, 1000 főre kiterjedő országos vizsgálatban (*Tóth 1999*) tettük fel a következő kérdést: „Ön szerint milyen gyakran veszekednek a házaspárok/élettársak amiatt, hogy nem értenek egyet a gyerekneveléssel kapcsolatos kérdésekben?” A megkérdezettek ezt a második leggyakoribb veszekedési témának tartották (az anyagi problémák után), és 39%-uk úgy vélte, hogy gyakran előfordul a családokban. Ez a téma a kutatások viszonylag elhanyagolt területe, gyakran maguk a kutatók is beérik azzal a közhelyszerű megállapítással, hogy az apák inkább szigorúbbak, az anyák inkább megengedőbbek gyerekeikkel.

Keveset tudunk azonban arról, hogy a mai magyar családokban mennyire egységes a szülők vélekedése a gyerekek jövőjét, szakmaválasztását, kultúrához való viszonyát, nemi szerepeit stb. illetően. Ennek következtében arról is keveset tudunk, hogy az értékátadás folyamatában ezek az esetleg eltérő vélekedések hogyan egyenlítődnek ki, illetve mikor, melyik kerekedik felül. A társadalmi mobilitásvizsgálatok tanúsága szerint az iskolaválasztásban, illetve a magas kultúra elsajátításában az anyáknak igen jelentős szerepe van. Az ő iskolai végzettségük erősebben hat a gyerek iskolai végzettségére, illetve az ő kultúrához való viszonyuk erősebben meghatározza a gyerek viszonyulását a kultúrához. Nem ismerjük azonban a döntéshozatali folyamatot, illetve azt az évek alatt kialakuló lassú mechanizmust, ami a tanulás iránti motiváltságot, a kultúrafogyasztást, illetve a kulturális tőke megszerzésének folyamatát jellemzi.

A szülők eltérő értékrendjének fontossága a 20. század második felében végbement nagymértékű társadalmi mobilitás hatására erősödött fel. A társadalmi mobilitás (beleértve a földrajzi mobilitást) közvetlen eredménye, hogy a házasságok homogámiaja csökkent. Természetesen itt nem elsősorban az iskolai végzettség szerinti homogámiaira kell gondolnunk, hanem sokkal inkább arra, hogy igen eltérő tradíciójú, vallású, neveltetésű, társadalmi hátterű párok kerültek össze, akik a gyereknevelési folyamatban saját értékeik átadására törekedtek. Nyilvánvalóan más-más tudás, a tanulás, a szófogadás, az önérvényesítés – hogy csak néhány értéket említsek – fontossága, elismertsége a protestáns és katolikus; a falusi és városi; az első generációs és a többgenerációs értelmiségi szülő értékrendjében. Ezek az értékrendek, ha rejtve is, de megőrződtek a szocializmus évtizedei alatt is, ugyanakkor arról keveset tudunk, hogy a gyereknevelés folyamatában milyen szerepet játszottak.

A családon belüli értékátadás fontos területe a kettős értékrend problematikája. A rendszerváltás előtt, és különösen az ötvenes, hatvanas években ez leggyakrabban úgy fogalmazódott meg, hogy a család megpróbálta az iskola és az uralkodó ideológia ellenében is átadni azokat az értékeket (elsősorban a vallást, illetve a polgári erkölcs alapvető elvárásait), melyeket fontosnak tartott. Ebben az esetben a gyerekek világosan két értékrendre, két értékvilágra hasadt az élete. Más volt „igaz” otthon, illetve a külvilágban. Ez a probléma napjainkban – ha más hangsúllyal is – de szintén jelen van. Sok család a külvilág, a média hatását ellensúlyozandó próbálja meg gyerekeit megóvni a kommercializálódott kultúrától, a fogyasztásra orientált életformától. Vannak, akik az általában még mindig eléggé tekintélyelvű iskolarendszer ellen lázadnak, és szerencsések, ha gyerekeiknek megfelelő, elérhető és megfizethető alternatív iskolát találnak. Ha ez nem sikerül, otthoni értékátadásukban igyekeznek az iskolával szemben az autonómiát, az individualitást, a szabadságot stb. érvényesíteni. Olyanok is vannak, akik külső vagy belső nyomásra, esetleg kényszerűségből egyházi iskolába adják gyerekeiket, noha ők maguk nem vallásosak. Ebben az esetben a kettős nevelésnek a néhány évtizeddel ezelőtti formája éppen fordítva valósul meg.

A családon belüli értékátadás folyamata a 20. század második felétől kezdve alapvetően megváltozott. A korábbi időszakban ezt az értékátadást alapvetően egyirányúnak nevezhetjük. A szülők, és általában a felnőtt világ világosan közvetítette a gyerekek, serdülők felé az értékeket, az elvárásokat. A felnőtt és a szülő tekintélye, na-

gyobb tudása, nagyobb tapasztalata intézményesen megkérdőjelezhetetlen volt. A gyerekek a felnőtt világra készültek, a felnőttiség több előnyt, mint hátrányt hozott a felnővekvők számára. Ez a tendencia az egész iparosodott világban megváltozott a II. Világháború után. A serdülőkor, a fiatal felnőttkor és a közé élkelődő posztadoleszcencia (Vaskovits 2000) önálló, értékes, számos előnyt hordozó életszakaszokká lettek. Ez a jelenség – kissé más formában – már a nyolcvanas években is megjelent a magyar társadalomban (Róbert & Tóth 1982). A nyolcvanas évek „halogatói” azért késleltették felnőtté válásukat, mert a felnőtt szerep csak féloldalasan valósulhatott meg, ami frusztrációt, a felnőtt világgal szembeni ellenállást váltott ki. Napjainkban a társadalom is jobban elfogadja a késleltetett felnőtté válást, hiszen egyre kevesebb az olyan fiatal, aki a felnőttiség kritériumainak (nagykorúság; önálló háztartás; anyagi függetlenség; önálló döntés saját ügyeiben és önmagát felnőttnek tekinti – lásd Vaskovits 2000) egyszerre, egyidőben tudnak megfelelni. A posztadoleszcencia elterjedése azonban azzal jár, hogy a felnővekvő fiatalok számára elvész a felnőtt világ egyértelmű vonzása, ez az életút-szakasz önértéket hordoz. Az értékátadás folyamatában felértékelődik a kortársak véleménye és orientálása a szülők értékeivel szemben. Hosszú évekre kiterjed az az életút szakasz, amikor a fiatal a statisztika szerint gyerek státuszban él a szülői házban, ugyanakkor az értékátadás folyamatában a szülőknek már vajmi kevés befolyása van. Sőt, társadalmaink ifjúság kultusza azt is eredményezi, hogy bizonyos mértékig megfordult az értékátadás folyamata. Sok családban a gyerekek diktálják a fogyasztást, a szülők pedig igyekeznek alkalmazkodni hozzájuk. Jó példa erre a számítógép és még inkább az internet otthoni alkalmazása, ami iskolás gyerekes családok esetében gyakran kifejezetten a gyerekek nyomására, az ő kedvéért történik. A gyerekek fogyasztási mintáinak átvétele gyakran együtt jár a gyerekek, fiatalok értékrendszerének átvételével is. A szülők számára a gyerekek tehát nem csak az értékátadás alanyai, hanem egyúttal az értékátadás mintái is lesznek.

A családon belüli értékátadás nehézségei abban is megnyilvánulnak, hogy az értékek rendszere napjainkra ismét meglehetősen összekuszálódott, a korábban tapasztalt viszonylag egységes értékrendszer összetöredezett (Buda 1999). A magyar társadalom legidősebb tagjai felnőtt életük során legalább négy gyökeres értékrendszer-változást éltek át. A mai 35–45 éves szülői generáció gyerekkori és fiatal felnőtt kori tapasztalatai gyökeresen ellentmondanak napjaink világának. A beléjük sulykolt értékek egy része értelmetlenné vált (mint például a munkahelyhez való hűség), más részük kifejezetten „gyanús”, régi rendszerhez kötődő színezetet kapott (mint a szolidaritás, vagy az elesettek melletti kiállás), megint mások a háttérbe szorítottból, el-tűrtből hangoztatandóvá lettek (mint a vallásosság). Emellett néhány modern, liberális érték, mint az önmegvalósítás, vagy az önérvényesítés, a szabadság továbbra is gyanús, nehezen vállalható maradt. Nem csoda, hogy az értékrendszer összekavaródása megjelenik az emberek eligazodási képességeinek gyengülésében is.

Az 1. táblázat világosan mutatja, hogy már a nyolcvanas évek végére, kilencvenes évek elejére jelentősen megnőtt azok aránya, akik számára a világ áttekinthetlenné vált. Míg 1978-ban a felnőttek közül minden ötödik, a kilencvenes évek elejére több, mint minden második érezte úgy, hogy nem tud kiigazodni a gyors változások kö-

zött. 1978-ban csak a megkérdezettek 14%-a érezte úgy, hogy nincs értelme terveket szőni, a kilencvenes évekre azonban már minden második. Ezek az adatok mutatják azt a drasztikus változást, ami a felnőttek értékátadásának egyik legjelentősebb gátjává vált. Az adatok ugyan arra utalnak, hogy az értékvesztésnek, a bizonytalanságnak ez a folyamata a kilencvenes évek közepére nem romlott tovább, sőt valamelyes javulást is észlelünk, de még mindig a lakosság közel fele érzi kiszámíthatatlannak és tervezhetetlennek életét.

1. TÁBLA

Az anómia egyes jelzőszámainak alakulása 1978 és 1994 között: kiigazodás a mindennapokban, illetve kiszámíthatatlanság, jövőtlenség (%)

	„Minden olyan gyorsan változik, hogy az ember azt se tudja már, hogy miben higgyen.” Eligazodás képessége, kiismerhetetlenség			„Az ember egyik napról a másikra él, nincs értelme előre terveket szőni.” Kiszámíthatatlanság, ad hoc élet		
	1978	1990	1994	1978	1990	1994
Teljesen egyetért	21	59	49	14	48	46
Részben egyetért	33	28	38	17	35	34
Nem ért egyet	46	13	13	69	17	20
Összesen	100	100	100	100	100	100

Forrás: Andorka, 1994

Az elidegenedés, az anómia elterjedtségének alakulását nyomon követhetjük a Magyar Háztartás Panel vizsgálatsorozatából (Spéder *et al* 1998). A szerzők arra a megállapításra jutnak, hogy a kilencvenes évek második felére az előző évekhez képest csökkent azok aránya, akik elidegenedettek, magányosnak, orientációhiányosnak érezték életüket; ugyanakkor egyes kérdésekben még így is 50% körül van a teljesen vagy részben ilyen lelkiállapotban lévők aránya. Az alacsonyabb iskolai végzettség, a kisebb település, a szegénység, a magasabb életkor rendre növeli az anómia, elidegenedtség érzetet. A kilencvenes évek második felére kissé javuló tendencia magyarázható azzal, hogy a lakosság egy részének érezhetően javult a helyzete; másrészt egyes társadalmi csoportok sikeresen alkalmazkodtak a változásokhoz, illetve az emberek „hozzáedződtek” a változó körülményekhez. A családon belüli értékátadás tehát annak függvényében zajlik, hogy maguk a szülők mennyire képesek saját életüket átlátni, a változásokhoz igazodni.

Az anómia mérőszámai közül ki kell emelni a normaszegés problematikáját. Mint Spéder és szerzőtársai is leszögezik, a magyar társadalomban szinte teljes egészében elfogadott az a nézet, hogy a siker eléréséhez bizonyos mértékig normákat kell sérteni. Ennek a véleménynek az elfogadottsága a kilencvenes évek folyamán is nőtt, így 1997-re már a felnőtt lakosság 43,9%-a teljesen, 38,1%-a részben egyetértett ezzel. A hirtelen megnövekedő társadalmi, anyagi egyenlőtlenségek és a korrupció erősödése, illetve felszínre kerülése az emberekben azt az érzetet kelti, hogy a siker, különösen az anyagi siker, becsületes úton nem érhető el. Ez tehát azt jelenti, hogy a családon belüli értékátadást ez a széles körűen elfogadott, meglehetősen negatív beállítódás erősen befolyásolja.

A rendszerváltás társadalmi hatásait elemző vizsgálatok azt is rendszeresen megállapítják, hogy a magyar társadalom nagyobbik része elégedetlenül, csalódottan tekint a rendszerváltásra, úgy érzi, hogy az nem hozta azokat az eredményeket, amelyekre számított. A szocialista rendszert az ukránok után éppen a magyarok értékelték a legmagasabbra a rendszerváltó országok közül (*Sági 2000*). A magyar társadalom csalódottságát nagy mértékben befolyásolta a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, és az, hogy a rendszerváltáshoz általában az anyagi jólét emelkedésének reménye kapcsolódott. Ehelyett a magyar társadalom kénytelen szembesülni azzal a ténnyel, hogy az emberek többségének nem nőtt, sőt, reálértékben csökkent a jövedelme. És mivel – mint az előzőekben láttuk – a boldogulás az emberek túlnyomó többsége szemében összekapcsolódik a normaszegéssel, egyfajta irigy gyanakvás kíséri azokat, akik az átlagnál többre vitték.

Mindezek tükrében nem csoda, hogy a családon belüli értékátadás összességében bonyolultabb, a kívülről számára nem is mindig megérthető lett. A szülők számára továbbra is a munkára, a jövőre foglalkozásra való felkészítés az egyik legfontosabb értékátadási terület. 1993-as Ifjúságkutatásunk adatai szerint a különféle iskolatípusba járó tanulók 40%-a a szülők döntése alapján (is) választotta az adott iskolát. A szülőknek az a törekvése, hogy gyermekeik jövőre szakmáját jól válasszák meg, minden bizonnyal továbbra is igen erős. Persze ebben a döntésben azzal a problémával kell szembenézniük, hogy nem tudhatják egyértelműen, melyik szakma ígér jobb karrierlehetőséget a gyerekeknek.

Egy Budapest környéki kistérség 13 településén végzett vizsgálatunkban szülőket és 12–18 éves gyerekeket kérdeztünk ugyanazokról a kérdésekről. A gyerekek jövőjére vonatkozó kérdések egy része a pályaválasztásra vonatkozott. A felnőtt családtagtól azt kérdeztük, hogy milyen pályára szánják a gyereket, a gyerektől pedig azt, hogy ő milyen pályát képzel el magának. Ebben a kérdésben a felnőttek és a gyerekek válaszaik között tendenciájában elég nagy egybeesés figyelhető meg. Azon a ponton jelentkezik csupán a különbség, hogy míg a gyerek válaszoló inkább konkrét foglalkozást nevezett meg (67,8%), a felnőtt inkább körülírta (61,8%) a gyerek jövőre pályájának jellemzőit. A konkrét foglalkozást megjelölő gyerekek 45,6%-a és a felnőttek 53,9%-a valamilyen értelmiségi, diplomás pályát képzel el magának, illetve a gyerekeknek. Az értelmiségi szakmák közül – korunk szellemének megfelelően – a jogi, közgazdasági/banki és a számítógépes szakmák a legnépszerűbbek. Természetesen azonnal felmerül a kérdés, hogy ebben valamiféle pályához való valódi kötődés, vagy pedig az anyagiaknak, a vélhető keresetnek, mint legfontosabb tényezőnek előtérbe nyomulásáról van szó. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a gyerekek (és talán a szülők) jelentős része nem is tudja pontosan, hogy mit csinál, mivel telik egy munkanapja egy közgazdásznak vagy menedzsernek, a pályaelképzelések közül ezek mégis első helyekre kerülnek. A gyerekek közül minden negyedik valamilyen szolgáltató jellegű szakmát képzel el magának, ami a felnőttek által ideálisnak tekintett szakmák között jóval alacsonyabb arányban jelenik meg. Amikor a körülírásra kerül a sor, a felnőttek legnagyobb arányban (48,5%) azt állították, hogy a gyerekek kedvére bízzák a választást. Egyéb ismereteink, más kutatások alapján azon-

ban azt feltételezzük, hogy a szülők az itt jelzettnél lényegesen magasabb arányban beleszólnak a gyerekek iskola- és pályaválasztásában. A második leggyakoribb körülírás a felnőtteknél – csakúgy mint a gyerekek mintájában – az, hogy a szakma jól fizető (24,0%) és ne fizikai legyen (19,6%).

Ugyanezt a témakört kissé más módon közelítette meg az a kérdéscsoport, amelyben páronkénti összehasonlításban kellett eldönteni, milyen jellegű munkát szeretne a gyerek végezni, illetve milyen képzel el neki a megkérdezett szülő.

2. TÁBLA

Milyen jellegű foglalkozás képzel el (a gyerekeknek)? (a kérdésre válaszolók százalékában)

	Gyerek válaszoló	Felnőtt válaszoló
Vállalkozó, vagy alkalmazott	71,4	73,0
Szellemi, vagy fizikai	28,6	27,0
Nagyobb kockázattal, de nagyobb haszonnal járó, vagy kockázatmentes, de kisebb jövedelmet nyújtó	64,5	79,3
Nagy felelősséggel járó, vagy kevésbé felelősségteljes	35,5	20,7
Teljesítménybéres, vagy fix fizetéses	47,0	28,7
	53,0	71,3
	40,5	30,1
	59,5	69,9
	30,8	39,3
	69,2	60,7

A 2. táblázat adatai sokat megmutatnak abból a zavarból, ami a munkavállalással, a jövőben is biztos, „jó” állásokkal kapcsolatosan él a szülők generációjában. Az adatok alapján az ideális állás a felnőttek szerint a hozzájuk legközelebb álló gyerekek számára az, ha vállalkozók lesznek, akik szellemi munkát végeznek, amiért fix fizetés jár, nem igényel túlzott felelősséget és kockázatot sem. Úgy tűnik, az unalomig ismételt „vállalkozó” szó, mint valami varázslat jelenik meg a felnőttek ideálképében, amihez ők maguk már nem tudnak alkalmazkodni, de gyerekeiket erre nevelnék. Ugyanakkor a vállalkozó „öltönyében” egy, a késői Kádár-korszakban élő nem túlzottan megerőltető munkát végző, de nem is nagyon honorált állami alkalmazott jelenik meg. Ehhez képest a gyerekek realisabb képet alkotnak maguknak az egyébként általuk is ideálisnak tartott vállalkozói szerepről. A felnőtteknél lényegesen magasabb arányban el tudják képzelni, hogy fizikai munkát végezzenek, mint vállalkozók, illetve számukra elfogadhatóbb a felelősségvállalás a munkában, illetve a kockázatosabb, ám nagyobb haszonnal kecsegtető állás. Egy ponton azonban hasonlóan vélekednek a felnőttekhez, amennyiben inkább a fix fizetést preferálják a teljesítménnyel arányos bérezéssel szemben. Felmerülhet persze, hogy mennyire ismerik a gyerekek (különösen a fiatalabbak) ezeket a fogalmakat, mennyire gondolkoznak ezekben a dimenziókban a jövő munkájuk kapcsán. Erre a kérdésre csak további vizsgálatok adhatnak választ.

Egy összesített változó konstruálásával azt próbáltuk mérni, hogy a megkérdezett gyerekek és az őket nevelő felnőttek hány százaléka rendelkezik „igazi” vállalkozói

mentalitással, azaz kapcsolja össze a vállalkozói foglalkozást, a kockázatvállalást, a felelősségvállalást és a teljesítménybérezést, illetve a négyből legalább hármat. Ilyen kritériumok szerint számítva a felnőttek 27,0%-a és a gyerekek 33,3%-a került ebbe a vállalkozói mentalitással rendelkező csoportba. A két változó között erős szignifikáns összefüggés van, másképpen szólva egy gyerek nagyobb eséllyel értékeli reálisan a vállalkozói létet, ha az őt nevelő felnőtt is így látja.

Nemcsak abban van hasonlóság a megkérdezett gyerekek és az őket nevelő felnőttek között, hogy többségükben a vállalkozóvá válást tartanák ideálisnak. Abban is elég nagy az egyetértés, hogy leginkább felsőfokú (a válaszolók közel fele), illetve középfokú végzettséget (a válaszolók egyharmada) látnak szükségesnek a cél eléréséhez. Látható tehát, hogy a munkához kapcsolódó értékek meglehetősen zavaros halmozban adódnak át a családokban. Azt más vizsgálatokból is tudjuk, hogy a magyar társadalom a munkához kapcsolódó értékek közül az instrumentálisakat értékeli magasabbra (Medgyesi & Róbert 2000). Ez azt jelenti, hogy a munka elsősorban vagy kizárólag a megélhetés forrása, az anyagi javakhoz való hozzájutás eszköze. A munkában rejülő egyéb lehetséges örömök: az önmegvalósítás, a képzettség hasznosítása, a hasznosság, az önállóság stb. szerepe lényegesen kevésbé fontos a mai magyar társadalom felnőtt tagjai számára. Eszerint a munkára vonatkozó értékátadás a családban szintén elsősorban a majdani keresetre irányul.

Ennek kissé ellentmond a következő kérdés. Ebben a kérdéscsoportban kilenc lehetséges életcél rangsoroltattunk a gyerekek aszerint, hogy mennyire tartják azokat a maguk számára fontosnak; illetve a felnőttekkel, hogy ők a gyerek életében mennyire ítélik fontosnak az adott cél megvalósulását.

3. TÁBLA

Az egyes életcélok helyezési sorrendjeinek átlaga a felnőtt- és a gyermekmintában

	Felnőttek válasza	Gyerekek válasza
Kiegyensúlyozott család	3,1	3,5
Munka, amit szeret	3,4	3,8
Tiszta, egészséges környezet	4,2	4,5
Önirányítás (önmaga irányíthassa életét)	4,4	3,8
Idős korban is egészség	4,6	5,3
Legyenek barátai	4,9	4,0
Eligazodás a világban	5,7	5,9
Siker, ismertség	7,1	7,4
Gazdagság	7,5	6,8

A felnőttek és gyerekek sorrendje a célok tekintetében számos hasonlóságot mutat. A lista eleje teljesen megegyezik, hiszen mind a felnőttek, mind a gyerekek az életben a legfontosabbnak a kiegyensúlyozott családi életet, illetve a gyerek kedvére való munkát tartották. Eszerint tehát a gyerek „kedvére való munka” igenis fontos szerepet játszana a családi értékátadásban. Mivel a vizsgálat mélysége nem tette lehetővé ennek az ellentmondásnak feloldását, csak hipotéziseinket fogalmazhatjuk meg. Úgy

véljük, a gyerek kedvére való munka valójában – mint ez az előző kérdésnél már körvonalazódott – egy jó keretet biztosító, biztonságot nyújtó állást jelent. A munka egyéb oldalai a nyitott kérdésben igen kevés megkérdézett esetében jöttek elő.

A következő négy életcél esetében a sorrend és az elért átlagos helyezés is eléggé eltér a két mintában. A felnőttek által igen magasra értékelt tiszta, egészséges környezet a fiatalok számára – még – egyáltalán nem látszik olyan nagy jelentőségűnek. Figyelemre méltó, hogy ebben a kutatásban a felnőttek értékvilágában ilyen fontos szerepet játszanak a „zöld” értékek, miközben a magyar lakosság kevéssé mutatkozik hajlandónak arra, hogy saját maga is tegyen a tiszta, egészséges környezetért. Úgy vélem, itt megint egyfajta szolam megtanulásáról, de nem egy valódi környezet tudatos viselkedésről van szó a felnőttek esetében. Talán ezért nem nevezhető az erre vonatkozó értékátadás hatékonynak. Egy 1993-ban végzett vizsgálatunk eredményei szerint (*Tóth 2001*) a tizenéves fiatalok meglehetősen pesszimizmussal ítélték meg a környezet állapotának javíthatóságát Magyarországon. Jelen vizsgálatunk szerint a fiatalok bizakodóbbak, ugyanakkor kevés tényleges lépést hajlandóak tenni a környezet védelme érdekében. Úgy tűnik tehát, hogy ez a tipikusan poszt-materiális érték a magyar családok értékátadási folyamatában ha jelen is van, nem kellőképpen érvényesül.

Az értékek rendszerében a gyerekek számára fontosabbnak látszik az önirányítás képessége. Mivel gyermekmintánk 12–18 éveseket tartalmazott, érthető, ha a saját élet irányítása – ami a felnőtté válási folyamatban éppen az egyik legfontosabb lépés – az egész életre kivetítve ilyen kiemelkedő fontosságot kap. Elképzelhető és remélhető persze az is, hogy az itt megkérdézett gyerekek egy olyan nemzedéket képviselnek, akik számára – szüleikkel ellentétben – a személyes szabadság és önrendelkezés egész életükben fontos, és a politika által nem korlátozott lesz. A felnőttek és gyerekek célsorrendjeiben az előzőhöz hasonló eltérést találunk az egészség és a barátság megítélésében is. A felnőttek – nyilván mozgósítva élettapasztalataikat – a fiataloknál magasabb arányban tartanak fontosnak az egészséges életet még idős korban is. Bizonyos értelemben érthető, ha a 12–18 évesek számára az idős kor, az egészség megrendülése még igen távolinak tetszik, ugyanakkor arra is gondolnunk kell, hogy vizsgálatunk eredményei szerint a most felnövőök egészségtudatossága igen alacsony fokú. Nem igazán ismerik, vagy nem ismerik fel az egészségkárosító szokások (alkohol, dohányzás stb.) hosszú távú negatív hatását, vagy éppenséggel nem törődnek ezekkel. Az egészség megőrzése azonban a legtöbb felnőtt életében sem foglal el kellő fontosságot. A magyar lakosság egészségi állapota, az egészségkárosító szokások elterjedtsége arra utal, hogy ezt a tipikusan a családban elsajátítandó értéket még kevés családban sikerül átadni. Az egészség kérdésével ellentétesen működik a barátság megítélése. A felnőttek a fiataloknál lényegesen alacsonyabbra értékelték a barátság fontosságát gyerekeik felnőtt életében. A fiatalok magasabb értékelése egyrészt érthető, hiszen éppen abban a korban vannak, amikor a kortársak, a barátok véleménye kiemelkedő fontosságú. Nyilván azt gondolják, azt remélik, hogy barátaik felnőtt korukban is mellettük állnak. Ezt támasztja alá már idézett 1993-as felmérésünk is, amelyből kiderült, hogy a fiatalok igen magas arányban bíznak abban, hogy felnőtt

korukra is lesznek barátaik. A felnőttek válaszai viszont – valószínűleg ismét mozgósítva tapasztalataikat – azt a nem igazán pozitív tényt tükrözi, hogy a magyar felnőtt lakosság nagy része nem igazán barátkozik. Elsősorban a tizenéves és a korai huszonéves kor után bezárkóznak a családjukba. Bizonyos közösségekben haszontalan, felesleges „luxus” a barátkozás. Csak remélni lehet, hogy a következő nemzedék ezen tud változtatni.

A két lista vége annyiban hasonló, hogy mindkettőben nyilvánvalóan az utolsó helyeken állnak, így a legkevésbé fontos életcélnek látszanak a gazdagság, az ismertség, és a sikeresség. Összehasonlító adatok hiányában csak feltevésünket fejezzük ki, hogy nyugat-európai, és különösen egyesült államokbeli tizenévesek (és szüleik) életcéljaik között lényegesen előkelőbb helyezést adtak volna a gazdagságnak és a sikernek, ismertségnek. Ha erre a jelenségre magyarázatot keresünk, arra gondolhatunk, hogy az általunk megkérdezettek értékrendjében valamiféle puritán ethoszt találunk, amikor is a gazdagság és az ismertség, sikeresség valamiféle elítélendő, szégyellnivaló dolog. A szülők nemzedéke lényegében abban a mentalitásban nevedett, szocializálódott, hogy a lassú, folyamatos, de nem túl feltűnő gyarapodás volt a „rendes”, tisztességes ember ismérve. Kicsit gyanús volt mindenki, aki az átlagnál gyorsabban vagy nagyobb ütemben gyarapodott. Mint az előzőekben láttuk, ma is gyanakvós kíséri az anyagi boldogulást. Ugyanakkor mégis nehéz elhinni, hogy a szülők és tizenéves gyerekeik többsége valóban ennyire nem tartja fontosnak ezeket az életcélokat.

Ezt látszik alátámasztani a következő kérdés eredménye is. Ebben a gyerekektől azt kérdeztük, hogy mennyire tartják lehetségesnek ugyanezen életcélok megvalósulását saját életükben. A gazdagságot és sikerességet, ismertséget leszámítva valamennyi életcél megvalósulását igen hasonlóan értékelték, a „biztosan teljesül” és a „valószínűleg teljesül” értékek közé került az átlag. A gazdagság és a sikeresség teljesülésének valószínűsége jóval alacsonyabb volt és különösen a sikerességé a „nem teljesül” értékhez közelített. Ugyanakkor ez volt az a két életcél, ahol a legmagasabb volt a „nem tudom” választ adók aránya, mindkettőnél a megkérdezettek egyharmada került ide. Nem tudhatjuk tehát, hogy a gazdagság és a siker olyan dolgok-e, amik nem fontosak és ezért megvalósulásuk lehetősége sem igazán izgalmas, vagy olyan elérhetetlenek, hogy a gyerekek többsége nem is tartja reális célnak. Esetleg, harmadik lehetőségként sokakat izgat ez a két életcél, de olyan a családi hangulat (vagy épp a társadalmé) ezekkel kapcsolatban, hogy róluk álmodozni sem illik, illetve nem szabad bevallani.

Elemzésünk utolsó blokkjában néhány lehetséges gyereknevelési elv fontosságát mutatjuk be. A már idézett vizsgálatunk 14 olyan tulajdonságot sorolt fel, amire nevelni lehet a gyerekeket, és ezek megítélésre kértük mind a szülőket, mind a gyerekeket. Ezek a tulajdonságok (sajnos csak) részben megegyeztek azokkal az értékekkel, melyeket a Milton Roeach féle értékvizsgálatokban használnak. Adataink tehát lehetővé teszik, hogy összehasonlítást tegyünk néhány érték esetében az MTA Szociológiai Intézet Értékszociológiai Műhelyének 1982-es adataival (*idézi Szabados 1995*).

A felnőttek és a gyerekek által adott fontossági sorrend alapvető hasonlóságot, de némely pontokon jellegzetes eltérést is mutat (lásd 4. tábla). Ugyanazon tulajdonságok bizonyultak fontosnak és nem fontosnak az átlagok alapján, de a lista elején a

sorrend és a súlyok is eltérőek. A szülők kimagaslóan az ösztintéséget értékelik legmagasabba a tulajdonságlistából, a megkérdezettek háromnegyede a legfontosabb 5 tulajdonság közé tette. Figyelemre méltó, hogy az 1982-es vizsgálat adatai ezzel tökéletesen megegyeznek. Mélyebb vizsgálatok hiányában nem tudhatjuk, hogy az ösztintesség egy kölcsönösen nyílt kapcsolatot jelent ebben az esetben, vagy pedig azt a – más vizsgálatok által alátámasztott – törekvést a szülőknek, hogy gyerekeiket mintegy tulajdonukként kezeljék, akiről mindig mindent tudni akarnak.

4. TÁBLA

*Tulajdonságok fontossági sorrendje, amire nevelni lehet a gyerekeket (átlagok, a legfontosabb kategóriába sorolás aránya)**

Tulajdonság	Felnőttek válasza		Gyerekek válasza		1982
	átlag	legfontosabb	átlag	legfontosabb	legfontosabb
Ösztintesség	1,69	75,3	1,48	58,7	73,0
Felelősségérzet	1,52	61,4	1,24	47,4	46,7
Talpraesettség, életrealitás	1,46	59,3	1,6	69,2	-
Önálló gondolkodás	1,38	53,7	1,31	49,2	52,8
Jószívűség, segítőkészség	1,33	48,8	1,5	59,2	-
Önbizalom, magabiztosság	1,23	43,3	1,34	48,7	-
Jókedv, derű	1,15	36,3	1,21	44,6	-
Önfegyelem	1,07	31,1	1,04	32,5	32,8
Türelem	0,82	22,0	0,9	33,9	15,0
Takarékosság	0,78	20,9	0,82	27,7	34,1
Engedelmesség	0,69	20,4	0,61	16,0	31,9
Magas műveltség	0,57	19,5	0,66	19,3	-
Kemény munka szeretete	0,51	14,7	0,29	5,7	-
Vallásos hit	0,48	14,1	0,36	10,7	8,2

* A megkérdezettek a tulajdonságok listájából kiválasztották a számukra legfontosabb ötöt, aztán a számukra legkevésbé fontos ötöt. A legfontosabb csoportba kerültek 2 pontot, a legkevésbé fontosba kerültek 0 pontot, a nem kiválasztottak pedig 1 pontot kaptak. Az átlag kiszámításakor ezeket a pontszámokat használtuk. A táblázat az adott tulajdonság ily módon számított átlaga mellett még egy fontos jellemzőt közöl, mégpedig azt, hogy a megkérdezettek hány százaléka sorolta az adott tulajdonságot az 5 legfontosabb közé.

A gyerekek számára ezzel szemben a talpraesettség és életrealitás a legfontosabb tulajdonság. Ez a tulajdonság az 1982-es vizsgálat listájában nem szerepelt. Mind a felnőttek, mind a gyerekek igen magasra értékelik még a jószívűséget, a felelősségérzetet, az önbizalmat és az önálló gondolkodást. A felelősségérzet az 1982-es listán a negyedik leggyakrabban választott tulajdonság volt, az önállóság és a jó magaviselet előrébb sorolódott. Az önállósággal ha nem is teljesen egyezik, de ahhoz közel áll az önálló gondolkodás, ami megőrizte fontosságát, hiszen a megkérdezett felnőttek több, mint fele tartotta fontos tulajdonságnak. A felelősségérzet azonban nem csak előrébb került a nem is teljesen összevethető listán, de fontossága úgy is megnőtt, hogy 15%-kal többen választották a felnőttek körében. Ez arra utal, hogy a családi értékátadásban az önmagáért felelősséget vállalni tudó állampolgár ideálja felerősödött.

Figyelemre méltó a lista alja: a többé-kevésbé elutasított tulajdonságok csoportja is. Ezek közül a vallásos hit, az engedelmisség és a türelem egy logikai csoportot alkotnak. Nyilván ezek a tulajdonságok a társadalom szekularizálódásával egyre kevésbé válnak fontossá a szülők és a gyerekek generációja számára is. Az engedelmisség nemcsak hátrébb szorult a listán, de az 1982-es adatokhoz képest 12%-kal kevesebb felnőtt tartja ezt fontos értéknek, elvárásnak a gyerekekkel szemben. Elgondolkodtató azonban, hogy ebbe az igen kevésbé fontosnak tartott csoportba került egyrészt a kemény munka szeretete és a magas műveltség. A kemény munka szeretete 15%-kal kevesebb felnőtt számára jelent fontos értéket, mint húsz évvel ezelőtt, a fiatalok szemében pedig kifejezetten elutasított érték. A magas műveltség sajnos a régi felmérésben nem szerepelt, ezért nem tudhatjuk, hogy itt átértékelődésről van szó, vagy pedig állandónak tekinthetjük, hogy ez csak a gyerekek és a felnőttek közül is minden ötödik számára fontos érték. Ha ezen két utóbbi érték választását összevetjük a pályaválasztási tervekhez vonatkozó elemzéssel, akkor elég jelentős ellentmondásra bukkanunk. Láttuk, hogy a többség valamilyen szellemi pályára szánja a gyereket, ehhez képest a műveltség igencsak alulértékelt. A pályaválasztásnál nyilván nem egy klasszikus értelmiségi, hanem sokkal inkább egy technikailag képzett „betanított értelmiségi” képe lebeg a szülők és gyerekek szeme előtt. Nem lehet véletlen, hogy a szülők csoportjában éppen az értelmiségi foglalkozásúak értékelték legmagasabbra a műveltséget (átlaguk 1,1), ugyanakkor figyelemre méltó, hogy legalacsonyabbra viszont a vállalkozók (átlag 4,8). A kemény munka általános alulértékelése érdekes ellentmondásban van azzal, hogy milyen sokan szánják vállalkozónak gyerekeiket. Úgy látszik, a vállalkozó ideálképében nem csak a kockázatvállalás és a magas felelősség, de a kemény munka sem szerepel.

A családon belüli értékátadás napjainkban sem zökkenőmentesen megvalósuló folyamat. A szülők többsége vélhetőleg a legjobbat akarja gyerekeinek, a legjobb pályára szeretné felkészíteni, a legzökkenőmentesebb jövőt képzelel el neki. Ugyanakkor a legjobb szándékok sem elegendőek a szülők számára, hogy biztos kapaszkodókat találjanak a jövőben. Nem világos, hogy milyen tudásra lesz szükség, nem világos, hogy a képességeknek milyen együttese vezethet sikerre. A szülők jelentős része (mint máskor is a múltban) saját nem, vagy nem teljesen sikeresnek érzett élete csorbájának kiköszörülését is várja gyerekeitől. Nem csodálhatjuk, ha a gyorsan elsajátítható és nagyon praktikus tudások és értékek felé fordul a figyelem. Ebben persze sokszor a szülőket körülvevő világ, a média is felelős, amikor azt hangsúlyozza, hogy már kicsi korban meg kell alapozni a gyerek jövőjét. Kevés szülő meri felvállalni a hosszabb távon eredményt hozó, de mégis stabilabb és talán célravezetőbb értékrend átadását. És kevés gyerek tud a kortárs csoporttal és gyakran a világgal szemben támaszkodni ezekre az értékekre.

TÓTH OLGA

IRODALOM

- ANDORKA RUDOLF (1994) Társadalmi problémák. BUDA MARIANN (1999) Minőség és szelekció. *Statisztikai Szemle*, No. 2–3. *Educatio*, No. 3.

- GERVAI JUDIT (1995) A nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségek: irányuk, nagyságuk, eredetük, funkcióik. *Info-Társadalomtudomány*, No. 32.
- MEDGYESI MÁRTON & RÓBERT PÉTER (2000) A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In: KOLOSI T. (et al) (eds) *Társadalmi riport*. Bp., TÁRKI.
- RÓBERT PÉTER & TÓTH OLGA (1982) Halogatók. *Kritika*, No. 7.
- SÁGI MATILD (2000) Az anyagi helyzettel való elégedettség és a vonatkoztatási csoportok. In: KOLOSI T. (et al) i. m.
- SOMLAI PÉTER (1997) *Szocializáció*. Budapest, Corvina.
- SPÉDER ZSOLT & PAKSI BORBÁLA & ELEKES ZSUZSANNA (1998) Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In: KOLOSI T. (et al) i. m.
- SZABADOS TÍMEA (1995) *Gyermeknevelési elvek a magyar társadalomban*. Bp., MTA Szociológiai Kutató Intézet. (Műhelytanulmányok.)
- TÓTH OLGA (1999) *Erőszak a családban*. Bp., TÁRKI. (Társadalompolitikai Tanulmányok, 12.)
- OLGA TÓTH (2001) Hungarian Adolescents' Attitudes Towards their Future, Peace and the Environment. In: J. A. MYERS-WALLS & P. SOMLAI (eds) *Families as Educators for Global Citizenship*. Ashgate, Aldershot.
- VASKOVITS LÁSZLÓ (2000) A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle*, No. 4.

ÉRTÉKEK AZ ISKOLÁBAN

„Parancsaink között a szent hitet tesszük az első helyre”
– szól Szent István Intelmeiben fiához, Imre herceghez.

„Etikai kódexre szükség van
– mondják a közigazgatás érdekképviseletai, a pártok és a kormány.”¹

EGY DOLOG NYILVÁNVALÓ, annak ellenére, hogy egy évezred választja el a fenti mondatokat: az emberi társadalmak nem nélkülözhetik azt a valamit, ami eligazodásul, tájékozódásul szolgál számukra. Ez a valami az érték(rend), ami több, mint egyszerű szabálygyűjtemény a mindennapok számára, megemeli a mindennapok világát, arra készíti, hogy önmagunk fölé emelkedve a lehető legjobbat próbáljuk önmagunkból „kitermelni”. Tartozzék az érték a transzcendencia vagy a szekularitás világához, a társadalomba szervezett ember számára nélkülözhetetlen. Az iskola társadalmi rendeltetésű intézmény, így értékekhez nyilvánvalóan van köze.

A kérdés az, miféle értékekről lehet szó az iskolával kapcsolatban. Az érték mint filozófiai kategória és mint pedagógiai kérdéskör másképpen vetődik föl a vele mint abszolútummal számoló iskolatípusokban (felekezeti iskolák), és az értékek változásában, pluralizmusában, viszonylagosságában gondolkodó önkormányzati fenntartású iskolákban (az intézmények zöme). Emlékezhetünk: a NAT koncipiálásának, kimunkálásának időszakában volt egy szakasz, amikor külön az értékekről szóló fejezet megalkotására történtek erőfeszítések. Meglátásom szerint nem a szellemi/szakmai muníció elégtelensége volt az oka annak, hogy ez a fejezet végül is lekerült a napirendről, bár a NAT is – természetesen – hivatkozik értékekre (a demokrácia, a nemzet,² az európai humanizmus fogalmihoz kapcsolódó értékek), mint az intézményes nevelés/oktatás/képzés legátfogóbb tájékozódási pontjaira. Alig képzelhető el, hogy ez másképp is történhetett volna, hiszen – értékelméleti – nézőpontból vég-

1 *Heti Válasz*, 2001/7.

2 Feleltébb érzékeny területről van szó. Egyfelől teljes mértékben vállalható törekvés, ha az iskola a „nemzeti kultúra” ápolását abban a szellemben végzi, amit így foglalhatunk össze: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” Ennek egyik értelmezése nyilvánvalóan a (nemzeti) kultúra. Ám arról is van bőszeges tudomásunk az emberi társadalmak történetéből, hogy sanda politikai hatalmak kezében milyen mértékben válhat könnyek és vér forrásává az olyan „legfőbb értékre” történő hivatkozás, mint „nemzet”, „nemzetiség”, „etnikum”, „vallás”. (ld. fundamentalizmusok).

ső soron minden nevelés értékorientált (bár vannak, akik ezt vitatják). A kérdés az, mi az értékek forrása. Az ún. alternatív pedagógiák nevelési filozófiái szerint a legfőbb érték a növendék egyéni kiteljesedése, az iskola feladata ennek elősegítése, szolgálata, „katalizálása”. Más orientációjú nevelésben jól definiálható, az iskolai tevékenységhez képest fölérendeltnek tekintett forrásból származó, hagyományok által (is) szentesített értékek állítódnak a nevelés célrendszerébe (felekezeti iskolák nevelési filozófiái). A pedagógiában (az iskolai nevelésben) az értékekkel kapcsolatos felfogás a pedagógiai célrendszerben szokott megfogalmazódni.

Oly gyakran halljuk, hogy szinte közhelynek számít: történeti korszakváltások idején – úgymond – gyakran átértékeljük legalapvetőbb értékeinket is. Oly gyakran mondják ezt nekünk, hogy magunk is elkezdjük mondogatni, mint valamiféle saját meggyőződést. Turbulens időkben – korszakváltás idején – kiváltképpen időszerű kissé lefűkezni a „pörgést”, s számba venni, hogyan is állunk dolgainkkal: aktuálisan az értékek iskolai közvetítésével.

Értékek és ifjúság

Szakmai körben is meglehetősen elterjedt felfogás szerint az idő „gyorsulása” az értékek változásaira is érvényes. E felfogás értelmében a 20. század első felében az egymást váltó nemzedékek értékei álltak szemben egymással, „*ma azonban ez a jelenség egy generáción belül is érzékelhető, azaz intragenerációssá vált – ezáltal szinte lehetetlené téve az érték átörökítésére törekvést.*”³ (Közbevetőleg: egyetemi tanárképzési tapasztalataink is jeleznek effajta nehézségeket).⁴ Történetileg az intragenerációs értékátrendeződés kezdetei ahhoz a korszakhoz kapcsolhatók, amikor a második világháborút követő új világrendben a térség országainak a szovjet-típusú (kényszer)modernizáció útját kellett járniuk, amelynek velejárója volt a hagyományosan vezető történelmi rétegek lesüllyedése és az addigi alsó társadalmi rétegek emelkedése. Manapság viszont már egyenesen „értékválságról” „posztmodern bizonytalanságról” szokás értekezni. Ha az igazságosság, az egyenlőség és a méltányosság elvén berendezkedő társadalmak eljövételéhez kapcsolódó „Nagy Narratívák” érvényüket veszítették is (némelyek szerint csak időlegesen!), váltig kérdéses, hogy valóban a (korábbi) értékek veszítették-e el hitelüket vagy a mi hozzájuk való viszonyunk bizonytalanodott el. Ha ugyanis az intragenerációs értékátrendeződés olyan tempójú és mélységű, amint azt a fenti idézet sugallja, akkor az iskola valóban igen nehéz, akár reménytelennek nevezhető helyzetbe került. Valóban ennyire súlyos a helyzet? Azért érezzük indokoltnak e költői kérdést, mert a fiatalság értékorientációjának feltárására irányuló aktuális felmérésekből a kutatók által levont következtetések arra utalnak, hogy a valós helyzet

3 Pedagógiai Lexikon, 1997.

4 Az a kulturális hagyomány, amit a „bennünk élő képzeletbeli könyvtár” (Szegedy-Maszák Mihály) metaforájával fejezhetünk ki, úgy tűnik föl, kezd illuzórikussá válni. Tapasztalatok szerint a felsőoktatásban a fiatalokkal való kommunikációban egyre nehezebben lehet közös hivatkozásokat, utalásokat találni. A II. „Kiss Árpád emlékkonferencia” keretében („A programozott oktatástól a tudás társadalmáig”) tartottam beszámolót e témáról.

bonyolultabb, összetettebb.⁵ Melyek a meghatározó vonásai a mai ifjúság (15–29 évesek) értékprofiljának? A hivatkozott forrásból (Ifjúság – 2000) megtudhatjuk, hogy a rendszerváltást követő évtizedben kielezettebbé vált a társadalom kettészakítotttsága (főváros/nagyváros versus vidék), ez kifejeződik a kulturális fogyasztás eltéréseiben is. Folyamatosan emelkedik az olvasott napilapok/hetilapok száma (ennek tartalmi irányultsága a vizsgálatnak ebből a szakaszból nem volt kideríthető). A szabadidő eltöltésének arányai – egybehangzóan más vizsgálatokból ismert tendenciákkal – erőteljesen eltolódnak a tévézés irányába. Az elsősorban preferált értékek a harmonikus, boldog élethez kapcsolódnak, s nem anyagi természetűek: igaz barátság, családi biztonság, szerelem, békés világ, belső harmónia. A másodsorban kedvelt értékek: gazdagság, rend, érdekes és változatos élet, kreativitás. Harmadsorban következnek a társadalmi tudat köréhez tartozó értékek: tradíciók, nemzeti identitás. (A legkevésbé kedvelt értékek között szerepel a hatalom és a politika.) Figyelmet érdemel a vizsgálat ama megállapítása, mely szerint a magyar fiatalok értékei illetve értékítéletei az elmúlt évtizedben részben átalakultak, részben követik szüleik gondolkodásmódját (teljesen elfogadja szülei eszményeit 33%; részben fogadja el 40%). Figyeljünk: nem véleményekről, hanem eszményekről azaz értékekről van szó. Ekéánt az összesen 73%-os (teljes és részleges) „eszményazonosság” fényében az értékátadás – fentebb idézett – intragenerációs nehézsége nem tűnik föl annyira drámainak. A szocializáció nézőpontjából a folytonosság és megszakítotttság dialektikájában a (gyors)elemzés tükrében mintha a folytonosság lenne a „domináns dallam”. A kép azonban bonyolódik, mert ezt olvassuk a jelentésben: *„A fiatalok világlátása legkevésbé a társadalmi hierarchiában felettük álló személyek, így a tanáraik és feletteseik vélekedésével egyeztethető össze.”* (i. m.) Viszont: a megkérdezett fiatalok valamennyi rétegében kifejezetten preferált érték a tanulás, továbbtanulás, átképzés. (!) Erőteljesen ellentmondásos helyzettel állunk szemben: az intézményes képzés felnőtt szereplői – a tanárok – nem képviselnek jelentős vonatkoztatási csoportot a fiatalok számára, miközben az intézmények által felkínált „portéka” – a szervezett tanulás lehetősége – a kifejezetten preferált értékek közé tartozik.⁶ A megkérdezettek világlátása főképpen a barátok valamint a házastársak/élettársak felfogásával, nézeteivel harmonizál, kevésbé az iskolatársakéval, munkatársakéval, és hogy kikkel a legkevésbé, azt olvashattuk az idézetben. Biztatónak tekinthető ugyanakkor, hogy *„A jövőre vonatkozó várakozásokat tekintve a véleményklíma szembetűnő módon a bizakodás irányában módosul.”* (i. m.) Összességében azt mondhatjuk a felmérés alapján, hogy a fiatalok értékprofiljának meghatározó vonása, hogy alapvetően instrumentálisan viszonyulnak az intézményekhez, az össz-emberi lét szempontjából fontos értékekre nézve nem az intézményektől, nem a tanároktól várnak eligazítást. Azaz egyfajta gyanakvás él ben-

5 *Ifjúság 2000*. Gyorsjelentés. Szerk.: Laki László – Szabó Andrea – Bauer Béla. 2001. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.

6 Tudjuk, hogy manapság a képzési piac jóval differenciáltabb annál, hogysem teljes mértékben azonosítható lenne a képzés világa az iskolarendszerű képzéssel. Ezt célszerű észben tartanunk, mivel a vizsgált minta (15–29 évesek) egy része már túl van életkorban az iskolarendszerű képzésen. Mindazonáltal az intézményes értékközvetítés, azaz témánk szempontjából, ezt a körülményt mellékkörülménynek ítéljük, nem döntő fontosságú tényezőnek.

nük az intézményekkel szemben, jellemző a visszahúzódás a privát lét védő-megtartó biztonságába, a közvetlen kapcsolatok világába. Az a körülmény, hogy a személyes tervek, elképzelések körében a tanulás és a szakmaszerzés említődött a legnagyobb gyakorisággal mint megvalósítandó elképzelés, kedvező társadalmi erőternek tekinthető az iskola számára – a „kliensek” oldaláról. A fiatalság egyértelműen tudatában van tehát az iskolázottság, a képzettség értékének az életpálya sikerében, ezért – szeretik az iskolát vagy nem – tanulni, szakmát szerezni akarnak.

Iskola és társadalom

A nevelésügyben közhelynek számító felismerés, hogy az iskolai nevelés hatékonyságának egyik (ha nem a legfontosabb) záloga a normabiztonság: a társadalom és iskolájának egyetértése az alapvető nevelési elvek és értékek vonatkozásában. (Az erre nézve gyakorta emlegetett példa a két világború közötti időszak gimnáziuma, ami – erről ne feledkezzünk meg –: lényegében elitiskola volt. Ma ez a megállapítás az iskolatípus legfeljebb két tucatnyi iskolájára érvényes.) Ennek tudatában is kedvezően nyugtázhatjuk azt a kutatói megállapítást, amely szerint mintha leginkább a gimnáziumba járó fiatalok találták volna legjobban fel magukat a megváltozott feltételek, körülmények közegeiben: *„Egy új, dominánsnak tűnő orientáció a gimnazisták körében optimista jövőképpel párosul. (...) Úgy tűnik, a fiatalok körében ez a társadalmi csoport érzi magát a napjainkban lezajló társadalmi változások nyertesének, elfogadva a családi környezet vállalkozást előnyben részesítő törekvéseit.”*⁷

A rendszerváltást követően a központosított irányításból decentralizáltba váltó hazai tanügyben az iskolák zöme helyi fenntartásúvá vált az intézmény egyéni, helyi sajátosságainak erőteljes megjelenésével, ami a regionálisan érvényesülő makrofolyamatok következtében nagy különbségek kialakulásához vezetett az egyes iskolák között. Az iskolák – úgymond – helyivé válásának erősítenie kell az intézmények szervezeti kohézióját, ebből következően felértékelődik a pedagógusok kötődése saját intézményük más tantárgyat tanító tanáraihoz, s talán (?) csökken a szaktárgyak szerinti elkülönülés. Másfelől viszont az iskolák társadalmi rétegek szerinti elkülönülése (szegregációja) is erősödött.

Mindeközben azért váltig „fehér folt” maradt az iskolák belső világa, mert *„...változások történtek az intézmények légkörében, a tantestületen belüli viszonyokban, az igazgatók és a pedagógusok kapcsolatában, a pedagógusok és a tanulók közti viszonyban, a tanulók viselkedésében és az iskolához, a tanuláshoz való hozzáállásában. E folyamatok természetüknél fogva nehezen megragadhatók: nem mutatja be ezeket a statisztika, és igen ritkák azok a kutatások, amelyek a feltárásukra irányulnának.”*⁸ A társadalmi különbségek éleződését követve éleződtek az iskolák belső légköre közötti különbségek is. Erről olvashatunk abban a vizsgálatban,⁹ amelyben a kutatók az iskolai háziren-

7 Gábor Kálmán: Az ifjúsági kultúra korszakkváltása. In: *Rendszerváltozás és ifjúság*. Szerk.: Gázsó Ferenc – Stumpf István. 1992. MTA Politikai Tudományok Intézete.

8 *Jelentés a magyar közoktatásról, 1995*. Szerk.: Halász Gábor és Lannert Judit. OKI. 1996.

9 *Tessék megnevelni! Fegyelmi ügyek az iskolában*. Szerk.: Várhegyi György. 1992. Akadémiai.

dek tartalomelemzése alapján tártak fel két alaptípust: a „fegyelmi hadiállapotban” lévő intézmények és a nyugodt, tanulásra összpontosító légkörű intézmények körét. Ez a jelenség főképpen az intézmények társadalmi környezetének minőségével, illetve e környezet változásával állhat következményes kapcsolatban. Az iskolák tágabb környezetében bekövetkezett változásainak sorában elsőként a magántulajdonra épülő piacgazdaság megjelenését és az iskolázásban érdekelt társadalmi csoportok értékpluralizmusát említjük. Ezek értékeinek „transzformálása” az iskola világába csak részben történt meg, viszont – a hivatkozott Jelentés szerint – ebben a folyamatban az egyházak és a nemzeti értékek iránt elkötelezett társadalmi és szakmai csoportok jártak elől. Eredményként könyvelhető el, hogy polgárjogot nyert, természetessé vált a magyar iskolákban a világszemléletek/világnézetek sokfélesége, kifejezett értékként tételeződnek a fenntartható fejlődés filozófiája és a fenntartható fogyasztás szokásai, a természettel kapcsolatban az egészben gondolkodó ökológiai szemlélet. E körbe sorolható műveltségi területi/tantárgyi tartalmak: a hagyományos „kulturális technikák” (szövegértés, matematika) körének bővítése a számítógépes rutinok (computer literacy) és az idegen nyelv tanításának kiemelésével; az anyanyelvi tantárgyban a pragmatikus nyelvhasználat körébe tartozó ismeret- és képességekörök hangsúlyozása; a modern tömegtájékoztatási eszközök „nyelvének” (mozgóképkultúra) és az általuk közvetített tartalmak (tömegkultúra) elemző/szelektív beemelése az iskola világába. A vallási értékek rehabilitációját követően van immár (ismét) lehetőség az iskolai vallás- illetve hittanoktatásra (a felnőttek körében végzett felmérések ugyanakkor jelzik: a megkérdezettek zöme azon az állásponton van, hogy az állami iskolákban az oktatás legyen világnézeti szempontból semleges.) Az intézmények iránti fentebb említett gyanakvás erősen sújtotta a korábbi (pártállami) ifjúsági szervezeteket, amelyek részben eltűntek, megszűntek, részben átalakultak, „megszüntetve megőrződtek”. Jelenleg (is) működik a Magyar Úttörők Szövetsége (igaz: a pártállami időkhöz képest erősen megcsappant létszámmal), s mellette olyan „régí-új” szervezet, mint a Magyar Cserkészszövetség (és a vele rokon értékrendű Pro Patria). Ennél azonban fontosabb, a civil szféra megerősödésére, az iskola társadalmasodására utaló fejlemény, hogy jelenleg Magyarországon körülbelül százötven bejegyzett országos gyermek- és ifjúsági szervezet létezik, amelyek értékirányultsága és tevékenységi formái a civil szféra (megerősödésére utalnak. Ha tetszik: ezek is az értékrend sokszínűvé válásának jelei (feltéve, hogy nemcsak „cégtáblájuk”, hanem valóságos tevékenységük is van).

S vajon hogyan értékeljük azokat az adatokat, melyek szerint megnövekedett a társadalomban azon elvárások köre, amelyek a társadalmi beilleszkedéssel, a szocializációval és a közösséghez tartozással kapcsolatos értékekhez kapcsolódnak, s amelyek munkába vételét az iskolától várja el a felnőtt társadalom. Egyidejűleg azon felnőttek köre is bővülőben van, akik nagy jelentőséget tulajdonítanak az iskola olyan feladatainak, mint az erkölcsre, a rendre és fegyelemre, a másokkal való együttműködésre és a haza szeretetére nevelés.¹⁰ Vajon a felsoroltak a társadalom konzervatív gondol-

10 *Jelentés a magyar közoktatásról, 1997.* Szerk.: Halász Gábor és Lannert Judit. OKI. 1998. Egyebekben: a „-ra/re” nevelésről való véleményünk kifejtése az írás utolsó alfejezetében olvasható.

kodását jelzik, amint ezt a minősítést az idézett jelentésben olvashatjuk? Ám ugyancsak ez a jelentés szól arról, hogy a társadalom mindennek előtt teljesítményt vár el az iskolától, azaz hogy növendékeit „szerelje föl” mindazokkal az értelmi, érzelmi és szociális ismeretekkel és képességekkel, amelyek az ember egyéni és társadalmi boldogulását segítik elő. Azt várni az iskolától, amire az képes (vagy képessé tehető), ezt inkább instrumentális viszonyulásnak nevezhetnénk. Az ilyen instrumentális jellegű viszonyuláson érdemes eltöprengeni, mert – meglátásom szerint – azt a helyzetet modellezi, ahogyan az emberek általában viszonyulni szoktak társadalmi intézményekhez, szervezetekhez. Miről van szó? A társadalom (szülők) – fentebb idéztük – elsősorban teljesítményt vár el az iskolától, azért, mert az iskola/iskolázás értelmét az általa közvetített pszichikus képződmények (ismeret, készség, képesség, beállítódás stb.) használati értékében látják, abban, mennyire mozdítja elő, hogy a fiatal minél sikeresebb legyen magánemberként és munkaerőként egyaránt. Ezek a pszichikus képződmények értékékként tételeződnek, „megtermelésük” az iskolában azonban csak közvetve, műveltségi javak, művelődési tartalmak vagy egyszerűbben: tantárgyak közvetítésével lehetséges. Az instrumentális viszonyulás lényege éppen ebben a közvetítettségben áll, abban, hogy értékekhez eljutni, értékeket realizálni normál, átlagos iskolai közegben ilyen módon lehetséges. Ettől eltérő helyzet, amikor valamely eleve adott, kimunkált értékrendszer (alternatív iskolák pedagógiai filozófiái; felekezeti iskolák értékrendje) tudatos, szándékos választása által fordulnak szülők sajátos értékrendszerű intézményhez. Mindez azonban nem jelentheti azt, hogy a teljesítményelvnek azonos módon kell érvényesülnie az iskolában és a rajta kívüli világban. Az intézményben (általános képzési célú középiskola!) alanyi jogon illeti meg valamennyi növendéket az, hogy lehetőség szerint minél *teljesebb*, minél *kiegyensúlyozottabb* képzést kapjon. Miért? Azért, mert ahhoz előbb lehetőleg minél gazdagabb „munícióra” van szüksége a növendéknek, hogy majdan felnőttként minél teljesebb ember és minél ütőképesebb munkaerő lehessen. Ez a tartalma annak, amit úgy szoktunk mondani, hogy a közoktatásnak közfunkciós felelőssége van.

Valóságos, kőkemény konfliktushoz érkeztünk: az elnyújtott, általános képzés és a gyorsan megtérülő, „piacképes” tudásokat megtermelő képzés konfliktusához. Az előbbi az aktuális oktatáspolitikai preferenciáit képviseli, az utóbbi az instrumentális viszonyulás kifejeződésekképpen az iskolázásban érdekelt szülői társadalom álláspontját tükrözi. Sérül-e vajon, s mennyire az iskola ún. közfunkciós felelőssége, ha egy általános képzési célú intézmény (gimnázium) úgy dönt, hogy kínálatát a piacképes tudások (akár: szakképzési tartalmak!) irányába dúsítja? A kérdésre adható válaszok eltéréseiben vélhetőleg egymástól gyökeresen különböző értékvilágok fejeződnek ki. Az már csak színezi az említett konfliktust, hogy a felsőoktatás részéről több évtizede hangoztatott igény, miszerint a gimnáziumból tanulni képes, minél teljesebb körűen „pallérozott” fiatalokat várnak, a szorosabb értelemben vett szakmai tudnivalókat majd ők megtanítják. Sőt! Az aktuálisan mértékadóknak tekintett régió (EU) szakképzésében is terjedő felismerés, hogy a munka világában és a technológiákban történő gyors változások következtében e képzési körben is az általános kompetenciák értékelődnek föl; affélék, mint döntési/együttműködési képesség, saját tevékenység

hozzaigazítása a változó feltételekhez stb. A hasznosságra, a társadalmi elvárásra (réteg- vagy csoportelvárásra) történő hivatkozás lehet alapja egy kialakított gyakorlatnak, de elvileg megalapozott döntésnek semmiképpen nem tekinthető. Ezzel szemben a (köz)oktatás közfunkciós felelőssége jogelvet fejez ki: a képzésből történő egyenlő és kiegyensúlyozott, valamennyi növendéknek alanyi jogon járó részesedés elvét. A vázolt konfliktus egyúttal azt is jelzi, hogy az instrumentális viszonyulás egyáltalán nem ellentmondásmentes. Témánk szempontjából az hangsúlyozandó, hogy iskola és társadalom (kliensek) viszonylatában az értékek köre jellegzetesen pedagógiai eszköztár (művelődési tartalmak, pedagógiai/módszertani eljárások) közvetítésével tematizálódik.

A tömegtájékoztató frissességével, gyors váltásaival, villódzó clip-jeivel, csábítóra lakkozott reklámvilágával az állandó változás – ha tetszik: a diszkontinuitás, a prezentizmus¹¹ – apoteózisában él. Nem ritka, hogy (részben) ezek hiánya miatt kapja meg az iskola a „konzervatív” címkét. Felfogásunk szerint ugyanakkor teljesen reménytelen helyzetbe hozná magát az iskola, ha feladatának azt tartaná, hogy versenyre keljen a prezentizmus ideológiáját valló médiavilággal. Az iskolai művelés/művelődés ehhez képest *inkább* a folyamatosság – ha tetszik: a kontinuitás – kánonját kínálja. (Figyelem: arányokról, nem vagylagosságokról van szó!) A „gyorsuló idő”-ben a szelektálás, az elemzés és értelmezés(!) lehet az iskola fő feladata. Ez eleve magában hordja az értékütközés kockázatát, s tapasztalataink is arra utalnak, hogy az értékütközések iskola és társadalom között tendenciaszerűen e dimenziók mentén húzódnak (kontinuitás vs. diszkontinuitás, vagy más szövegezésben, hagyományok vs. modernség). Ám nyilvánvalóan mindkét kánonra szükség van, ha azt akarjuk, hogy a nemzedékek közötti társadalmi párbeszéd esélyei (valamennyire) fennmaradjanak, valamint, hogy a világ(unk) fiatalok és idősek, azaz valamennyiünk számára élhető maradjon.

Nevelés és oktatás

Élhető világ – valamennyiünk számára. Vajon az iskola belső viszonyai hogy festenek ebből a nézőpontból? Fentebb idéztük: a tanulás, a képzés útján történő társadalmi előrelépés felértékelődött a fiatalok körében (Ifjúság 2000), s ez kedvezőnek tekinthető fejlemény. Ugyanakkor korlátozza az iskolai érték közvetítés lehetőségeit az a körülmény (ezt is adatoltuk az említett dokumentumból), hogy a tanulók, a fiatalok legkevésbé a hierarchiában felettük állók nézeteivel azonosulnak, és ebbe a körbe tartoznak a tanárok is. Nem vigasztaló, hogy másfél évtizeddel korábbi (igaz: nem országos mintán vizsgált) felmérésben is a tanárok kerültek a bizalmi személyek között a rangsor végére – sajnos.¹² Ezek az adatok még akkor is kedvezőtlen jelzések, ha

11 Az idődimenziók történeti nézőpontú elemzésére nem vállalkozhatunk. Ezért csak jelezzük, hogy ez a hatvanas (20. sz.!) évtizedhez kapcsolható irányzat, amelynek jellemzője a múlt fokozatos leértékelése, a jelen abszolutizálása, egyben a manipulációnak is eszköze lehet éppen a történeti tudat leértékelés következtében. Ld.: Spira Veronika: Az értékek változása és a pedagógia. In: Interdiszciplináris pedagógia. A Kiss Árpád emlékkonferencia előadásai. Debrecen, 2001. DE BTK Neveléstudományi Tanszék.

12 *Diákéletmód Budapesten*. Szerk.: Gászó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György. 1986. Akadémiai.

a magyar tanügyben – talán – még nem tartunk ott, hogy a tanári munkát „pokolbeli melónak” kelljen tekintenünk, ahogy egy német magazinban olvastuk.¹³ S ezt az ellentmondásos helyzetet tovább bonyolítja az immár tömegessé vált középiskolai népesség nagymérvű, a családi háttér, a „hozott tudás”, a motivációk, a pályaelképzelések és a jövővel kapcsolatos igények szerinti heterogenitása (ennek csak egyik látható jele, amikor némely gimnazista elegáns, nyugati márkájú autóval érkezik az iskolába, egy másik pedig esetleg az éhségtől szédeleg; több, mint valószínű, hogy nem ugyanabba az iskolába járnak). Ha ehhez még hozzáveszünk olyan modern (poszt-modern?) jelenségeket, mint az egyszülős családból érkezők, a kábítózással „kacérkodó” fiatalok arányának növekedése a középiskolás népességben, akkor könnyen belátható, mennyire szerteágazó (szociális ellátás, felzárkóztatás, drogrevenüció, lelki gondozás) feladattömeggel kell (meg)birkóznia a mai középiskola tanárainak. Ebben az írásban azonban az iskolai értékközvetítésnek egy másik tartományára kívántam reflektálni, amely annyira „természetesnek”, magától értetődőnek látszik, hogy hajlamosak vagyunk megfélemlíteni róla. Mintha a jelzett gondok, s a belőlük adódó feladatok súlya alatt jelentéktelenné válna az a körülmény, hogy az iskola mégiscsak arra rendeltetett társadalmi intézmény, hogy benne tanítás és tanulás történjék. Az iskola kiváltképp olyan munkaszervezet, amelynek deklarált céljai értékvonzatúak, mely célok arra szolgálnak, hogy „betájolja” magát mindennapi életének, működésének megszervezésében. A közoktatásban a célok, bár alapvetőek, „csak” általános orientációt jelentenek. Ám ha túlságosan rájuk figyelünk, akkor megnövekszik annak kockázata, hogy – úgymond – a pedagógia (iskola) az eszmény nevében elveszítse a valósággal való kapcsolatát. Tipikusan ez történik a politikai diktatúrák tanügyében, de ehhez hasonló kockázat érzékelhető azokban a (pedagógiai) kampányokban is, amikor éppenséggel „az erkölcs” kerül, (vagy mint korábban „a szocialista internacionalizmus” került) vezető értékként a „-ra/re” nevelés tárgyaként a figyelem középpontjába. Félre ne értsük: ki vitatná józanul – mondjuk – az erkölcs körébe tartozó értékek fontosságát. Mégis aggályosnak látjuk az effajta kiemeléseket, mert azt a kockázatot rejtik magukban, hogy szétszakítanak egymással összetartozó dolgokat, olyanokat, amelyek éppenséggel az iskola működésmódjának „természetéhez” tartoznak. Mire gondolunk? Arra, hogy a kiemelés következtében hajlamossá válunk arra, hogy elválasszuk egymástól a nevelést és az oktatást; arra, hogy a nevelést valahol az oktatástól elkülönülten, attól eltérő szférákban keressük. Márpedig kutatási eredmények¹⁴ fényében képtelenség (mi több: súlyos szakmai félreértés) egy effajta dichotómia tételezése. Lényegileg arról kívánunk szólni a továbbiakban, hogyan jönnek létre, hogyan születnek (és miféle) értékek a tanításban, tanár és diák „témacentrikus interakciójában”; mi javítja, mi rontja ennek az esélyeit; hogyan formálják (és olykor hogyan deformálják!) a fiatalokat ezek az interaktív folyamatok

Felfogásunk szerint nevelni csak közvetve lehet (idomítani lehet közvetlenül is). A személyiségbe beépülő, tartós (pszichikus) képződmények kimunkálása – tapasztala-

13 Herbert Reinke – Nobbe – Robert Vernier: Höllenjob Lehrer – Verlierer im Klassenkampf. *Focus*, 2001/15.

14 Arra az oktatáskutatási vonulatra gondolunk, amely a „rejtett tanterv” szaknyelvi metaforával tematizálódik a szakirodalomban, s amelynek a hazai oktatáskutatásban is két évtizedes hagyománya van.

taink és meggyőződésünk szerint – csak és kizárólag közvetve lehetséges. Gondoljuk csak meg: vajon mik a fő funkciói az iskolázásnak (intézményes nevelésnek). Főként az, hogy segítsen a növendéknek alapvető viszonyulásai tisztázásában: hogyan viszonyuljon örökölt kultúrájához, annak a népnek/nemzetnek/országnak a történelméhez, amelybe beleszületett vagy amelybe körülményei változásai folytán belekerült; hogyan viszonyuljon saját kora, számára adottságként megjelenő társadalmához; végül – de nem utolsó sorban –, hogyan viszonyuljon önmagához. E funkciók gyakorlása tartós folyamatban, közvetítő mechanizmusok révén képzelhető el, s vajon mi más lehetne a közvetítő, mint a társadalmilag és szaktudományosan érvényes és értékes művelődési tartalmak munkába vétele? A kulcsfogalmak tehát: művelődési tartalmak és azokat munkába vevő elsajátítási/feldolgozási/értelmezési folyamatok. Értékes és érvényes tartalmak kiválasztása alapvetően tantervi/tantervelméleti kérdés. A magyar tantervpolitika hagyományaira évszázadra visszamenően a „mit tanítsunk”, azaz a tartalmak túlsúlya jellemző. Az aktuális tartalmi szabályozásban (NAT, Keret-tantervek) előremutató fejlemény, hogy a kontinuitás kánonját képviselő, tradíció által szentesített műveltségelemek mellett hangsúlyosan jelennek meg az egyén számára (is) perspektivikus, egyszersmind társadalmilag is érvényes tudáselemek. Ez azért is fontos fejlemény, mert a megismerés-tudományok¹⁵ eredményei jelzik, hogy a képességek jobban fejlődnek, ha a fejlesztés társadalmilag és szakmailag is releváns, perspektivikusan nagy hozamú, valóságelvű tartalmakon történik. Kulcskérdés ebből a nézőpontból, hogy mit tervez a tanterv: egyszerűen művelődési tartalmakat (azaz: tananyagot) vagy a tartalmak munkába vételének folyamatát is. (Egyértelmű, hogy az utóbbi megoldás képviseli a korszerűbb megoldást. Ha a tartalmak a rendelkezésre álló teljes időt kitöltik, akkor nincs mód arra, hogy tanulói tevékenységek köré szerveződjék a tartalmak feldolgozása. Ha pedig erre nincs mód, akkor erősen korlátozódnak a képességfejlesztés lehetőségei). Az alapkérdés az: hogyan válik a művelődési javak tantárgyi közvetítettségű tartalmaiból a növendékek személyiségét építő pszichikus képződmény? Lecupaszítva a kérdést: hogyan lesz Európa hegy- és vízrajzának, a termodinamika második főtételének, Hamlet tragikumának és a függvénytanak a tanításából a fiatalat gazdagító érték, azaz ízlés és ítélőerő, az önellenőrzés igénye és képessége, a gondolkodás fegyelmezettsége, meggyőző érvelés, mások nézeteinek, gondolkodásmódjának tiszteletben tartása, a rendszeres munkavégzés rutinja, a megértés élménye? A válasz: értékes és érvényes tartalmak *vonzó módon történő felajánlása, munkába vétele révén. Másképpen: művelődési tartalmak tárgy-specifikus (nevelési/képzési) potenciáljának érvényesítése révén.*

Vegyük szemügyre e folyamat azon elemeit, amelyek leginkább elősegíthetik (működészavar esetén gátolják) a tantárgyspecifikus nevelési potenciál érvényesítését. A folyamat kulcsszereplője a tanár, mert „...az információs társadalomban nincs fontosabb közös feladat, mint a közoktatás és annak megegyezéssel tartalma, és ezen tartalom közvetítésének a művészete, azaz a pedagógia.”¹⁶ Fentebb idéztük: a fiata-

15 Csapó Benő: *Kognitív pedagógia*. 1992. Akadémiai.

16 Vámos Tibor: *Új Babel vagy új lingua franca? Népszabadság*, 2001. január 27.

lok világlátása legkevésbé tanáraikéval egyezik. Meglátásom szerint ennek ellenére tételezhető egy olyan elem, amelynek alapján (talán) nem áll teljesen vesztésre sem a tanár, sem az iskola. Ez: a tanár pedagógiai kultúrájának minősége. Egyrészt azért, hogy képes-e kimunkálni önmagából konstruktív reagálást arra (az egyébként igen gyakori) a vádra, hogy az iskolában felajánlott tartalmak – úgymond – „a gyerekeket nem érdeklik”. Teljesen leszerel, defetistává tesz, ha magunk is (szívünk mélyén csupán), egyetértünk az idézettel, a defetizmus pedig kiégéshez¹⁷ vezet. A konstruktív válasz egyik alapeleme, ha a tanár szakmai kultúrájában benne van az a lehetőség, hogy valóban a közvetítés, a transzformáció művésze legyen. Másrészt bele kell nyugodnunk abba is, hogy a tömegoktatás alapintézményeiben nem képzelhető el, hogy csak és kizárólag a tanulókat ott és akkor érdeklő dolgokat lehessen tanítani. Egyébként is túlfeszített (ezért teljesíthetetlen) elvárás, hogy egy kizárólag az érdeklődés köré szervezett tanításban, napi hat órában – úgymond – „csúcsra járatódjék” növendék és tanár. A talán legpusztítóbb szakmai ártalom, a kiégés elkerülésének egyik lehetősége, ha a tanárban él a szakmai (ön)reflexió igénye, és képes annak gyakorlására. Ha képesek vagyunk arra, hogy időről-időre rákérdezzünk saját eljárásaink, módszereink miéértjére, a tanítás szervezeti kereteit alkotó feltételekre (az osztályterem mint munkahely elrendezése, a tanórai időkezelés sajátosságai, az oktatás rituáléi, a tanítás ritmusa, értékelő-minősítő megnyilvánulásai), akkor ez esélyt ad az önregenerálódásra, a kiégés elkerülésére. Lényegileg arról van szó, hogy új szemmel kezdjük nézni azt, amit már régóta látunk. Az új módon való nézésre tanítványaink cserélődő, megújuló serege készletet (het) bennünket. Nyert ügyünk van saját erőink újratementésére nézve, ha megtanuljuk az ő szemükkel látni az iskolai tananyagot, nekik ugyanis egyáltalán nem azt jelentik az eléjük kerülő ismeretkörök, mint nekünk, akik már esetleg több évtizede tanítjuk. (Ha a tanár – egzisztenciális okok miatt – nem engedheti meg magának az elemző önmagára figyelés luxusát, mert arra sem energiája, sem ideje nincsen, akkor baj van. Ha a tanárság zöme van ilyen helyzetben, akkor a baj igen nagy. Ez azonban nem pedagógiai kérdés, a helyzet orvoslása nem várható a pedagógiától. Az egzisztenciális ellehetetlenülés és kezelésének problémaköre nem témája ennek az írásnak). A tartalmak (műveltségi javak) dominanciájának ellensúlyozására kézenfekvőnek tűnik a képességekhez fordulni, s azok fejlesztésében jelölni meg a tanítás fő célját. Nem véletlen, hogy ez a problémakör a középfokú képzés valamiféle közös standardjait kereső EU számára is fogós szakmai problémát jelent. Világos ugyanis, hogy a nemzetállami keretekben szerveződő képzési rendszerek tartalmaiban erősen korlátozottak a standardizálás lehetőségei. Összehangolásban, valamiféle standardok megtalálásában csak a „kimenet” felől, azaz a kimunkálandó képességek (EU szóhasználatban: kompetenciák) oldaláról elindulva lehet reménykedni.¹⁸ A hivatkozott forrásban közölt kompetencia-lista (vitaanyag, nem a hivatalos

17 A szakirodalomban „burning-out” szindrómaként emlegetett, s egyre komolyabb odafigyelést (kutatást!) kikényszerítő jelenség.

18 Jean-François Perret: Introductory notes. In: Key competencies for Europe. Report of the Symposium: A secondary education for Europe. Strasbourg, 1997. Council for Cultural Co-operation/Council of Europe.

EU álláspont foglalat) az alábbi fő kategóriákba rendezi a kompetenciákat:¹⁹ tanulás; kutatás; gondolkodás; kommunikáció; együttműködés; alkalmazkodás. Az ezeket a kategóriákat részletező, kitöltő képességekről a következőket állíthatjuk: valamennyi felsorolt (rész)képesség egyértelműen érték. Az intellektus, szociabilitás, széperzék, tolerancia, társas hatékonyság, döntésképeség, rugalmasság körébe tartozó érték. Ha ezeket a képességeket műveltségi területekhez kötjük, akkor az általunk használt fogalomhoz, a tantárgyspecifikus nevelési potenciál fogalmához érkezünk. Miért beszélünk potencialitásról, miért nem beszélünk konkrétan? Azért, mert a lehetőség benne van az iskolában arra, hogy ezek az értékek megszülessenek a fiatalokban. De ez csak esély. Az esély realizálásának feltételei vannak (ezek jó része azzal kapcsolatos, amit fentebb a tanár szakmai/pedagógiai kultúrájával kapcsolatban elmondunk). Gátolja a megvalósulást, hogy a megcélzott kompetencia és a növendék aktuális állapota között nagy a távolság, mert az ő számára nem olyan nyilvánvaló az adott képesség (kompetencia) jelentése (ha tetszik: relevanciája), s ez bizony inkább csökkenti, mint fokozza a késztetést az erőfeszítésre. Akkor mit lehet tenni? Ha az iskolában valóban „tantárgyak csapatjátéka” folyik, mely állapot elérésében igen jelentős feladata van az iskolavezetésnek, akkor a szakmai munkaközösségekben, majd a testület egészében nagyjából egyezségekre lehet jutni a legfontosabb kompetenciák körét illetően. Ez már eredmény, jelentős eredmény, mert esélyt ad arra, hogy a testület egységesen lépjen fel a fiatalok előtt az értékek (kompetenciák alias tantárgyspecifikus nevelési potenciál) képviselőiben. E kompetenciákat nem lehet (nem is kell) minden egyes tanítási órán deklaratív megfogalmazni („A tanóra nevelési célja” – a régi és nemcsak régi idők pedagógiai dilettantizmusának kifejeződése!), ez a meggondolás viszont a nagyobb feszítvű, témaegészben történő gondolkodás, a tematikus tervezés felé irányítja a tanár figyelmét. Sarkítva: tematikus tervezés nélkül (amikor megtörténhet a növendékek előzetes, „hozott” tudásának számbavétele, sor kerülhet a tanulói vállalásokra, előre tervezhető a témával történő foglalkozások és a tudásmérés alkalmi), egyszóval mindezek nélkül erősen csökkennek, esetlegessé válnak a képességek pallérozásának esélyei. Fontosnak tartjuk annak hangsúlyozását, hogy a szóban forgó értékek olyan értékek, amelyek az iskola működésének (egyik) legalapvetőbb tevékenységében, a mindennapi tanításban, tanítási órák ezreiben gyakorolódhatnak. Ám bele kell nyugodnunk abba is, hogy egy részük olyan pszichikus képződés, amelynek kialakulása, beépülése a fiatal személyiségébe egyrészt nemcsak az iskolán múlik, másrészt később érik, már az iskolázás befejezése után. Az iskola (a tanárok, a testület) annyit tehet, hogy ösztönző légkörrel és igényes tanítással megkísérli ezeknek az értékeknek a növendék számára vonzó módon történő felajánlását.

SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS

19 A kompetencia értelmezése: nagyjából a „képesség” fogalommal jelölt tartalmat azonosítják vele; alapját képezi egy adott cselekvésnek, teljesítménynek (performancia). Tehát többfajta teljesítménynek (performancia) lehet azonos kompetencia-alapja.

A SIKER ZÁLOGA

MAGYARORSZÁGI ÉS ROMÁNIAI KÖZÉPISKOLÁSOK ÉLETSTRATÉGIÁINAK ÉRTÉKEI

A MINORITÁS ALAPÍTVÁNY KISEBBSÉGKUTATÓ Intézete 2000. októberében és novemberében kérdőíves vizsgálatot végzett 3253 utolsó éves középiskolás (gimnazista és szakközépiskolás)¹ országos, reprezentatív mintáján. A vizsgálatra egy nemzetközi összehasonlító kutatás keretében került sor, amelyben intézetünkön kívül a Román Tudományos Akadémia bukaresti Szociológiai Intézete (Institutul de Sociologie)² és a francia Ifjúsági és Sportminisztérium Ifjúságkutató Intézete (Institut National de la Jeunesse et de l'Éducation Populaire) vett részt.³ A magyarországi adatfelvétellel egy időben Romániában is lekérdezték a mienkével teljesen megegyező kérdőívet, azonos mintán, ugyancsak az érettségit adó középiskolák (a magyarországi gimnáziumoknak megfelelő elméleti líceumok és a szakközépiskoláknak megfelelő technikai líceumok) utolsó éves diákjai (N=2049) körében.⁴ Az összehasonlíthatóság érdekében egyik mintába sem kerültek be az érettségit nem adó szakmunkásképzőbe járó tanulók.⁵

Az összehasonlító vizsgálat tervezése során abból indultunk ki, hogy az európai viszonyok átalakulásával mind az Európai Unió tagországai, mind pedig a tagságra pályázó országok rákényszerülnek arra, hogy számot vessenek a jövő polgárainak értékvilágával és kollektív identitásaival. Az európai integráció sikeressége, politikai, gazdasági, társadalmi intézményeinek működése működtetőinek emberi, kulturális

1 Mivel Magyarországon az iskolák nagy részében többféle középfokú oktatás is folyik, a képzési profilok kutatásunkban a középiskolások osztályában folyó képzést jelentik.

2 A romániai vizsgálatban Ioana Petre, Dan Banciu, Cornelia Rada és Ecaterina Balica működtek közre.

3 A „Középiskolások értékvilága és Európa-kepe Magyarországon és Romániában” című kutatást Magyarországon a Mobilitás Ifjúsági Szolgálat támogatta.

4 A romániai középiskolások közül 1174-en (57 százalékuk) elméleti líceumba, 875-en (43 százalékuk) technikai líceumba jártak. 97 százalékuk állami középiskolába jár, 2 százalékuk egyházi, és csak egy százalékuk egyéb magániskolába.

5 Magyarországon 125 iskola 139 osztályában folytattuk le a kérdezést a tanulók osztálytermeiben, független kérdezőbiztosok közreműködésével. A megkérdezett utolsó éves középiskolások terület, iskolatípus és iskolanagyság szerint reprezentálják az érettségi előtt álló diákokat. Az iskolák döntő többsége önkormányzati középiskola volt (82 százalék). Emellett belekerült még a mintába 11 százalék egyházi és 7 százalék nem egyházi magániskola is. A mintát úgy alakítottuk ki, hogy a gimnáziumok és a szakközépiskolák megfelelő arányban legyenek képviselve a vizsgálatban. Végül összesen 1638 középiskolás képviselte a gimnáziumokat (51 százalék) és 1605 a szakközépiskolákat (49 százalék).

és mentalitásbeli sajátosságain is múlik. Ezért arra törekedtünk, hogy minél árnyaltabb képet kapjunk ezekről a tényezőkről. Az egyes országok társadalmi viszonyai-ban, politizálási tradícióiban és politikai kultúrájában meglévő különbségek szükségszerűen nyomot hagynak a vizsgált nemzedékek értékvilágán is, miközben a globalizációs tendenciák, ezen belül is a sok egyetemes vonással bíró ifjúsági kultúra nyilvánvalóan határokon átívelő, új közösségeket is teremt közöttük. Az a tény, hogy módunk van a magyarországi és romániai adatok összehasonlítására, hozzásegít bennünket, hogy a vizsgált rétegek világképében meglévő hasonlóságokról és különbözőségekről is képet nyerjünk.

Román és francia kollégáinkkal közösen kialakított kérdőívünk öt témakörre terjedt ki. Egyrészt megpróbáltuk megismerni a diákok társadalmi és gazdasági helyzetét, iskolai viszonyait; valamint azt, hogy mennyire rendelkeznek a mobilitáshoz és a modern kommunikációhoz szükséges ismeretekkel, lehetőségekkel és eszközökkel (különórák, nyelvtudás, internet- és e-mail-használat, jogosítvány, mobiltelefon, bankkártya). Másrészt vizsgáltuk jövőképüket, a továbbtanulással és leendő munkájukkal kapcsolatos személyes életstratégiájukat, beleértve ebbe azt is, hogy mennyire élnének a külföldi tanulás és munkavégzés lehetőségeivel. A kérdőív harmadik része a jelenlegi nemzetközi viszonyok percepciójával és jövőbeni alakulásával kapcsolatos elképzeléseikkel foglalkozott. A negyedik témakört a politikához való személyes viszony, a politikai és társadalmi értékek és társadalmi cselekvési minták problematikája alkotta. Végül részletesen vizsgáltuk a diákoknak a társadalom működésével, a joggyakorlattal, a mindennapi élettel, a nemzettel, a kisebbségekkel, az interetnikus viszonyokkal, a különböző ifjúsági kultúrákkal és az életcélokkal kapcsolatos értékvilágát. Mivel vizsgálatunk annak a kutatássorozatnak a része, amelyet az elmúlt években végeztünk Magyarországon a tizenévesek állampolgári szocializációjáról, ahol lehetett, törekedtünk arra, hogy az előző vizsgálatainkban már szereplő kérdéseket azonos formában tegyük fel, hogy lehetőségünk legyen idősoros elemzésekre is.⁶

Jelen tanulmányunk a kutatás egyik részmozzanatára terjed ki. Azt vizsgáljuk, hogy a magyarországi és romániai diákoknak milyen jövőképük van; életcéljaikat, a munkával és sikerrel kapcsolatos elképzeléseiket milyen értékek vezérlik, valamint, hogy a különböző „kemény” (például családjuk gazdasági és társadalmi helyzete, szülei iskolázottsága, iskolájuk típusa) és „lágy” tényezők (például az iskolájuknak tulajdonított színvonal, tanulmányi eredményeik, hagyományos és kulturális tudástőkéjük, továbbtanulási szándékuk, a világ iránti nyitottságuk, a munkával kapcsolatos értékpreferenciáik) hogyan befolyásolják jövőjükkel kapcsolatos elképzeléseiket.

A társadalmi starthelyzet

A középiskolások társadalmi starthelyzetét három tényezővel próbáltuk jellemezni: szülei iskolai végzettségével, családjuk mindennapi életének anyagi körülményeivel és azzal, hogy mennyire rendelkeznek a modern mobilitáshoz és kommunikációhoz szükséges eszközökkel.

6 Korábbi kutatásainkat könyvben foglaltuk össze. Szabó Ildikó – Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Minoritás Alapítvány, 1998.

A szülők iskolai végzettsége. Összességében – mint ahogy várható volt – a diákok szüleinek iskolai végzettsége mind Magyarországon, mind Romániában messze meghaladta az országos iskolázottsági megoszlásokat. Magyarországon az apák 28 százaléka végzett főiskolát vagy egyetemet, míg az anyáknak még ennél is nagyobb része (31 százalék). Az apák többsége szakmunkásképzőt (35 százalék) vagy szakközépiskolát (24 százalék) végzett (gimnáziumban csak 6 százalékuk érettségizett), az anyák közül viszont a szakmunkásképző (19 százalék) és a szakközépiskola (21 százalék) mellett viszonylag sokan végeztek gimnáziumot is (16 százalék). Ezek az eredmények lényegében megegyeznek más vizsgálatok adataival. Ha például az ISM Ifjúság 2000 vizsgálatának teljes, 8000-es ifjúsági mintájából leválogatjuk azokat, akik életkoruk és iskolai tanulmányaik szerint átfedik a mi kutatásunk populációját, akkor az így kapott 898 fős almintá származási adatai a miénkhez hasonló trendet mutatnak. A különbség főképp abban mutatkozik, hogy a felsőfokú diplomával rendelkező apák aránya a mi mintánkban magasabb, míg az iskolázatlan apák aránya az Ifjúság 2000 vizsgálatban 5 százalékkal haladja meg a mi adatainkat. Egy másik eltérés, hogy míg nálunk a szakközépiskolások esetében több az érettségit adó szakiskolák aránya az apák esetében, addig az Ifjúság 2000 vizsgálatban a szakmunkásképzők aránya nagyobb.

A Soros Alapítvány felkérésére az ELTE Szociológiai Intézete által végzett, 1998-as adatfelvételben viszont – amely a végzős középiskolások teljes körére kiterjedt – szinte tökéletesen ugyanazokat a megoszlásokat találjuk mind az apák, mind pedig az anyák iskolai végzettségét illetően, mint a mi vizsgálatunkban.

1. TÁBLA

A szülők iskolai végzettsége különböző mintákban

Apák iskolai végzettsége	SOROS-ELTE ¹		Minoritás ²		ISM ³	
	Gimnázium	Szakközépiskola	Gimnázium	Szakközépiskola	Gimnázium	Szakközépiskola
8 általános	4	6	4	7	8	13
Szaktmunkásképző, szakiskola	24	45	24	46	33	51
Szakközépiskola, technikum	23	27	23	24	20	19
Gimnázium	8	5	6	5	8	7
Egyetem, főiskola	41	16	40	15	30	9
Nem tudja	3	3	2	2		

1 A SOROS-ELTE vizsgálata (végzős középiskolások, teljes körű), 1998.

2 A Minoritás vizsgálata (végzős középiskolások), magyar almintá, 2000.

3 Az ISM vizsgálata (ifjúsági minta) végzős középiskolások almintája, 2000.

Romániában némileg más a helyzet. Itt magasabb a diplomás apák és alacsonyabb a diplomás anyák aránya. Az apák 38 (az anyák 27) százalékának van egyetemi vagy főiskolai végzettsége, 24 százalékuk (az anyák 23 százaléka) a magyar szakközépiskolának megfelelő technikai líceumot, 23 százalékuk (az anyák 16 százaléka) szakmunkásképzőt végzett. Az apák közül Romániában is kevesen (8 százalékuk) érettségiztek a magyar gimnáziumnak megfelelő elméleti líceumban, az anyák közül azonban viszonylag sokan (23 százalék).

A szülők iskolai végzettsége – ahogy ezt más vizsgálatok is tanúsítják – jelentős mértékben különbözik iskolatípusonként.⁷ Mindkét országban a gimnáziumba/elméleti líceumba járó tanulók között vannak a legtöbben olyanok, akiknek az édesapja vagy az édesanyja felsőfokú diplomával rendelkezik (Magyarországon az apák 40 és az anyák 45 százaléka, Romániában az apák 47 és az anyák 34 százaléka), míg a szakközépiskolába járókra főképp a szakmunkás végzettségű édesapák a jellemzők (Magyarországon az apák 46 százaléka, Romániában az apák 30 százaléka). Mindez az egylépcsős, intergenerációs mobilitás hagyományos mechanizmusát sejteti.⁸

Mindennapi életkörülmények. A szülők iskolázottsága mellett a diákok társadalmi stathelyzetének másik mutatója az, hogy milyen vagyoni háttérből jönnek, mennyire stabil és kiegyensúlyozott kibocsátó családjuk anyagi helyzete. Ennek feltérképezésére két változóegyüttes szolgált a kérdőívben. Az egyik a vagyoni státust volt hivatva mérni a legkülönbözőbb tartós fogyasztási cikkekkel és vagyoni erőforrásokkal való ellátottság terén, a másik a pénzügyi nehézségeket és a takarékoskodás területeit. Az előbbivel kapcsolatban összesen 17, a család mindennapi életét megkönnyítő vagyontárgyat soroltunk fel. A diákoknak arra kellett választ adniuk, hogy családjuk rendelkezik-e ezekkel vagy sem (2. tábla).

Miként a középiskolások szülei társadalmi státusa mentén is felülreprezentálták a teljes magyar népességet, úgy vagyoni helyzetük is jobbnak mutatkozott az átlagnál. Különösen jó a telefonnal, színes televízióval, mélyhűtővel, automata mosógéppel való ellátottság, de nagyon gyakori családjukban a mobiltelefon, a parabola antenna, a kábeltévé és a bankkártya is. Bár a gépkocsipark nem tűnik fiatalnak, hiszen a többségnek három évesnél idősebb autója van, még így is igen magas azok aránya, akik egyáltalán gépkocsival rendelkeznek. A romániai középiskolások a magyarokhoz képest kevésbé felszerelt háztartásokban élnek. Különösen szembeűnőek a különbségek a modern kommunikációs eszközökkel (bankkártya, számítógép, mobiltelefon) való ellátottság terén.

Érdekes, hogy Magyarországon a vagyoni helyzetben az iskolatípus szerint alig találunk különbséget. Ha egy nyers mutatóban csupán azt nézzük meg, hogy a felsorolt javak közül hányval rendelkezik a válaszadó családja, akkor azt találjuk, hogy a gimnazisták a 17-ből átlagosan 11, a szakközépiskolások 10 itemmel kapcsolatban adtak „igen” választ. Tehát a teljes ellátottságot 100 százaléknak véve 66–60 százalékos a háztartásoknak a vizsgált javakkal való ellátottsága. (Ha csak azt vennénk figyelembe, hogy a családnak van-e vagy nincs autója, még magasabb lenne az ellátottság mértéke.) Romániában is viszonylag kis különbség van az elméleti és a technikai líceumba járók között családjuk háztartásának felszereltségében, azonban itt az elméleti líceumba járók átlagosan 7,5, a technikai líceumba járók pedig csak 6,7 itemmel

7 Ugyanezt tapasztaltuk 1996-os, ugyancsak az utolsó éves középiskolások reprezentatív mintáján végzett vizsgálatunkban. Szabó Ildikó – Örkény Antal: *i. m.* 1998. Lásd még Andor Mihály – Liskó Ilona: *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra, Budapest, 2000.

8 A szülők iskolai végzettsége és gyermekeik iskolaválasztása – ezen keresztül pedig társadalmi mobilitása – közötti összefüggések bőséges szakirodalmából mindenekelőtt Andor Mihály és Liskó Ilona alapvető könyvére hivatkozunk: *Iskolaválasztás és mobilitás* i. m.

kapcsolatban adtak „igen” választ, azaz a háztartások felszereltsége 45–40 százalékos. Úgy tűnik tehát, hogy nem csupán a gimnazisták anyagi helyzete haladja meg jóval a társadalmi átlagot mindkét országban, de azoké is, akik szakközépiskolába járnak. A különbség akkor sem nő meg jelentősen, ha különválasztjuk az „alapvető” fogyasztási cikkeket a „luxustól”. Ebben az esetben valamelyest nagyobb a különbség a két iskolatípus diákjai között, de az eltérés nem jelentős.

2. TÁBLA

*A vagyoni helyzetet mérő javakkal való ellátottság, százalékban**

A családban van	Magyarország	Románia
Színes tv	98	94
Mélyhűtő	93	100
Telefon	93	76
Automata mosógép	87	91
Videó	84	33
Parabolaantenna, kábeltévé	81	78
Bankkártya	79	15
Mikrohullámú sütő	73	16
Mobiltelefon	70	38
Hifi-torony	68	50
3 évesnél öregebb autó	63	48
Számítógép	62	30
Nyarló	38	15
3 évesnél nem öregebb autó	25	18
Videokamera	19	7
Mosogatógép	15	3
Lakókocsi	3	3

* Az itemek közel fele előfordult az ISM Ifjúság 2000 kutatásában is. Mindkét kérdőívben szerepelt a színes TV, a mélyhűtő, a telefon, a mosógép, illetve a mobil telefon, a HIFI torony, a nyarló és a mosogatógép. Az első négy tételnél a gyakoriságok nem mutatnak szignifikáns különbséget, ezzel szemben a mobiltelefonnal és hifi toronnyal való ellátottság terén a mi adataink jóval magasabb anyagi szintet jeleznek. Nehezen értelmezhető ugyanakkor a mi vizsgálatunkban előforduló nyarló kiugróan magas előfordulása.

Összességében a középiskolások anyagi helyzete kiegyensúlyozottnak és stabilnak tűnik. Jól illusztrálja ezt az is, amikor a hiányokra kérdezzük rá. Egy másik kérdésblokkban ugyanis azt kellett megmondaniuk, hogy szenvedtek-e hiányt valamilyen területen az elmúlt időszakban, azaz előfordult-e családjukban, hogy nem tudták kifizetni a számlákat; nem jutott pénz élelmiszerre; nem tudták fizetni a lakással kapcsolatos kiadásokat, és nem maradt pénz a hó végére. A válaszok szerint többségük a legfontosabb kiadásokat mindig fedezni tudta, bár a családok ebből a szempontból is valamivel kedvezőbb helyzetben vannak Magyarországon, mint Romániában. A leggyakrabban a pénzforrások apadnak ki a hó végére (3. táblázat).

A szakközépiskolások/technikai líceumba járók családjában gyakrabban fordul elő, hogy valamire nem jut elegendő pénz. Ezt a tendenciát a két képzési típusba járók

szüleinek iskolázottságában és foglalkozásában meglévő különbségek mellett valószínűleg az is befolyásolja, hogy a szakközépiskolások, illetve a technikai líceumba járók nagyobb arányban laknak kisebb településeken, ahol az átlagkeresetek alacsonyab-
bak.

3. TÁBLA

Az anyagi helyzet alakulása a családoknál, százalékban

Előfordult a családban, hogy...	Magyarország	Románia
Nem jutott elegendő pénz ennivalóra	4	17
Nem volt elég pénz a lakással kapcsolatos kiadásokra	8	21
Nem volt elég pénzük számlákra	12	27
A hónap végére elfogyott a pénz	37	45

Mindkét országban a diákok 8–8 százaléka mondta, hogy családjában mindenre jut elegendő pénz. Azokban a családokban, amelyekben nem fut mindenre, leginkább kulturális fogyasztásokon és szabadidő-tevékenységükön próbálnak spórolni. Magyarországon a tanuláshoz közvetlenül is kapcsolódó tudástőke-eszközök (könyv és különóra) viszonylag hátrább szorulnak a takarékoskodás rangsorában. Ezek a szakközépiskolások, illetve technikai líceumba járók családjában gyakrabban takarékoskodnak, mint a gimnazisták, illetve elméleti líceumok tanulóinak családjában. A szakközépiskolások családjában kevésbé takarékoskodnak a lakásfelújításon (talán a családtagok gyakorlatiasabb képzettsége miatt) és az öltözködésen (talán a fiúk nagyobb aránya miatt).

4. TÁBLA

A takarékoskodás területei az igen válaszok százalékában

Szoktak takarékoskodni...	Magyarország		Románia	
	Gimnázium	Szakközép-iskola	Elméleti líceum	Technikai líceum
Nyaraláson, utazáson	79	77	73	69
Színházon	68	71	62	72
Mozin, szórakozáson	73	65	66	68
Ruházkodáson	63	57	64	62
Lakásfelújításon	56	50	44	41
Ajándékokon	47	41	53	53
Könyveken	40	45	48	55
Különórákon, tanfolyamokon	27	38	32	46
Élelmiszereken	15	15	9	10
Orvoson, gyógyszereken	5	7	12	14

Az eddig elmondottak után nem meglepő, hogy a diákok saját társadalmi státusukat leginkább a társadalmi középatlag körül gondolják mindkét országban. Amikor egy tízfokú skálán kellett elhelyezniük családjukat a jövedelem szempontjából a társadal-

mi hierarchiában, háromnegyedük mindkét országban a 4–5–6-os skálapontokat választotta. Összességében azonban a romániai diákok pár tizeddel magasabbra helyezték családjukat, mint magyarországi társaik. Ez jól mutatja, hogy a jövedelem státusértékét az adott társadalomban kínálkozó viszonyítási lehetőségek határozzák meg. A két iskolatípus mentén nincsenek nagy különbségek a státuszpozíciók észlelésében: Magyarországon valamivel nagyobbak, mint Romániában. A magyar gimnazisták átlagosan az 5,26-os, a szakközépiskolások pedig az 5,09-os értékre helyezték magukat. Romániában az elméleti líceumok diákjai átlagosan 5,49-os, míg a technikai líceumokba járók 5,37-os értékkel fejezték ki családjuk jövedelmi helyét.

A modern mobilitáshoz szükséges eszközök. Az új kommunikációs technológiák és eszközök (személyes használatú mobiltelefon, számítógép-, internet- és e-mail-használat, jogosítvány és bankkártya) Magyarországon nem osztják meg igazán a középiskolásokat. Jó harmaduknak van saját mobiltelefonja, és az egyébként rosszabb anyagi körülmények között élő szakközépiskolások közül még többnek is, mint a gimnazisták közül. Mindkét iskolatípusban 30 százalék körül mozog azok aránya, akiknek már van jogosítványuk, és további 50 százalék tervezi megszerezni a közeljövőben. A fiúk és a lányok között meglepő módon ebben nincs különbség. Ugyancsak nem volt különbség sem a nemek, sem az iskolatípus szerint a bankkártya használatában: saját bankkártyája van a diákok egynegyedének, a szüleiét használja további 12–13 százalékuk, míg egyáltalán nem használ bankkártyát 61 százalékuk.

Azt is megvizsgáltuk, hogy a diákoknak milyen lehetőségük van számítógép és internet használatára. Az eredmények azt mutatják, hogy ellátottságuk Magyarországon messze meghaladja az országos átlagot és a hasonló életkori csoportok ellátottságát is. 55 százalékuknak van otthon személyi számítógépük, és 72 százalék azok aránya, akik vagy otthon, vagy az iskolában tudnak számítógépen dolgozni. Hasonló arányban férnek hozzá az internethez is, azzal a különbséggel, hogy otthon csak 18 százalékuk tud internetezni. A mobilitás kellékeivel a magyarországi diákok látványosan nagyobb arányban rendelkeznek, mint a romániaiak. Érdekes, hogy ez utóbbiak elsősorban nem otthon, nem is iskolájukban tudnak számítógépet használni és internetezni, hanem máshol (5. táblázat).⁹

Magyarországon a gimnazisták és a szakközépiskolások között nincs alapvető különbség a vizsgált eszközök birtoklásában-használatában. A gimnazistáknak azonban inkább van módjuk otthon is bekapcsolódni a modern, globális kommunikációba, és ők gyakrabban is élnek a számítógépes kommunikáció lehetőségeivel, mint a szakközépiskolások. Viszont az iskolában a szakközépiskolások jutnak nagyobb arányban számítógéphez, így otthoni hátrányukat iskolájuk ellensúlyozni tudja. Romániában más a helyzet, mint Magyarországon. A társadalmi starthelyzetben meglévő különbségek a modern kommunikációs technikák elsajátításában, alkalmazásában és a szükséges eszközök birtoklásában is kifejeződnek: az elméleti líceumok diákjai szinte minden szempontból előnyösebb helyzetben vannak, mint a technikai líceumokéi..

⁹ Román kollégáink értelmezése szerint a magas telefonköltségek miatt ez valószínűleg a szülők munkahelyét jelenti, ahová a diákok bejárnak számítógépezni.

5. TÁBLA

A modern mobilitás kellékeivel való rendelkezés százalékban

	Magyarország		Románia	
	Gimnázium	Szakközép-iskola	Elméleti líceum	Technikai líceum
Van saját mobiltelefonja	37	38	19	17
Használ számítógépet				
- otthon	56	53	35	21
- az iskolában	51	65	45	40
- máshol	17	17	54	46
Van internet hozzáférése				
- otthon	23	12	9	4
- az iskolában	83	82	26	24
- máshol	26	22	56	42
Rendszeresen használja				
- az internetet	20	18	13	9
- az e-mailt	23	15	12	7
Van jogosítványa	32	31	14	10
Saját bankkártyáját használja	27	25	2	1
Szülei bankkártyáját használja	12	13	5	5

Anticipált társadalmi státus

Ha a diákok továbbtanulási vagy munkába állási terveit (vagy e kettő kombinációját) egyfajta tőkebefektetési stratégiának tekintjük, fel kell tennünk a kérdést, milyen társadalmi státust céloznak meg maguknak, illetve, hogy mit gondolnak: életpályájuk a társadalmi hierarchia mely szegmensébe „repíti fel” őket. Ennek feltérképezésére megkérdeztük őket: vajon véleményük szerint 30 éves korukban hol fognak elhelyezkedni egy olyan tíz fokú skálán, melynek legalján a legszegényebbek találhatók majd, a csúcán pedig a leggazdagabbak?

Első ránézésre a diákok mindkét országban optimisták (Magyarországon inkább, Romániában kevésbé), hiszen a túlnyomó többség a közép- és felsőközép-kategóriákat látja elérhetőnek 30 éves korára. Romániában azonban erre a kérdésre valamivel kevesebben tudtak válaszolni, mint Magyarországon. És míg nálunk a gimnazisták és a szakközépiskolások elképzelt társadalmi helyzete között meglepő módon alig van különbség (az előbbieket átlagosan az 5,2-es, az utóbbiakat 5,1-es skálapontra helyezték magukat), addig Romániában ez valamivel nagyobb (az elméleti líceum diákjainak átlagpontja 5, a technikai líceum diákjainak 4,5). A magyarországi válaszolók magasabb aránya és anticipált társadalmi státusuk viszonylagos kiegyenlítetttsége azt jelzi, hogy határozottabb és a társadalmi előrejutással inkább számoló jövőképpel rendelkeznek, mint romániai társaik.

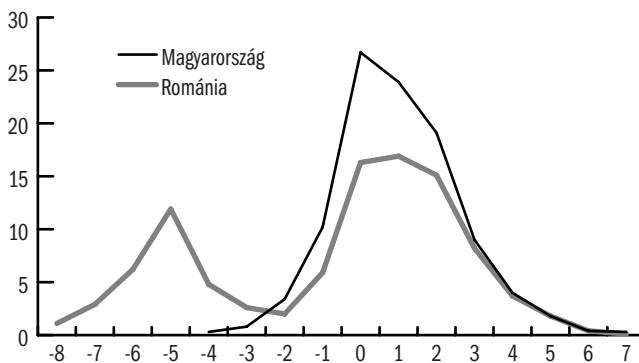
A diákok karrierterveit összevethetjük azzal is, ahogyan kiinduló társadalmi státusukat látják. Ez egyfajta mobilitási mutatónak is felfogható, hiszen a család megbe-

csült státuszpozíciójának és az anticipált, a 30 évvel későbbi időről elképzelt személyes státusértéknek különbségéből kiszámolhatjuk, hányan gondolják úgy, hogy jelenlegi tanulmányaik és jövőbeli terveik státusemelkedést fognak eredményezni; hányan gondolják helyzetüket immobilnak, és hányan számolnak be lefelé tartó mobilitás-érzetről, státuszvesztésről.

A két szubjektív státusmérő változó különbségéből számított mutató szerint Magyarországon a diákok egynegyede gondolja jövőjét immobilnak a szüleihez képest, 15 százalék számol be várható státuscsökkenésről, míg a többség mérsékelt vagy jelentős státusemelkedéssel számol a jövőben. Romániában ezzel szemben szinte kettészakad a diákság. Kétharmaduk hasonló attitűdöt mutat, mint amelyet magyarországi társaik többsége, ezzel szemben egy további egyharmaduk igen sötéten látja saját jövőjét, és körükben nem ritka az 5–6 skálafoknyira (!) becstült státusz-deklasszáció érzete (1. ábra). Külön érdekessége ennek a negatív jövőképeknek, hogy semmiféle eltérést nem mutat iskolatípus szerint: az elméleti líceumok tanulói épp annyira elke-seredettek, mint amennyire technikai líceumosok.

1. ÁBRA

A magyar és román diákok szubjektív státusmobilitás-mutatója, százalékban

Ahogy már említettük, Magyarországon az iskolatípusok mentén a különbségek elhanyagolhatók: a gimnazisták átlagosan helyzetük változatlanásával, sőt valamelyest még romlásával is számolnak (az átlagérték 0,94), míg a szakközépiskolások inkább helyzetük változatlanásával (az átlagérték 1,01). A fiúk inkább bíznak a státusemelkedésben (1,11) mint a lányok (0,86). A fiúk optimizmusa mindkét iskolatípusban jellemzi a válaszadókat, a lányok pedig mind a gimnáziumokban, mind pedig a szakközépiskolákban pesszimistábbak.

Természetesen a mobilitási potenciált jelentős mértékben befolyásolja, hogy a szülők elért státusa milyen, hiszen amennyiben már magas státusuk van, abban az esetben a felfelé tartó mobilitás lehetősége nagyon korlátozott, ha viszont nagyon alacsony iskolázottságúak a szülők, akkor már maga a középiskola is jelentős felemelkedést jelent gyermekeik számára. A starthelyzetek befolyásának tesztelésére megnéztük, hogy a magyarországi diákok szubjektív mobilitási mutatója miként alakul az iskolatípusok és az apa legmagasabb iskolai végzettsége szerint.

A legnagyobb mobilitási reményekkel azok néznek jövőjük elé, akiknek édesapja csupán szakmunkásképző végzettséggel vagy gimnáziumi érettségivel rendelkezik. Ez igaz mindkét iskolatípusra. Emellett a szakközépiskolások körében a legalacsonyabb iskolázottságú, szakképzetlen szülők esetében is értelemszerűen nagy a felfelé tartó mobilitási várakozás. Meglepő – és nehezen értelmezhető – módon azonban ez nem igaz a hasonló családi háttérű gimnazistákra. (Ezt az esetszámokkal sem magyarázhatjuk, mert ebbe a kategóriába nem sokan tartoznak ugyan, de ez mindkét iskolatípusra igaz.) Végül nagyon fontos összefüggés, hogy míg az érettségizett apák gyermekei erőteljes felfelé tartó mobilitást vetítenek elő saját karrierjükben, a felsőfokú, főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkező szülőkéi csupán nagyon mérsékelt státusnövekedéssel számolnak. A mobilitási lendület őket éri el a legkevésbé. Ennek fényében a diákok optimizmusa már korántsem igazolható tény.

Romániában a szülők objektív státusa markánsabb összefüggést mutat az anticipált státusmobilitással, mint Magyarországon. A technikai líceum esetében az összefüggés szinte tökéletesen lineáris: minél magasabb az apa iskolai végzettsége, annál kevésbé véli úgy gyermeke, hogy jelentős státusromlással kellene számolnia a jövőben. Ezzel szemben az elméleti líceumokba járók válasza U alakú görbét rajzolnak ki: a legalacsonyabb és legmagasabb iskolázottságú szülők gyermekei komoly státusvesztéssel számolnak, míg a szakmunkás apák gyermekei örizni vélik szüleik már elért társadalmi státusát. Minden származási csoportra igaz azonban, hogy tagjai kisebb vagy nagyobb státusvesztéssel, vagy legfeljebb szüleik státusának megőrzésével számolnak (6. táblázat).

6. TÁBLA

Subjektív státusmobilitás-mutató az apák legmagasabb iskolai végzettsége és az iskolatípusok szerint, státuszpozíció-növekedési átlag

Apák iskolai végzettsége	Magyarország		Románia	
	Gimnázium	Szakközépiskola	Elméleti líceum	Technikai líceum
8 általános	0,98	1,24	-0,93	-1,23
Szakmunkásképző, szakiskola	1,24	1,10	-0,77	-1,18
Szakközépiskola, technikum	0,94	0,91	-0,09	-0,84
Gimnázium	1,26	1,20	-0,36	-0,53
Főiskola	0,85	0,80	-0,56	-0,53
Egyetem	0,53	0,52	-0,48	-0,26

Ha a szubjektív mobilitás magyarázatában a személyes családi háttér mellett a nemi és a településkülönbségeket, illetve az iskolatípus és a tudástőke megszerzésének kiegészítő forrásait (különórák, nyelvtudás, internet- és e-mail-használat) is figyelembe vesszük, azt tapasztaljuk, hogy felfelé tartó mobilitási várakozások főképp azokra az alacsonyabb társadalmi háttérrel induló fiúkra jellemzőek, akik inkább a gimnáziumokban tanulnak és inkább városokban élnek, és akik inkább barátkoznak az új kommunikációs technikákkal és a globális internettel.

Azok, akik egyetemen akarnak továbbtanulni, nagyobb mobilitási perspektívákat látnak maguk előtt, mint akik csak főiskolákon tervezik tanulmányaik folytatását. Érdekes viszont, hogy azokat, akik nem akarnak a középiskola után rögtön továbbtanulni, hanem dolgozni szeretnének és talán emellett tanulni, sokkal nagyobb felfelé tartó mobilitási lendület jellemzi, mint a továbbtanulni szándékozókat.

A jövőhöz való viszony

Már az eddigiekből is kiderülhetett, hogy a vizsgált középiskolások stathelyzetüket tekintve viszonylag jó helyzetben vannak. A szülők státusa és anyagi helyzete szempontjából életkörülményeik biztonságosnak tűnnek, iskolai tanulmányaik szakmai és technikai feltételei többségük számára adottak, és bár a finomabb elemzés rámutatott, hogy szüleikhez képest korántsem látnak olyan nagymértékű perspektívát az előrejutásra, mégis elégedettek életükkel. Ezt illusztrálja, hogy amikor konkrétan is megkérdeztük: miként tekintenek jövőjükre, a diákok többsége (a magyarországiak 60, a romániaiak 77 százaléka) optimista volt, és viszonylag kevesen (14, illetve 8 százaléuk) fejezték ki pesszimizmusukat (Magyarországon 26, Romániában 15 százalék nem tudta eldönteni, hogy melyiket válassza.) 78 százaléuk (Romániában 41 százaléuk) szerint életük úgy alakul, ahogy elképzelték, további 10 százaléuk (Romániában 24 százaléuk) szerint jobban, mint ahogy várták és csupán 12 százaléuk (Romániában 35 százaléuk) érzi úgy, hogy rosszabbul alakul sorsuk az elképzeltnél. A válaszok jól mutatják, hogy az elégedettség és az optimizmus között nincs automatikus összefüggés. Bár Romániában többen érzik úgy, hogy eddigi életük nem a legjobban alakult, mégis ott magasabb azok aránya, akik optimistán néznek jövőjük elé.

Az elégedettség és optimizmus nem függ az iskolatípustól. Ezt bizonyítják a következő adatok:

7. TÁBLA

Az étellel és a kilátásokkal való elégedettség iskolatípusonként, százalékban

Magyarország	Jövője alakulását illetően		Ahhoz képest, ahogy elképzelte, élete	Az élete általában		
	Gimnázium	Szakközép-iskola		Gimnázium	Szakközép-iskola	
Optimista	61	59	jobban alakul	9	12	
Pesszimista	15	13	rosszabbul alakul	10	13	
Nem tudja eldönteni	24	28	úgy alakul, ahogy elképzelte	81	75	
Románia	Elméleti líceum	Technikai líceum	Ahhoz képest, ahogy elképzelte, élete	Elméleti líceum	Technikai líceum	
Optimista	76	79		jobban alakul	44	37
Pesszimista	8	7		rosszabbul alakul	23	25
Nem tudja eldönteni	16	14		úgy alakul, ahogy elképzelte	34	38

A magyarországi válaszadók 59 százaléka gondolja úgy, hogy élete pontosan úgy vagy jobban alakult, ahogy elképzelte, és a jövőjét tekintve is optimista. Egy másik 20 százalék véleménye csak annyiban különbözik ettől, hogy a jövőjét tekintve nem tudott állást foglalni. A két dimenzióban egyaránt pesszimisták aránya mindössze 4 százalék, és további 17 százalék tűnik pesszimistának egyik vagy másik szempontból. Romániában a diákok 49 százaléka érzi úgy, hogy élete úgy, vagy jobban alakul, ahogy elképzelte, és jövőjét tekintve is optimista. További 12 százalékuk ugyanúgy ítéli meg élete alakulását, mint az előbbieket, de jövőjével kapcsolatban nem tudott állást foglalni. Csak két százalékuk érzi úgy, hogy élete rosszabbul alakult, mint ahogy elképzelte, és jövőjét illetően is pesszimista. Végül 10 százalékuk vagy az eddigi élete, vagy jövője alakulásának megítélésében pesszimista.

Az életstratégiákat szervező értékek

A diákok jövőképét meghatározó értékeket három szempontból vizsgáltuk. Egyrészt megnéztük, hogy eljövendő életük szempontjából milyen fontosságot tulajdonítanak az egyéni és a társadalmi élet különböző értékeinek. Másrészt megvizsgáltuk, hogy mit várnak el leendő munkájuktól. Végül azt próbáltuk meg feltárni, hogy a sikerességben milyen szerepet tulajdonítanak különböző készségeknek, képességeknek és adottságoknak.

A diákoknak eljövendő életük szempontjából 14 különböző értéket kellett rangsorolniuk. A rangsorok mindkét országban hasonlóan alakultak, és nem voltak számottevő különbségek a különböző képzési profilok között sem.

8. TÁBLA

A jövő szempontjából fontos értékek rangsora ranghely-átlagban

Apák iskolai végzettsége	Magyarország		Románia	
	Gimnázium	Szakközép-iskola	Elméleti líceum	Technikai líceum
1. Család	2,4	2,3	3,7	4,2
2. Szerelem	4,4	4,7	5,2	5,4
3. Pénz	5,1	4,0	5,7	5,4
4. Barátság	5,1	5,3	5,8	6,1
5. Munka	5,7	5,3	6,6	6,8
6. Tudás	6,4	6,7	7,2	7,5
7. Szabadság	6,7	6,9	6,0	6,5
8. Szabadidő	7,7	7,6	7,6	7,9
9. Szórakozás	8,1	8,1	8,7	8,7
10. Tulajdon	8,6	8,5	8,8	8,9
11. Hírnév	10,0	9,5	9,6	9,0
12. Vallás	10,1	11,3	8,3	7,9
13. Művészetek	10,7	11,3	10,4	10,3
14. Politika	11,7	11,8	11,5	10,8

A diákok számára a magánélet értékei és a pénz, majd pedig a barátság a legfontosabbak mindkét országban. Ezeknek az értékeknek a vezető helyében azonban a romániai diákok között nem volt olyan egyetértés, mint a magyarországiak között. Ez utóbbiak rangsoraiban a barátság, a munka és a tudás is valamivel előrébb vannak, mint a romániai középiskolások körében, míg a vallás a romániai diákok számára fontosabb. Ugyanakkor a szabadság, a szabadidő, a szórakozás, a tulajdon, a hírnév, a művészetek és a politika ranghelyei között gyakorlatilag nincs különbség a két ország diákjainak értékrendjében.

A diákok elvárásait leendő munkájukkal kapcsolatosan egy itemsor segítségével mértük. Az egyes itemeket minősíteniük kellett, amelyek így egy rangsorba rendeződtek. A rangorból kiolvasható, hogy amikor a diákok a jövőjükéről gondolkodnak, sem a felelősséget, sem a munkájuk társadalmi hasznosságát nem keresik. Leginkább a materiális előnyök szerepelnek preferenciáikban, majd a munka érdekessége és jó hangulata, valamint a munka nyújtotta biztonság. Az előrejutás, a munkában elérhető sikerélmény és a munkaidő kedvező volta a rangsor középső helyeit foglalják el.

A gimnazisták és a szakközépiskolások, illetve az elméleti és a technikai líceumba járók között nincs markáns különbség a preferenciák rangsorában. Legfeljebb annyi az eltérés, hogy Magyarországon a szakközépiskolások sokkal, Romániában a technikai líceumba járók valamivel egységesebben helyezik az első helyre a pénz fontosságát, és előbbre helyezik a biztonság szempontjait, mint a gimnazisták/elméleti líceumba járók.

9. TÁBLA

A munkával kapcsolatos értékpreferenciák iskolatípus szerint, rangsorátlagban

Mit vár el leendő munkájától?	Magyarország		Románia	
	Gimnázium	Szakközépiskola	Elméleti líceum	Technikai líceum
Jól lehesse vele keresni	3,4	2,7	3,6	3,3
Legyen érdekes	4,2	4,8	5,1	5,3
Jó hangulatú legyen	4,4	4,5	5,1	5,1
Biztonságos legyen	5,2	4,7	5,7	5,3
Nyújtson jó előrejutási lehetőséget	5,4	5,1	6	6,7
Nyújtson sikerélményt	5,4	5,8	5,6	6,1
Emberekkel lehesse találkozni	6,4	7,1	7	7,1
Kedvező munkaidőben lehesse végezni	6,7	6,5	6,9	6,8
Hasznos legyen a társadalomnak	7,3	7,8	7,1	6,8
Ne legyen strapás	7,5	6,8	5,7	5,3
Járjon felelősséggel	8	8,3	8,2	8,3

A továbbiakban a magyar és a román diákok munkával kapcsolatos elképzeléseinek szerkezetét vizsgáltuk. Az egyes tényezők mögött többdimenziós skálázással feltárható volt egy rejtett struktúra is. Eszerint az egyik tengelyen az egyéni – főképp anyagi, hatalmi és élvezeti – előnyök állnak, szemben a felelősséggel és a társadalmi hasznos-

sággal. A másik tengelyen viszont a munka biztonsága és a munkakörülmények fontossága áll szemben azzal, hogy a munka érdekes legyen; a munka során minél többféle emberrel lehessen kapcsolatba kerülni, és nyújtson sikerélményt.

A feltárt dimenziók mentén főkomponens- elemzéssel két faktort hoztunk létre. Az elsőt az *egyéni előnyökkel* járó célokat sűrítettük egy dimenzióba (jól lehessen keresni, nyújtson előrejutást, biztonságos legyen), a másikon pedig *a másokkal való együttműködést* és a másoknak is előnyökkel járó célokat (hasznos legyen a társadalomnak, járjon felelősséggel, emberekkel lehessen foglalkozni). A másokkal való együttműködés és a másokért való munka, mint érték a gimnazisták körében elfogadottabb, különösen a lányok körében. Ezzel szemben az egyéni érvényesülés dimenzióját a szakközépiskolások részesítik előnyben. Érdekes, hogy a magyar és a román válaszadói minták igen hasonlatosak.

10. TÁBLA

*Egyéni és közösségi értékpreferenciák a magyar és román diákok körében, iskolatípus és nemek szerint, faktorszór-átlagban**

	Fiúk		Lányok	
	Egyéni előnyök	Közösségi célok	Egyéni előnyök	Közösségi célok
Magyarország				
Gimnázium	-,10	-,02	-,17	,18
Szakközépiskola	,13	-,17	,15	-,04
Románia				
Gimnázium	-,01	-,09	-,14	,04
Szakközépiskola	,13	-,04	,13	,04

* A faktorszórók egy, a 0-tól pozitív és negatív irányba mutató tengelyen fejezik ki a faktor „elfogadását” vagy „elutasítását”. Ezért az egyes csoportok faktorszórójait egymáshoz képest értelmezhetjük.

Az életstratégiákat szervező értékeket vizsgáló utolsó kérdésblokkban nem az egyéni célértékekre kérdeztünk rá, hanem az érvényesüléshez szükséges és a sikerességhez elengedhetetlen, a társadalomban elfogadott értékekre. A lista külső és belső, pozitív és negatív, tartós és ideiglenes tényezőket egyaránt tartalmazott (11. tábla).

Már első tekintetre nagyon egyes képet mutatnak a diákok értékítéletei. Magyarországon az első helyre legfontosabb tényezőként egy külső és negatív szempont került, nevezetesen, hogy aki sikeres, annak jó kapcsolatokkal kell rendelkeznie. (Elvileg a kapcsolati tőke nem feltétlenül kell, hogy negatív értéktartalmat hordozzon, de Magyarországon minden, e tárgyban folytatott vizsgálat azt bizonyította, hogy a kapcsolatok szerepe a köztudatban a korrupcióval, a paternalizmussal, a klientelizmussal és az igazságtalan előnyszerzéssel párosul.) Míg tehát a legelfogadottabb mai magyar sikertényező egy kifejezetten negatív erőforrás, meglepő módon a sorban ezt három pozitív belső jellemző követi: az idegen nyelvtudás, a céltudatosság, és a tehetség.

11. TÁBLA

*A siker társadalmi meghatározói a magyar és román középiskolások szerint, százalékban és átlagban**

Milyen szerepe van a sikerben?	Magyarország		Románia	
	Nagy szerepe	Átlag	Nagy szerepe	Átlag
Jó kapcsolatok	84	1,87	74	1,73
Idegen nyelvek ismerete	80	1,82	88	1,87
Céltudatosság	74	1,75	89	1,86
Jó képesség, tehetség	66	1,66	81	1,80
Szerencse	64	1,63	69	1,64
Jó iskolai végzettség	60	1,58	73	1,72
Jó családi kapcsolatok	59	1,58	55	1,51
Kellemes megjelenés	58	1,58	47	1,43
Számítógépes ismeretek	51	1,47	51	1,47
Kemény munka	44	1,36	74	1,72
Nemzeti, etnikai hovatartozás	45	1,32	19	0,96
Előnyös lakhely	39	1,30	40	1,30
Hogy valaki férfi-e vagy nő	22	0,94	28	1,07

* A kérdezett tényezőkről azt kellett megmondaniuk, hogy a sikerességben milyen szerepet játszanak. Minél magasabbak az átlagértékek, annál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az adott tényezőnek a sikerességben.

A román diákok a magyarokhoz képest sokkal pozitívabban ítélik meg a siker feltételeit. Elsősorban belső és pozitív értékekkel magyarázzák a társadalmi érvényesülést, és a külső, negatív tényezőknek (mint a kapcsolati tőke, a család segítőereje vagy az etnikai alapon való megkülönböztetés és előnyszerzés) kisebb szerepet tulajdonítanak.

Meglepő az is, hogy – szemben a felnőtt lakosság hasonló kérdésekre adott válaszaival – a diákok a szerencsét mindkét országban fontos tényezőnek látják az érvényesülésben. Ehhez képest az iskolában megszerzett tudástőkét, a család segítő támogatását kevésbé tartják fontosnak. Végül meg kell említeni, hogy a diákok sem az etnikai, sem a nemi, sem a településtípusbeli különbségeket nem látják kiemelkedően fontosnak, amikor a sikerről gondolkodnak.

A válaszokból látszik, hogy a magyar diákok értékítéleteit súlyos inkonzisztenciák hatják át. Ennek legszebb példája, hogy miközben három egyéni pozitív attribúciónak is (céltudatosság, jó képességek, jó iskolai végzettség) igen nagy jelentőséget tulajdonítanak, eközben a kemény munkát kevésbé tartják fontosnak. A céltudatosság és erőfeszítés mindössze 40 százalékuknál kapcsolódik össze a kemény munkával. Ebből azt feltételezzük, hogy a kemény munka, mint legfőbb célérték korántsem annyira erős, mint amennyire ezt az alapmegoszlások alapján gondolnánk.

A magyar diákok értékválasztásainak logikáját vizsgálva főkomponens- elemzéssel három dimenzióban különítettük el értékválasztásaikat. Egyfelől létrejött egy, a belső és pozitív erőforrásokat hangsúlyozó sikerfaktor (képesség, kemény munka, megfelelő iskolázottság, céltudatosság); másrészt a külső, főképp kapcsolati tőkéket, megjelenést, szerencsét magában foglaló; harmadrészt a különbözőséget (etnikai, nemi)

megtestesítő faktor. Az elemzés ugyanakkor bebizonyította, hogy a három dimenzió nem különbözik egymástól a középiskolák különféle típusai, illetve a nemek szerint. A diákok között tehát nincs különbség abban a tekintetben, hogy miképp gondolkodnak a siker jelenlegi társadalmi meghatározóiról.

Megnéztük, hogy a személyes és a társadalmi sikeresség értékmintái hogy függnek össze az életpálya-tervekkel. Az egyéni életcél-preferenciák, illetve a társadalmi siker-attribúciók gyenge összefüggést mutatnak azzal, hogy a középiskola elvégzése után ki mit szeretne csinálni. Akik a továbbtanulást választják, a társadalmi érvényesülés lehetséges oktulajdonításaiban nem mutatnak markáns képet, viszont saját preferenciáikban az egyéni, materiális előnyöknek kisebb jelentőséget tulajdonítanak, mint a közösségi szempontoknak. Ezen belül azonban az egyetemen továbbtanulni szándékozik inkább az egyéni haszon (pénz, biztonság, előrejutás) szempontjait hangsúlyozzák, míg a főiskolára készülők inkább a kollektív szempontokat (más emberekkel együtt dolgozni, felelősség, társadalmi hasznosság).

Akik viszont dolgozni szeretnének a középiskola után, markánsan az egyéni haszon fontosságát emelik ki, miközben a társadalmi szempontokat nem érzik fontosnak. Ez a csoport egyúttal elutasítja az egyéni pozitív erőforrások szerepét is az érvényesülésben, bár abban sem hisznek, hogy a kapcsolati tőke és a külső siker-attribúciók befolyásolhatnák az emberek érvényesülését.

Értelmező modell

Tanulmányunk végén kísérletet teszünk arra, hogy a fiatalok sikerpercepcióját és jövőjükkel kapcsolatos várakozásaikat egy komplex modellben teszteljük. A modell végpontjának azt a kérdést választottuk, hogy vajon optimistán vagy pesszimistán látják-e a fiatalok az előttük álló életüket és lehetőségeiket. Ebből a szempontból mindkét országra inkább az optimizmus volt jellemző, mintsem a kiábrándulás vagy a perspektívátlanosság (12. táblázat).

12. TÁBLA

A jövő értékelése a magyar és román középiskolások szerint, háromfokú skálán, százalék

	Magyarország	Románia
Inkább optimista	60	77
Nem tudja eldönteni, bizonytalan	26	15
Inkább pesszimista	14	8

A modell magyarázó változói közé a magyar mintán három kérdéskört emeltünk be:

- a társadalmi háttérrel és a szülők társadalmi státusához képest észlelt szubjektív státusmobilitást,
- az iskolára, a tanulmányokra, a tudástőkére és a továbbtanulásra vonatkozó információkat és
- az életstratégiákat szervező értékeket.

ad a) A státusváltozóknál felhasználtuk a szülők iskolai végzettségéből, a vagyoni helyzetből és az esetleg előforduló deprivációból képzett indexünket, valamint a

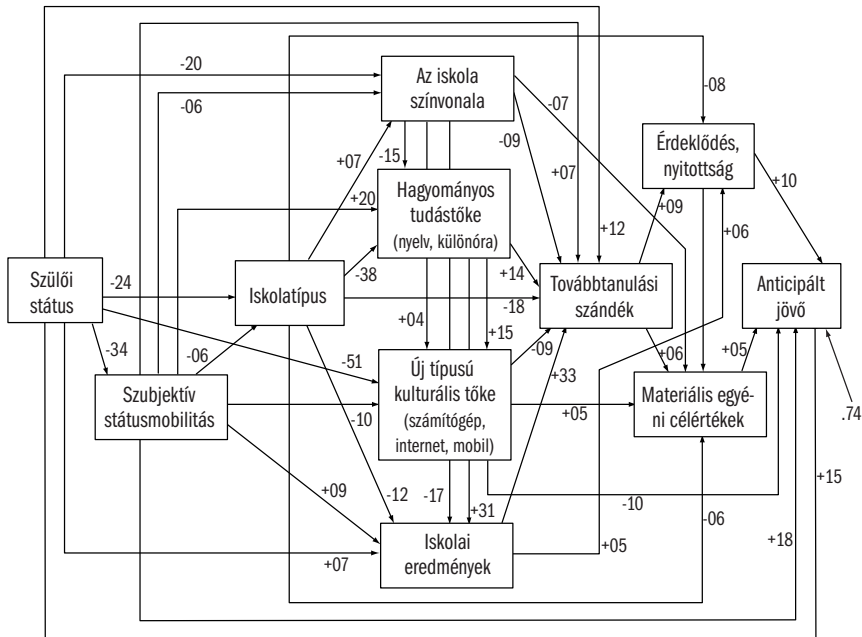
kibozsító család és a megkérdezett középiskolás 30 éves korában vélelmezett szubjektív státusából aggregált mutatónkat.¹⁰

ad b) Az iskola és az iskolai tanulmányok vonatkozásában szerepeltettük az iskola-típus változónkat,¹¹ az iskola színvonalát értékelő kérdésünket,¹² a tanulmányi eredményekre vonatkozó önértékelést, a továbbtanulási szándékra vonatkozó kérdésünket,¹³ valamint a hagyományos tudástőkére és a modern, számítógépes, internetes, mobiltelefonos tudástőkére vonatkozó indexeinket.

ad c) Az életstratégiákat szervező értékeknél számos próbálkozás után végül két kérdés mutatkozott relevánsnak: egyfelől, hogy a legkülönbébb területek, kérdések, dolgok iránt mutat-e határozott érdeklődést a válaszadó,¹⁴ valamint, hogy a leendő munkáját meghatározó választásait mennyire dominálja a materiális, egzisztenciális szempont.¹⁵

Az elemzéshez útmodellt használtunk, és az ábrán jelöljük az egyes utakhoz tartozó szignifikáns béta- értékeket, valamint a modell magyarázó erejét (lásd a 2. ábrát).

2. ÁBRA

10 Mindkét indexnél a magas pozitív érték a magas státust (felfele tartó státusmobilitást) jelenti.

11 Az 1-es érték a gimnáziumot, a 2-es érték a szakközépiskolát jelenti.

12 Az alacsony érték az iskola pozitív értékelését jelenti, a magas érték a bírálót.

13 A legmagasabb érték az egyetemi, majd a főiskolai továbbtanulási szándékot jelenti, míg az alacsony érték az iskolai tanulmányok befejezését.

14 Minél több terület iránt mutat érdeklődést a válaszadó, annál magasabb az érték.

15 Az *egyéni előnyökkel* járó célokat sűrítő dimenzióban olyan szempontok szerepeltek, mint, hogy jól lehessen keresni, nyújtson előrejutást, biztonságos legyen. Minél magasabb az érték, annál erősebb ennek a célértéknek a preferenciája.

A státusdimenzió, a szubjektív mobilitás, az iskolai, tanulmányi, tudás és továbbtanulási tényezők, valamint az életstratégiák értékei a pozitív jövőkép egynegyedét magyarázzák Magyarországon, ami a modell sikerességét jelzi. A magas szülői státus vagy az anticipált státusmobilitás önmagában is növeli a sikerérzetet, de láthatóan az életvezetési értékek is jelentős mértékben hatnak arra, hogy valaki mennyire tekint optimistán vagy pesszimistán az előtte álló évekre. Különösen a nyitottság, az érdeklődés, a világ dolgaira való odafigyelés mutat jelentős hatást a sikerpercepcióra.

Meglepőnek tűnik viszont, hogy sem az iskola jellegének (gimnázium vagy szakközépiskola), sem az iskolai eredményeknek, a hagyományos tudástőkének vagy a továbbtanulási szándéknak nincs *közvetlen* hatása arra, hogy ki hogyan látja a jövőjét. Az iskolatípus természetesen kihat arra, hogy valaki hogyan értékeli saját iskoláját (a gimnazisták inkább pozitívan, a szakközépiskolások inkább negatívan), befolyásolja az iskolai eredményeket és a hagyományos tudástőke (nyelvtudás, különórák, specializáció) intenzív előfordulását, és mindez persze jelentős mértékben meghatározza a továbbtanulási szándékokat. Ha pedig ezek kiegészülnek egy általános érdeklődéssel vagy az egyéni előnyökkel járó célok preferenciájával, akkor máris optimistán látja a vizsgált fiatal a jövőjét. Az olyan gondolkozásbeli sajátosságok tehát, mint a világ iránti nyitottság és az egyéni érvényesülés céltudatos megfogalmazása, pozitív irányban befolyásolják a jövőképet. (A *másokkal való együttműködés* és a másoknak is előnyökkel járó célok viszont – például, hogy a munka hasznos legyen a társadalom számára, járjon felelősséggel, emberekkel lehessen foglalkozni – nem mutatnak semmiféle összefüggést a jövő pozitív vagy negatív megítélésével, éppen ezért a modellből ki is kellett gyanunk.)

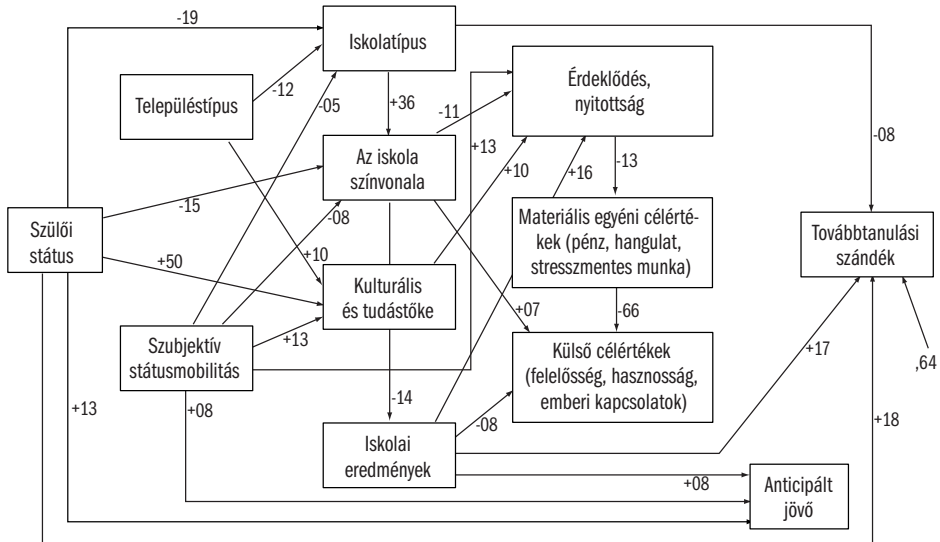
Meglepő módon az új típusú kulturális tőke – szemben a hagyományos tőkével – inkább a továbbtanulási szándék ellen „dolgozik”, és pesszimista jövőképet eredményez. Ha viszont a modern kulturális tőkeforrások materiális egyéni célértékekkel párosulnak, úgy a jövőkép pozitívba fordul. A továbbtanulási szándék azonban úgy tűnik, hogy továbbra is sokkal inkább függ a hagyományos iskolai kontraszelektív mechanizmusoktól és a hagyományos tanulói attitűdöktől, mint a megváltozott tudástőke-forrásoktól vagy a modern kommunikációs technikák birtoklásától.

A modell igazolja a hagyományos státusátörökítő mechanizmusok erejét mind az iskolaválasztásra, mind a sikerességre, mind a továbbtanulásra, mind pedig a pozitív jövőkép észlelésére. Másfelől ez a hatás nem tűnik kizárólagosnak, és az iskola, a tudástőke megfontolt gyarapítása, az eredményes iskolai munka azok számára is lehetőséget nyújthat a boldogulásra (és az optimizmusra), akik hátrányos társadalmi helyzetből indulnak. Ebben az esetben azonban a szubjektív tényezőknek (például határozott mobilitási szándék, intenzív érdeklődés, a materiális egyéni célokra való tudatos törekvés) még kiemeltebb szerepük van az érvényesülésben és a jövőre vonatkozó pozitív ítéletekben.

A modell tesztelését megkíséreltük a romániai diákmintán is. Már a bevonni kívánt változóknál látszott, hogy a romániai diákok sikeres életpálya-modelljében eltérések mutatkoznak a magyar vizsgálatához képest. Egyfelől a hagyományos tudástőke nem különült el az új típusú tőkeforrásoktól, másrészt az életstratégia értékeit nem

lehetett tisztán a magyarhoz hasonló materiális/közösségi dimenziókra bontani. A modell tesztelésének legnagyobb akadályát azonban a függő változó jelentette, mivel már az alapmegoszlás is mutatta, hogy a jövő megítélésében a válaszadó fiatalok döntő többsége – 77 százaléka – optimista. Minden bizonnyal ez játszotta a döntő szerepet abban, hogy a modell magyarázó ereje lényegében eltűnt (R^2 0,03). Első lépésben egy olyan megoldással kísérleteztünk, mely a függő változót árnyaltabbá tette. A jövő percepciójába bevontunk egy másik kérdést, nevezetesen, hogy a válaszadó szerint eddigi élete úgy alakult-e, ahogy korábban elképzelte, vagy éppen rosszabbul, illetve jobban. Az így kapott index azonban nem emelte jelentősen a modell magyarázó értékét. Végül megoldásnak azt választottuk, hogy a modellben megcseréltük a függő változót, és a továbbtanulási szándékot tettük az út végére (lásd a 3. ábrát).

3. ÁBRA

A magyar fiatalok választásaival szemben, a román fiataloknál nem találtunk szoros kapcsolódást a jövőre irányuló karrierdöntések és a jövőkép, az életstratégia értékei vagy az érdeklődés és nyitottság között. Bár a modell jól magyarázza a továbbtanulási szándékát, ez nem függ össze az értékekkel vagy a jövőképpel, viszont szigorúan státusfüggő; illetve a középiskola típusa és az iskolai eredmények határozzák meg. Meglepő módon ebben az sem játszik szerepet, hogy valaki milyen extra tudástőkével rendelkezik, vagy mennyire tartja nívósnak saját iskoláját.

Összegzés

Az utolsó éves középiskolások társadalmi háttere Magyarországon is, Romániában is kedvezőbb az átlagosnál mind szülei iskolai végzettsége, mind pedig otthonaik felszereltsége szempontjából. A romániai diákok magyarországi társaikhoz képest azonban több területen is hátrányban vannak. A mindennapi életet megkönnyítő

vagyontárgyak közül kevesebb veszi őket körül, és családjuk is gyakrabban kényszerül takarékoskodásra. Gyakrabban fogy el a hónap végére a pénz, és gyakrabban nem jut számlákra, lakbérre-lakástörlesztésre vagy éppen ennivalóra. Amikor pedig nincs elegendő pénz, gyakrabban takarékoskodnak ajándékon, könyvön, különórán, orvoston és gyógyszeren. Végül kevésbé rendelkeznek a modern mobilitás és kommunikáció eszközeivel és lehetőségeivel (mobil telefon, számítógép-használat, internet-hozzáférés, e-mail-használat, jogosítvány) is, mint a magyar diákok.

Ami a különböző iskolatípusok diákjait illeti, közöttük inkább családjuk gazdálkodási lehetőségeiben és stratégiájában vannak különbségek. A szakközépiskolába, illetve a technikai líceumba járók családjában gyakrabban nem jut valamire pénz, és gyakrabban takarékoskodnak könyveken és különórákon is, mint a gimnáziumok, illetve elméleti líceumok tanulóinak családjában. Emellett Romániában a technikai líceumok diákjainak kevésbé van lehetőségük számítógépet használni is, mint az elméleti líceum diákjainak.

A magyarországi diákok eddigi életük alakulásával elégedettebbek, mint romániai társaik. A magyar diákok bő háromnegyedével szemben a román diákoknak csak a kétötöde válaszolta, hogy élete úgy alakult, ahogy elképzelte; egynegyedük szerint jobban, jó egyharmaduk szerint viszont rosszabbul. Leendő társadalmi pozícióikat illetően is megosztottabbak a romániai diákok. Bár a magyar diákok romániai társaikhoz képest nem feltétlenül optimistábbak, határozottabb képük van leendő társadalmi helyzetükről, elképzeléseik is kiegyenlítettebbek. Családjuk jelenlegi státusához képest mérsékelt vagy jelentős státusemelkedésben bíznak. A mobilitási lendület elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségű szülők gyermekeit jellemzi, különösen, ha gimnáziumban tanuló fiúkról van szó.

Bár a romániai diákok családjuk jövedelmi helyzetét valamivel kedvezőbben látják, jövőbeli státusukat illetően pesszimistábbak (kisebb-nagyobb státusvesztéssel vagy legfeljebb szüleik státusának megőrzésével számolnak); több közöttük a bizonytalan, és nagyobb szakadék van a két iskolatípus diákjai között is abban, hogy milyen társadalmi státust céloznak meg. Egyharmaduk mindkét iskolatípusban drámai státuscsökkenésre számít személyes jövőjében jelenlegi helyzetéhez képest. Az elméleti líceumokban érdekes módon a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségű szülők gyermekei félnek a legjobban attól, hogy leendő társadalmi helyzetük sokkal rosszabb lesz, mint a mostani, míg a technikai líceumok diákjai annál kevésbé félnek ettől, minél magasabb szüleik iskolai végzettsége.

Annak ellenére, hogy a romániai diákok nem számítanak igazán társadalmi státusuk emelkedésére és eddigi életük alakulásával is elégedetlenebbek, mégis közülük néznek többen optimistán jövőjük elé. Míg a magyar diákoknak összesen a 21 százaléka pesszimista eddigi vagy ezutáni életútja megítélésében, addig a román diákoknak csak a 12 százaléka.

A jövő szempontjából mindkét országban a család, a szerelem, a pénz és a barátság a legfontosabbak, a munka és a tudás csak ezek után következnek. A legkevésbé fontosnak a művészeteket és a politikát tartják. A magyarországi diákok értékpreferenciái egyértelműbbek és markánsabbak. Ugyanakkor a román diákok szemében a vallás

nagyobb jelentőségű. A diákok – különösen a szakképzésben részt vevők – leendő munkájuktól materiális előnyöket várnak, a felelősség és a társadalmi hasznosság nem fontos számukra. Az egyéni előnyök dimenziója inkább rájuk, a közösségi célok dimenziója inkább a gimnazistákra jellemző. A társadalmi sikerességben a romániai diákok a jó kapcsolatoknak, a családi összeköttetéseknek, a nemzeti, etnikai hovatartozásnak kisebb; a céltudatosságának, a kemény munkának, a tehetségnek és az iskolai végzettségnek viszont nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint a magyarországiak.

Együttesen kezelve azokat a elemeket, amelyek szerepet játszhatnak az életpályák és a jövőképek alakulásában, azt tapasztaltuk, hogy Magyarországon és Romániában annyira különböző modellek rajzolódnak ki a diákokat érő társadalmi, attitűdinális és értékrendbeli hatásokból, hogy nem is vizsgálhatjuk pontosan ugyanazt a tényezőt függő változóként. Mivel a magyar diákok eléggé megosztottak voltak jövőjük megítélésében, esetükben azt vizsgálhattuk, hogy jövőjük észlelését hogyan befolyásolják a különböző tényezők. A romániai diákok azonban náluk egységesebben voltak optimisták, így esetükben egy másik – de szintén jövőjükkel kapcsolatos – tényező: továbbtanulási szándékuk alakulására kellett magyarázatot találnunk.

Magyarországon a szülők társadalmi státusa az életutak közeli és a távoli szakaszait egyaránt nagy mértékben befolyásolja. Erőteljesen hat arra, hogy gyermekük milyen státusmobilitást képzel magának, de arra is, hogy tovább akar-e tanulni, és hogy ehhez különórák révén szert tesz-e hagyományos kiegészítő tudásra. A sikeres jövőkép erősen függ a kedvező családi starthelyzettől és a szubjektív mobilitási lendülettől egyaránt, de emellett az olyan életvezetési értékek is befolyásolják, mint a nyitottság és érdeklődés. Ugyanakkor az iskola típusa nem közvetlenül hat a jövőképre, hanem az iskolai tanuláshoz kapcsolódó tényezőkön: elsősorban a hagyományos tudástőke (nyelvtanulás, különórák) megszerzésén és a továbbtanulási szándékon, illetve a továbbtanulást meghatározó tanulmányi eredményeken keresztül. Az életút alakulása szempontjából megkerülhetetlen a továbbtanulási szándék, amely a családi háttér, az iskolai eredmények, valamint a hagyományos tudástőke megszerzésének függvénye. A továbbtanulási szándék ugyanakkor nincs közvetlen hatással a jövőképre. Ahhoz, hogy a továbbtanulni szándékozó optimistán nézze jövőjét, a világ iránti érdeklődéssel és nyitottsággal is kell rendelkeznie. A sikeres jövőben tehát a hagyományos státusátörökítő mechanizmusok mellett a jelenben kínálkozó tanulási lehetőségek tudatos kihasználása, a tudatos életstratégia és a nyitott, érdeklődő attitűd is szerepet játszik.

Romániában a hagyományos tudástőke és az új típusú kulturális tőke nem vált el egymástól. A diákok továbbtanulási szándéka szigorúan szüleik státusának és iskolai eredményeiknek függvénye. Nem befolyásolják értékek (hogy mennyire nyitottak és érdeklődőek, hogy törekednek-e egyéni materiális célok elérésére), de az sem, hogy a diákok rendelkeznek-e valamilyen kiegészítő kulturális és tudástőkével. Ez utóbbi a szülők státusától függ. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a szubjektív státusmobilitás, a kiegészítő kulturális és tudástőke, valamint az iskolai eredmények szerepet játszanak a világ iránti nyitott attitűd alakulásában, ez az attitűd azonban nincs hatással sem a továbbtanulási szándéokra, sem a jövőképre.

ÉRTÉKVÁLSÁG A MUNKA VILÁGÁBAN

A TÁRSADALMI ÉRTÉKRENDET IS megingatta a 90-es évek gazdasági és társadalmi átalakulása. A társadalmi értékrend meglehetősen bizonytalan kategória, általában a többség magatartását és viselkedését meghatározó értékeket foglalja magába. A többség viszont különböző társadalmi helyzetű, olykor egymással érdekellentétben álló, és szükségképpen eltérő értékrendet követő csoportokból áll. Mivel a szakmunkás képzettséggel rendelkezők aránya a 90-es évek végén az aktív foglalkoztatottak között 33% volt, az oktatási rendszerből szakmunkás képzettséggel kilépő fiatalok aránya pedig 26%.¹ A szakmunkások csoportja a mai magyar társadalomban egy olyan népes foglalkozási csoportot jelent, amelynek értékrendje minden bizonnyal a többségi értékrendet is befolyásolja.

Csakúgy, mint minden más foglalkozási csoport, a szakmunkások csoportja is rendkívül differenciált. Magatartásukat és értékrendjüket tradícióik, neveltetésük, nemük, életkoruk, lakóhelyük, szakmájuk és munkapiaci helyzetük éppen úgy befolyásolja, mint mindenki másét. Mindezen bizonytalanságok ellenére talán nem hiábavaló számba venni azokat a munkával, munkahellyel és „karrierrel” kapcsolatos változásokat, amelyek a 90-es években a fiatal szakmunkások munkahelyi magatartását, és minden bizonnyal értékrendjük alakulását is befolyásolták.

A 90-es évek második felében folytatott kutatásaink² során azt tapasztaltuk, hogy a szakmunkások körében korábban sikeresnek bizonyuló, vagyis a boldogulást elősegítő munkavállalói magatartás a munkahelyek változásait követve határozottan megváltozott. Mihelyt a társadalmi előnyöket nem a *politikai konformitás* biztosította többé, hanem a *pénz*, a munkahelyek világában pedig a korábbi *biztonságot* felváltotta a *bizonytalanság*, a sikeres munkavállalói magatartásnak is új értékeket kell követnie. A *megbízhatóságnál* fontosabb követelmény lett a *rugalmasság*, a korábban fontosnak tartott (legalább látszólagos) *alkalmazkodást* felváltotta az *önállóság* igénye, a

1 KSH Statisztikai közlemények, 2000.

2 1994-ben egy szakmacsoportra reprezentatív mintán a végzős szakmunkástanulókkal folytattunk kérdőíves adatfelvételt az Oktatókutató Intézetben, amelynek során 1767 szakmunkástanuló megkérdezésére került sor. 1995 tavaszán a Közös a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány támogatásával a szakmunkásképzőkből frissen kikerült pályakezdeők elhelyezkedési esélyeit vizsgáltuk, 966 fő megkérdezésével. 1999-ben pedig újra felkerestünk közülük 362 főt, hogy információt szerezzünk pályájuk alakulásáról. A kutatásokban Csákö Mihály, Fehérvári Anikó és Tót Éva vettek részt.

csoportszolidaritás helyébe az *egyéni érdekérvényesítés* lépett, a munkahelyi *közösségek-nél* fontosabbá váltak a *privát* (családi és baráti) kapcsolatok, és a mielőbbi *munkába állásnál* jobb befektetésnek bizonyult a *továbbtanulás*. A változás fokozatos és folyamatos volt, már a 80-as években elkezdődött és a mai napig tart. Természetesen igen nagyok a különbségek abban, hogy ki hol tart ebben a folyamatban, és kinek mennyire koherens értékrend irányítja magatartását.

Munkavállalási kompromisszumok

A szocialista időszakban az volt a jellemző, hogy a szakmunkástanulók többsége egy nagy állami vállalatnál tanulta szakmája gyakorlati ismereteit, amely első, és gyakran egyetlen felnőtt munkahelye is lett. Ez lényegében azt jelentette, hogy a fiatalok szakmájuk mellett fokozatosan a munkahelyükbe is „beletanultak”, megismerték a leendő munkatársaikat, kiismerték magukat a munkahelyi hierarchiában, és megtanulták a munkahelyi viselkedésmódokat és szokásokat. Vagyis a szakmatanulással egyidőben munkahelyi szocializációjuk is megtörtént, és „felkészült” munkavállalóként hagyták el az iskolát.

Ezzel szemben jelenleg irodalmi ritkaságnak számít, ha valakit az iskola elvégzése után is a gyakorlóhelyén foglalkoztatnak tovább. Az a tipikus, hogy a bizonyítvány megszerzése után a munkahelykeresés hosszabb-rövidebb időszaka következik, amelynek során a fiatal szakmunkás egyedül, legfeljebb mikrokörnyezete (családja és baráti) segítségére számítva, *önálló* munkavállalóként kénytelen boldogulni a munkapiacra. Hogy a munkahelykeresés milyen sikerrel jár, az nemcsak attól függ, hogy hol lakik és milyen szakmát tanult, hanem attól is, hogy mennyire tájékozott, mennyire kompromisszumkész, és milyen kitartóan keres munkát. Aki az első ajánlattal megelégszik, vagy aki túlságosan hosszú időre leköti magát egy munkahelyen, az szükségképpen rosszul jár.

A munkahelykeresésben fontos szerep jut a családi, rokoni és baráti kapcsolatrendszereknek. A *személyes „ismeretségek”* hálózata nemcsak azért értékelődik fel, mert a „piacgazdaságban” mindenki mindenkivel szemben bizalmatlan, és a munkaadók szívesebben foglalkoztatnak olyan munkavállalót, akiért valaki személyes garanciát vállal, hanem azért is, mert a cégeknek és a vállalkozóknak sok a titkolnivalójuk. Előfordul, hogy olyan munkakörülmények között, olyan eszközök és anyagok felhasználásával, olyan technológiai eljárásokkal és olyan alacsony bérekért alkalmazzák a munkásokat, ami többszörösen is szabálysértő. Ezért aztán igyekeznek olyan embereket alkalmazni, akikben tökéletesen megbízhatnak (aki valakinek a valakije), akik soha seholy nem fogják „kitergetni” a cég szennyesét.

1. TÁBLA

Mi kell az elhelyezkedéshez? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 966)

Szaktudás	79,8	Jó fellépés	45,9
Jó szakma	48,1	Szerencse	38,8
Kapcsolatok	48,8		

Azt tapasztaltuk, hogy a 90-es években a munkanélküliséggel együtt járó *bizonytalanság* igen széles körben vált a fiatal szakmunkások „élményévé”. Az iskola elvégzése után egy évvel még csak a pályakezdők 40%-a tapasztalta meg a munkanélküliséget, négy év alatt azonban már közel kétharmada.

2. TÁBLA

Volt-e munkanélküli? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 966; Fiatal szakmunkások, 1999, N = 340)

	1995	1999		1995	1999
Igen	39,5	63,8	Nem	60,5	36,2

A pályakezdők lakóhelyének regionális elhelyezkedése erősen determinálta, hogy ki talált munkát, és kiből lett munkanélküli. Budapesttől az észak-keleti megyéig, az ország gazdasági fejlettségét követve, szabályosan emelkedett a munkanélküliek aránya. A regionális adottságok mellett a lakóhely településtípusa is meghatározta az elhelyezkedési esélyeket. Minél nagyobb és urbanizáltabb településen éltek a pályakezdő szakmunkások, annál nagyobb valószínűséggel találtak az iskola elvégzése után munkahelyet. Természetesen a pályakezdő szakmunkások munkanélkülisége szoros összefüggést mutatott szakmájukkal is. A szolgáltatóiparhoz és a tercier ágazathoz tartozó szakmákkal könnyebb, a mezőgazdasági és az ipari szakmákkal nehezebb volt az elhelyezkedés. Szoros összefüggést találtunk a pályakezdő fiatalok munkanélkülisége és szüleik foglalkozása, ill. iskolai végzettsége között is. Minél alacsonyabban iskoláztak, és minél alacsonyabb foglalkozási kategóriákba tartoztak a szülők, annál nagyobb eséllyel lett a gyerekekből munkanélküli.

Azt tapasztaltuk, hogy a 90-es évek végén a munkanélküliség már ugyanolyan szerves része volt a fiatal szakmunkások életének, mint a munka. Az idősebb korosztályoktól eltérően a fiatalok között a munkanélküli állapot már nem jelentett presztízsvesztést a mikroközösségben, hiszen az adott képzettségi és társadalmi csoportból nagyon sokan éltek hasonló helyzetben. Bár kevesen váltak tartósan munkanélkülivé, foglalkozástörténetüket hosszabb-rövidebb ideig tartó munkanélküli periódusok tarkították. A munkanélküliséget, mint szükséges rosszat, azonban valamennyien átmeneti periódusnak tekintették, amin *egyéni kvalitásaikkal*, elszántsággal, kitartással, ügyeskedéssel próbáltak változtatni.

A munkanélküliek közül 87% regisztráltatta magát a területileg illetékes munkaügyi központban. A regisztrációt nem azért tartották fontosnak, mert munkahelyajánlatot vártak tőle, hanem azért, mert ez nyitotta meg a munkanélküli segély lehetőségét, amit nem elegendő, de fontos kiegészítő pénzforrásnak tekintettek. Mihelyt megszűnt valahol a foglalkoztatásuk, azonnal „elmentek munkanélküli-re”, de emellett tanultak és a fekete gazdaságban dolgoztak tovább. A „fekete” munka vállalása olyannyira általános volt, hogy többen kétségbe vonták, hogy egyáltalán létezik olyan helyzet, hogy valaki „komolyan” keres munkát, és mégsem talál.

Vagyis a 90-es évek végén a fiatal szakmunkások helyzetét nemcsak a munkanélküliség-munkavállalás dichotómiája, hanem a legális és a „fekete” munka dichotómiája

is jellemezte, ami a korábbinál *rugalmasabb* munkavállalói magatartást követelt. A rendszerváltást követően sokan gondolták azt, hogy mivel a „fekete” és „szürke” gazdaság a szocialista nagyüzemek árnyékában jött létre, a piacgazdaság kiépülésével fokozatosan eltűnik. A piacgazdaság tizedik esztendejében azonban a „fekete” gazdaság és a „fekete” munka jobban virult, mint valaha. A fiatal szakmunkások közül az elmúlt öt évben szinte mindenki vállalt ilyen munkát.

Ennek részben az volt az oka, hogy sokan nem kaptak legális munkát sem a szakmájukban, sem azon kívül. Így munkanélküliként vállalták a „fekete” munkát, mert valamiből meg kellett élni, és erre a munkanélküli támogatás messze nem volt elegendő. Másrészt a „fekete” munka jelentette a megoldást azok számára is, akik csak olyan kevés bérért tudtak legálisan elhelyezkedni, hogy emellett még „fekete” munkát is vállalniuk kellett. Vagyis míg a szocializmusban a „fekete” munka funkciója az volt, hogy kiegészítse az állami nagyüzemekben kapott alacsony béreket, a piacgazdaságban a legális munka mellett és helyette egyaránt végzik. Vannak olyan munkaadók (vállalkozók), akik a „fekete” és a „fehér” munkásokat egymás mellett alkalmazják. Pontosán kiszámolják, hogy vállalkozásuk profitja mellett hány legális alkalmazottat tudnak „eltartani”, és az ezen felül szükséges létszám feketén dolgozik.

A fiatal szakmunkások előtt megnyíló „sokszínű” munkapiac a szakmák szempontjából is rugalmasan alkalmazkodó munkavállalói magatartást követelt. A szocialista időszakban, amikor központi keretszámokkal határozták meg, hogy melyik szakmából hány szakmunkást képeznek, és állami program volt a teljes foglalkoztatás, természetes volt, hogy mindenki a szakmájának megfelelő munkahelyet talált. A 90-es években azonban a pályakezdő szakmunkásoknak már a „szabad” munkapiacra kellett boldogulniuk. 1994-ben a végzős szakmunkástanulók közel kétharmada nyilatkozott úgy, hogy hajlandó lenne tanult szakmájától eltérő munkát is elvállalni, 1995-ben pedig a pályakezdő szakmunkások közel 80%-a mondta ugyanezt.

3. TÁBLA

Hajlandó lenne-e a szakmáján kívül elhelyezkedni? (Szakmunkástanulók, 1994, N = 1767)

Igen	65,0	Nem	3,2
Nem tudja	30,6	Nincs válasz	1,2

4. TÁBLA

Hajlandó lenne-e az alábbi munkákat elvállalni? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 966)

Szakmájától eltér	79,3	Unalmas	11,7
Nehéz	33,6	Egészségre káros	3,1
Messze van	23,8	Rosszul fizetett	1,9
Piszkos	22,2		

Hogy milyen nagy szükség volt erre a rugalmasságra, azt jól bizonyítja, hogy a szakmunkásképző elvégzése után négy évvel a fiatal szakmunkásoknak alig fele dolgozott eredeti szakmájában, 18%-uk kényszerült arra, hogy más szakmában helyezkedjen el, és majdnem ugyanennyien végeztek szakképzettséget nem igénylő munkát.

5. TÁBLA

A válaszadók foglalkozása (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 252)

Vezető	2,4	Értelmiségi	4,0
Nem fizikai	12,6	Szakmunkás, eredeti szakma	48,4
Szakmunkás, más szakma	18,3	Segéd, betanított munka	14,3

A nagy mértékű szakmai inkongruenciában jelentős szerepe volt annak is, hogy az általunk vizsgált fiatalok a 90-es évek elején kezdték el a szakmunkásképzőt, amikor még a „szocialista” gazdasági struktúrának (amelyben a gépipari szakmák kínálata volt a legnagyobb) megfelelő számban vették föl a szakmákra a gyerekeket, holott a munkaerőpiac igényei már megváltoztak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez az évjárat (és még jó néhány) a késlekedő szakképzési reform áldozatának tekinthető. Az elhelyezkedési esélyeket elsősorban a tanult szakma befolyásolta. Az ipari szakmákkal rendelkezők kényszerültek a legsúlyosabb munkavállalói kompromisszumokra. Közülük háromszor-négyszer annyinak kellett beérnie szakképzetlen munkával, mint a tercier szakmákkal rendelkezőknek.

6. TÁBLA

A fizikai munkát végzők foglalkozása szakmájuk ágazata szerint (Fiatal szakmunkások, 1999)

Foglalkozás	Ipar	Könnyűipar	Építőipar	Tercier
Saját szakma	48,6	60,0	66,7	72,0
Más szakma	24,3	20,0	26,7	20,0
Szakképzetlen	27,0	20,0	6,7	8,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	74	50	30	50

Munkavállalói alkalmazkodás

A munkavállalói biztonság elvesztése nemcsak azt jelentette, hogy a fiatal szakmunkások elhelyezkedése bizonytalanná vált, hanem azt is, hogy senki sem számíthatott többé „tartós” munkahelyre. 1995-ben, egy évvel az iskola elvégzése után még a pályakezdők 61%-a dolgozott az első munkahelyén, 1999-ben viszont már csak 27%. Az iskola elvégzése után négy évvel a munkanélküliek és a munkahellyel rendelkezők is kipróbáltak már legalább két munkahelyet. Ez azt jelenti, hogy a mai fiatal szakmunkások munkahelyi pályafutásuk során a korábbiaknál nagyobb szabadságot élveznek, és nagyobb *bizonytalanságtól* szenvednek. Foglalkozástörténetüket a munkahelyek sűrű váltogatása jellemzi, manapság már mutatóban sem létezik a szocialista időszak tipikus szakmunkása, aki évtizedekig, sőt akár a nyugdíjig egy helyen dolgozott.

A munkahelyek sűrű váltogatása azt eredményezi, hogy a fiatal szakmunkások nem „melegedhetnek meg” egy munkahelyen, nem alakítanak ki tartós munkahelyi kapcsolatokat vagy szoros munkahelyi barátságokat, és a munkahelyekért folytatott kí-

méletlen versengésben nem számíthatnak kollegáik *szolidaritására*. Cserében a gyakran változtatott munkahelyeken sokféle tapasztalatot szereznek. A kényszerűségből vállalt változatosság „hozadéka”, hogy a sokféle munkatárstól sokféle szakmai „fogást” tanulhatnak el, és eredeti szakmájuktól eltérő, új szakmai ismeretekre is szert tehetnek, ami később növelheti munkapiaci esélyeiket.

A munkahelyváltoztatások oka általában a következő (a sorrend gyakoriságot is jelez): 1. elbocsátás; 2. önkéntes kilépés az alacsony munkabér miatt; 3. önkéntes kilépés a kedvezőtlen munkakörülmények miatt; 4. önkéntes kilépés munkahelyi konfliktusok miatt.

Az elbocsátások leggyakoribb oka a munkahelyek bizonytalansága, amin a vállalkozások bizonytalan gazdasági helyzetét kell érteni. A munkahelyek akkor is bizonytalanok, ha éppen vannak, mert lehet, hogy másnapra megszűnnek. Ha pl. a kisvállalkozónak átmenetileg nincs munkája, gondolkodás nélkül elküld egy-két munkást, és erre természetesen egy fiatalabb szakmunkás mindig esélyesebb. Előfordul, hogy ha rendbe jön az „üzletmenet”, visszaveszik a régi munkást, de az is, hogy addigra új jelentkező akad, alacsonyabb bérért, nagyobb szaktudással. A munkaerő-túlkínálat gyengíti a csoportszolidaritást, a munkahelyi érdekvédelem teljes hiánya pedig kiszolgáltatottá és védtelenné teszi a munkavállalót.

A 90-es évek végén a fiatal szakmunkások munkahelyeinek többségét a magáncégek ill. a kisvállalkozások adták, ahol a fiatal szakmunkásokat alkalmazottként foglalkoztatták. Az állami munkahelyek aránya 1995-höz képest is tovább szűkült. Akkor még a munkába állók 23%-a talált magának állami munkahelyet, az évtized végén viszont már csak 16%.

7. TÁBLA

A válaszadók munkahelye 1999-ben (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 262)

Állami intézmény	9,9	Állami vállalat	6,2
Szövetkezet	1,5	Magán cég	47,3
Kisvállalkozás	26,7	Családi ill. saját vállalkozás	8,4

1995-ben és 1999-ben is megkérdeztük a fiatal szakmunkásoktól, hogy különböző szempontokból mennyire elégedettek a munkahelyükkel. A válaszok sorrendje az elmúlt négy év alatt szinte semmit nem változott: mindkét alkalommal a munkatársaikkal voltak a legtöbben elégedettek, a munka minőségével és szakképzettségükhöz való illeszkedésével is viszonylag sokan, az előmeneteli lehetőségekkel és a pénzzel pedig kevesen. Az évtized második felében az elégedetlenek száma tovább nőtt. 1995-ben még 40%-uk mondta azt, hogy elégedett a keresetével, 1999-re azonban ez az arány felére zsugorodott (8. tábla).

Nemcsak a keresetükkel voltak elégedetlenek, hanem egyébként is azt tapasztaltuk, hogy a 90-es évek végén a fiatal szakmunkások kedvezőtlenebb tapasztalatokat szereztek a munkahelyeikről, mint a szocialista nagyüzemek pályakezdői. A technikai felszereltség és a felhasznált anyagok ugyanis nem sokat változtak, megváltozott viszont a termelés „célja”. Itt már nem a dolgozók foglalkoztatása (vagy, ahogy annak idején fogalmazták, a szocializmus „építése”) a cél, hanem a kíméletlen haszonszer-

zés: akármilyen anyaggal, akármilyen szerszámmal és akármilyen kócerájban kell előállítani az eladható végterméket. Meg kellett tanulniuk, hogy munkahelyeiken nincsenek garanciák, és nem érvényesek a törvények, nincs érdekvédelem és nincs szakszervezet. A magáncég úgy boldogul a „vadkeleti” versenyhelyzetben, ahogy tud, senki és semmi nem ellenőrzi, senki és semmi nem fékezi meg. A 90-es években teljesen esetleges volt, hogy milyen múlttal, szakmai tudással, jellemmel és erkölcsökkel lett valakiből vállalkozó vagy tulajdonos. Szép számmal akadt olyan fiatal szakmunkás, aki a szakmai tudás és a hozzáértés hiányával, a mielőbbi meggazdagodás vágyával, lelkiismeretlenséggel, gátlástalansággal és felelőtlenséggel jellemezte munkaadóját.

8. TÁBLA

Megfelel-e a munkahelye az igényeinek az alábbi szempontok szerint? (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 262)

Munkatársak	81,6	Szakképzettség	69,8
Munka minőség	65,9	Előmenetel	37,5
Fizetés	23,0		

Míg korábban a szocialista állami vállalatokat nagyjából hasonló munkakörülmények és „jóléti” szolgáltatások jellemezték, a 90-es években a munkahelyválasztásánál már igen fontos szempontnak számítottak a munkakörülmények. Felértékelődésükhöz hozzájárult, hogy a magáncégek némelyike olyan jelentős tőkehiánnyal indult be és olyan sikertelenül működött, hogy a megfelelő munkakörülmények megteremtésére ha akart volna, akkor sem volt képes áldozni. Természetesen az is előfordult, hogy a vállalkozás ugyan szép hasznot hozott a tulajdonosnak, de sajnálta a „befektetést” a megfelelő munkakörülmények megteremtésére.

Vállalkozás

A rendszerváltással beinduló piacgazdaságtól mindenki a kisvállalkozások fellendülését és a kisvállalkozók boldogulását várta, annál is inkább, mert 1990 óta minden politikai párt és minden kormányprogram meghirdette a kisvállalkozók támogatását. A fiatal szakmunkások körében is csak fokozatosan foszlottak szét az ezzel kapcsolatos remények. 1994-ben még a végzős szakmunkástanulók közel fele gondolta úgy, hogy lesz esélye önálló vállalkozásra, de 1995-ben a pályakezdő szakmunkásoknak már csak egynegyede hitte ugyanezt (9. tábla). Négy év elteltével pedig mindössze 7%-uknak sikerült megvalósítani vállalkozási ambícióit.

A fiatal szakmunkások vállalkozásaihoz mindenekelőtt a tőke hiányzott (11. tábla). Önálló vállalkozás beindítására csak azok gondolhattak, akik mögött anyagi támogatásra képes család állt, és ez csak az esetek töredékében volt jellemző.

A szakmunkásképzőt elvégezve a fiatal szakmunkások többsége nem rendelkezett egy önálló vállalkozás beindításához szükséges szakmai tudással és munkatapasztalattal sem. Járhatóbb útnak bizonyult volna társulni egy tapasztaltabb szakmunkással, ilyen társat azonban pénz nélkül rendkívül nehéz találni. Az önálló vállalkozás akadálya volt az is, hogy a 90-es évek elején, amikor az általunk vizsgált fiatal szakmunkások szakmunkásképzőbe jártak, a szakmai iskolákban még nem tanították vál-

lalkozói ismereteket. Emellett azok a vállalkozói tapasztalataik is hiányoztak, amelyeket a gyakorlatban lehet megszerezni. A 90-es évek elején a szakmai gyakorlóhelyek még a hagyományos *alkalmazott-szaktudás* szerepre szocializálták tanulóikat, és nem az *önálló vállalkozó* szerepére. Akadályozta az önálló vállalkozást a piaci viszonyoktól való szorongás és a konkurenciától való félelem is. Nem véletlen, hogy azokból a fiatal szakmunkásokból lett a legnagyobb valószínűséggel vállalkozó (21% szemben az átlagos 7%-kal), akiknek a szülei is vállalkozók voltak.

9. TÁBLA

Van-e esélye önálló vállalkozásra? (Szaktudástanulók, 1994, N = 1767; Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 965)

	1994	1995
Igen	45,7	24,6
Nem	48,8	73,2
Nincs válasz	5,5	2,2

10. TÁBLA

A válaszadók munkaviszonya 1999-ben (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 250)

Vállalkozó	7,2	Vezető	2,4
Alkalmazott	90,4		

11. TÁBLA

Mi hiányzik a vállalkozáshoz? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 966)

Pénz	86,8	Tapasztalat	4,8
Rátermettség	4,3	Szaktudás	4,1

A tanulás presztízse

A szakmunkásképző iskolákról a köztudat mindig is úgy tartotta, hogy oda gyenge tanulmányi eredményekkel és gyenge képességekkel kerülnek be a tanulók. Hogy az általunk vizsgált fiatal szakmunkások mennyire nem gyenge képességeik miatt kerültek annakidején szakmunkásképzőbe, azt az bizonyítja, hogy a szakképző iskola elvégzése után igen sokan tanultak tovább, és a továbbtanulók közül néhányan szabályosan „rákaptak” a tanulásra. Több olyan fiatal szakmunkással találkoztunk, aki megszerezte az érettségit, és érettségi után sem hagyta abba a tanulást, hanem számítógépes ismereteket és nyelvet is tanult, vagy egy másik szakmát is szerzett. A *továbbtanulás tömeges igényét* elsősorban az magyarázta, hogy a 90-es évek elején egy olyan képzési rendszerben és szakmastruktúrában szereztek meg a szakképzettségüket, amely már nem felelt meg a gazdasági és a társadalmi igényeknek.

A továbbtanulás másik fő motívuma az volt, hogy a 90-es évek közepére mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a magasabb iskolai végzettség a munkanélküliség elkerülésének legfontosabb eszköze. Minél magasabb iskolázottságot sikerült valakinek szereznie, annál sikeresebben boldogult a munkapiacra, és annál biztosabb egzisztenciára volt kilátása. A munkaerő-túlkínálat megnövelte a munkaadók igényeit:

olyan munkára is „érettségizett” munkaerőt kerestek, amelynek elvégzéséhez erre korábban nem volt szükség.

Ugyancsak jelentős változást hoztak a 90-es évek a korábbi kereseti arányokhoz képest is. Míg korábban egy ügyes szakmunkás „mellékmunkákkal” kiegészítve többszörösét kereshette meg havonta egy állami alkalmazott értelmiségi fizetésének, a rendszerváltás után az értelmiségiek és a magánszektorban foglalkoztatott nem fizikai alkalmazottak keresete fokozatosan emelkedett, az érdekvédelem nélkül maradt fizikai munkások bére viszont messze az átlagkeresetek szintje alatt maradt.

Kétségkívül hozzájárult az általános „tanulási kedvhez” a munkanélküliség is. Ez a helyzet egyrésztől szabadidőt biztosított, amit fel lehetett használni a tanulásra, másrésztől a munkaügyi központok kifejezetten felkínálták az ingyenes továbbtanulási lehetőség különböző formáit a munkanélküli fiatal szakmunkásoknak.

A fiatal szakmunkások kiegészítő képzése sok esetben még nem fejeződött be. A kiegészítő képzésben részt vett 60%-ból az elmúlt négy év alatt kétharmaduknak (közel 40%-nak) sikerült új képzettséget szereznie. Ezen belül a legtöbben érettségit szereztek, jóval kevesebben új szakmát vagy szakközépiskolai végzettséget, és elenyésző számban betanított munkára képesítő, ill. technikus vagy felsőfokú végzettséget. A kiegészítő képzéssel szerzett szakmák közel kétharmada a tercier ágazathoz tartozó szakma volt, egyötöde pedig könnyűipari.

12. TÁBLA

Milyen kiegészítő képzésben vett részt? (Pályakezdő szakmunkások, 1995, N = 960; Fiatal szakmunkások, 1999, N = 352)

	1995	1999
Semmilyen	60,3	37,5
Esti	18,0	39,8
Nappali	21,7	22,7

Az új szakmát tanulók viszonylag magas aránya azt jelzi, hogy a fiatal szakmunkások többsége számára eredeti szakmaválasztása utólag „tévedésnek” bizonyult, és úgy gondolják, hogy „jobb”, keresettebb, a munkaerőpiacon jobban eladható szakmát kellett volna választaniuk (13. tábla).

A szakmaválasztási „tévedésekben” jelentős szerepe volt annak, hogy az utóbbi években a szakmák presztízse is látványos változáson esett át. A szocializmus korábbi szakaszában (a 60-as 70-es években), amikor a fizetésekben alig voltak különbségek, a szakmák rangsorát elsősorban a munka „minősége” szabta meg, tehát az, hogy mennyire volt könnyű, milyen munkakörülményekkel járt együtt (pl. mennyire volt „tisztá”), és mennyire követelt intellektuális felkészültséget. Abban az időszakban az elit szakmák közé a nyomdász és a műszerész szakma tartozott. A 80-as években viszont, a „maszekolás” és a „borravalózás” időszakában már azt tapasztaltuk, hogy a presztízis-rangsorok élére a szolgáltatóipar (autószerelő, fodrász, kozmetikus stb.) és a tercier ágazat (kereskedelem vendéglátás, idegenforgalom) szakmái kerültek, amelyek alkalmat kínáltak a hivatalos munkaidőn túli „maszekolásra”, vagy a borravaló-

val kiegészített magasabb jövedelemre. A 90-es évek végére ismét megváltozott a helyzet: jelenleg a fiatal szakmunkások számára már azok a „fehérgalléros” szakmák (informatikus, üzletkötő stb.) bizonyulnak kívánatosnak, amelyek átmenetet jelentenek a fizikai és az értelmiségi foglalkozások között. Még akkor is ezek a vonzók, ha nem igazán lehet jól keresni velük, vagy amikor nem igazán tudják felmérni, hogy milyen keresetet biztosítanak.

13. TÁBLA

Mit választana, ha újra dönthetne? (Pályakezdő szakmunkások, 1995; Fiatal szakmunkások, 1999)

	Ipar	Könnyűipar	Építőipar	Tercier
Ugyanezt a szakmát	19,6	19,2	15,8	18,2
Ugyanezt, érettségivel	26,8	23,4	36,8	29,6
Más szakmát	21,4	10,6	26,4	6,8
Mást, érettségivel	28,6	36,2	10,5	38,6
Nem tudja	3,6	10,6	10,5	6,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	112	94	38	88

Vagyis úgy tűnik, hogy a 90-es évek végére, „helyreállt” a szakmák presztízsrangosora. Miután a nem fizikai szakmákkal jelenleg már lényegesen jobban lehet keresni, mint a szocializmus idején, vagyis a befektetett hosszabb tanulmányi idő már megtérüléssel kecsegtet, ezek a szakmák a fiatal szakmunkások szemében is magasabb presztízssre emelkedtek. A hosszabb ideig tartó tanulás már nemcsak azért vonzó megoldás a fiatal szakmunkások (és általában a közvélemény) szemében, mert ennek segítségével a munkanélküliség kiséltethető, hanem azért is, mert ennek árán biztonságosabb egzisztenciára és magasabb keresetre van kilátás.

Társadalmi közérzet

A fiatal szakmunkások esetében továbbra is a „*lét határozza meg a tudatot*”, vagyis társadalmi közérzetüket leginkább az befolyásolja, hogy szinte kivétel nélkül elégedetlenek a munkabérükkel. 1999-ben, öt évvel a szakmunkásképző elvégzése után átlagosan 30–40 ezer Ft-ot kerestek nettóban, holott a megélhetésükhöz (saját véleményük szerint) legalább 50–60 ezer Ft-ra lett volna szükség. Nem véletlen, hogy az önkéntes munkahelyváltoztatások leggyakoribb oka a munkabérrel való elégedetlenség volt, és az sem, hogy magasabb bérért a szakmájuktól teljesen eltérő munkákat is hajlandók voltak elvállalni. Amikor a szakmunkásképző elvégzése után állást kerestek, a munkaadók valamennyiüknek csak a minimálbért (ami 1995-ben 20 ezer Ft körüli összeg volt) ajánlották fel. Több olyan esettel találkoztunk, amikor a fiatal szakmunkások „papíron” 1999-ben is csak a minimálbért kapták, és munkaadóik „zsebből” fizették ki bérük többi részét.

Amikor arra kértük a fiatal szakmunkásokat, hogy egy három fokú skálán értékeljék, mennyire elégedettek a helyzetükkel, a válaszok átlagosan 1,9-es értékűek voltak,

vagyis társadalmi helyzetüket a közepesnél kissé rosszabbnak minősítették. Az elégedettség mértékét részben a magánéletben, részben pedig az egzisztencia megteremtésében elért sikerek határozták meg.

14. TÁBLA

Mennyire elégedett az életével? (Fiatal szakmunkások, 1999, N = 350)

Teljesen	8,0
Részben	74,9
Egyáltalán nem	17,1

Elégedetlenségükhöz nemcsak szegényes anyagi helyzetük, hanem a perspektívák hiánya és a társadalmi viszonyokról kialakított negatív értékelésük is hozzájárult. Társadalmi elégedetlenségük legfőbb forrása az, hogy a szocializmus idején, gyerekkori szocializációjuk során másfajta társadalmi értékrendre készítette fel őket családjuk és iskolájuk, mint amelyet felnőttként tapasztalnak. A legfontosabb változást az jelentette, hogy egy *egyenlőségelvű* társadalomban nőttek fel, felnőttként pedig egy *profitorientált* társadalomban kell boldogulniuk, amelyre sem felkészülve, sem az ehhez szükséges készségekkel felvértezve nem voltak. Legfőképpen az anyagi körülmények tekintetében növekvő különbségekkel (a társadalmi olló nyílásával) elégedetlenek, annál is inkább, mert azt tapasztalják, hogy korán nyugdíjazott vagy munkanélkülivé vált fizikai munkás szüleik és ők maguk is a „vesztesek” térfelére kerültek.

Az egyre látványosabb társadalmi különbségek mellett elfogadhatatlannak tartják a meggazdagodásra kínálókozó lehetőségeket is. Felháborítónak tartják a *korruptiót és a protekcionizmust*, és keserűen, ill. kiábrándultan veszik tudomásul, hogy az anyagi jólét forrása sok esetben nem a szaktudás vagy a szorgalmas munka (ahogy annak idején nekik tanították), hanem a *gátlástalanság és a törvénytisztelet hiánya*. Amellett, hogy a bünyözést elvileg elutasítják, a „gazdagok” kárára elkövetett bűncselekményeket hajlamosak a társadalmi igazságtalanságok korrekciójaként értékelni. Mivel úgy gondolják, hogy az „újjgazdagok” többsége „jogtalanul” jutott vagyonához (pl. jó haszonnal eladta a frissen privatizált gyárat a munkások feje fölé), nem tisztelik a magántulajdont, és legalábbis „gyanúsnak” tartják a gazdagokat. Mivel azt tapasztalják, hogy az állam (rendőrség, igazságszolgáltatás) minden helyzetben a tehetősek érdekeit védi, általánosan jellemző a politikából és a politikusokkal kapcsolatos illúziókból való kiábrándulás. Többségük úgy nyilatkozott, hogy nem érdekli a politika, nem olvas politikai lapokat és nem hallgat politikai híreket, a politikai pártoktól pedig nem vár semmiféle pozitív változást. A politikusokról legtöbbször a következőképpen vélekedett:

„Négy év alatt teleszedi magát az a párt pénzzel, de nem akar foglalkozni azzal, hogy az országnak jobb legyen. Én legalábbis úgy látom, hogy nem erőltetik meg magukat. Maguknak jó legyen, az fontos, de hogy az országgal mi van, pontosabban annak azzal a részével, ami nagyon lent van, azzal ők nem foglalkoznak.”

LISKÓ ILONA

ÉRTÉKEK ÉS VÁLASZTÁSOK

ÉRTÉKALAPÚ VÁLASZTÓI MAGATARTÁS MAGYARORSZÁGON

A POLITIKA VILÁGA ÉRTÉKEK ÉS ÉRDEKEK mentén szerveződik. A választói magatartás kutatása – bármilyen csapongóvá, az egyes részproblémákat keresztül-kasul átjáróvá vált is az elmúlt évtizedekben – végső soron mégiscsak abból indul ki, hogy valamilyen közösséget; érték- és/vagy érdekközösséget tételez fel a pártok és szavazóik között. A kommunista diktatúra összeomlása után, a politikai átmenet kutatásában erre az utóbbi szempontra, a pártok és a sajátos érdekekkel bíró társadalmi csoportok közötti kapcsolatra esett a hangsúly. A kilencvenes évek magyarországi kutatásait leginkább jellemző szemlélet a társadalmi és a politikai átmenet sikerének dinamikus egységéből indult ki. Ha a villámgyorsan kialakuló új magyar pártrendszer képes lefedni a társadalmi tagoltságot, és képes megjeleníteni a rendszerváltás nyerteseivel szemben jókora többségben lévő vesztesek politikai képviseletét, akkor fontos stabilizátor lehet az átalakulás kaotikus folyamatában. A demokratikus konszolidáció fő kérdése így az lehet; létre jön-e a társadalom valódi érdektagságának megfelelő pártrendszer Magyarországon?¹

Első ránézésre úgy tűnik, hogy nemleges választ kell adnunk erre a kérdésre. A hazai kutatók – elsősorban a kilencvenes évek közepére jellemző – többségi véleménye szerint „a pártok szavazótáborai nem tagozódnak nagy választóvonalak szerint” (*Andorka 1996*), a pártrendszer társadalmi beágyazottsága alacsony (*Gazsó & Stumpf 1995*), a „vesztesek és a nyertesek ellentétét maga alá gyűri” (*G. Márkus 1997*), nem kapcsolódik a társadalom valódi törésvonalaihoz, egyszóval lebeg a társadalom felett (*Ágh 1993*). Ebben a tanulmányban az értékalapú szavazói magatartás hazai folyamatait vizsgálom. Arra a kérdésre keresek választ, hogy hogyan alakult a pártok és a választók kapcsolata az értékválasztások dimenziójában. Előbb vázlatosan összefoglalom, és a nemzetközi elméleti irodalom alapján értelmezem a magyar választói magatartásban a kilencvenes években megfigyelhető fő tendenciákat. Ezt követően közvéleménykutatási adatok felhasználásával igyekszem feltárni az értékválasztások pártpreferenciákra gyakorolt hatását.

¹ E megközelítés részletes kritikáját lásd: *Karácsony 1999*.

Törésvonalak és értékorientációk: hazai és nemzetközi tapasztalatok

Kezdjük az elemzést mindjárt azzal a kérdéssel, hogy az empirikus tapasztalatok alátámasztják-e a „lebegő pártrendszer” tézisének. Ha a tézis igaz, akkor azt kell látnunk, hogy a társadalmi-demográfiai jellemzők Magyarországon gyengébben magyarázzák a pártválasztást, mint a mintaként kezelt nyugat-európai demokráciákban. Egy, a kilencvenes évek elejéről származó nemzetközi összehasonlításból azonban az derül ki, hogy a társadalmi-demográfiai jellemzők hatása a pártválasztásra Magyarországon semmivel sem kisebb, sőt több esetben még nagyobb is, mint Nyugat-Európában általában (*Tóka 1992*). A múlt évtized közepéig az életkor, a vallásosság, a lakóhely és az iskolázottság is meglehetősen erős összefüggést mutatott a pártválasztással. Az azonban kétségtelen, hogy míg Nyugat-Európában az osztályhelyzet az egyik legerősebb indikátora a pártválasztásnak, addig ez nálunk csak átmenetileg, az 1994-es választások alkalmával játszott meghatározó szerepet. És bár – mint később látni fogjuk – több más társadalmi-demográfiai jellemző hatása is csökkent valamelyest 1998-ra, ez a tendencia nagy általánosságban a nyugat-európai klasszikus demokráciákban is megfigyelhető volt az elmúlt évtizedekben.

Ilyen szempontból tehát megkérdőjelezhető a pártrendszer társadalmi inadekvát-ságának tétele. Fejtörést inkább az okozhat, hogy a pártválasztás és a társadalmi háttér közötti magas korreláció a pártpreferenciák instabilitásával jár együtt. Kétségtelen, hogy Magyarországon nem csak a nyugat-európai országokhoz, de a többi kelet-közép európai új demokráciához képest is nagyobb arányú volt a szavazók pártpreferenciájának változékonysága. Erre utalnak a választási eredmények alapján készített mutatók (*Hirata 2000; Tóka 1998*), de ez derül ki azokból az elemzésekből, amelyek egyéni szinten vizsgálják a szavazók pártpreferenciájának változását.²

Hogyan oldható fel az az ellentét, amely a pártválasztásra gyakorolt erős csoport-hatás és a szavazatok nagyfokú változékonysága között feszül? Az egyik legfontosabb, és elméletileg is releváns magyarázat szerint csak azok a társadalmi különbségek válhatnak a pártrendszer tartós meghatározóivá, amelyekhez erős, politikai értékválasztásokkal átszőtt csoportidentitások is kötődnek.³ Ennek kifejtéséhez azonban egy kis kitérőt kell tennünk a klasszikus nyugat-európai pártrendszerek történetében.

2 Ez utóbbira jó példa az a *Magyar Háztartás Panel*-vizsgálat adatain végzett elemzés, amely szerint 1992 és 1995 között a válaszadóknak mindössze 4%-a választotta volna mind a négy kérdezéskor ugyanazt a pártot egy esetleges parlamenti választás során, és csupán 16%-uk szavazott 1990-ben és 1994-ben ugyanarra a pártra (*Fábián 1996*).

3 Van azonban egy másik, „prózaibb” összetevője is ennek a jelenségnek. Több új demokráciákban megfigyelhető, hogy a szavazatok változékonyságát nagy részben „blokkon belül” a változékonyságból származik. Magyarán szólva a választók ugyan vándorolnak a pártok között, de már kevesebben vannak olyanok, akik a jobboldali és baloldali pártok közötti választóvonalat is átlépik az egymást követő választások során. A dél-európai demokráciák korábbi tapasztalatai alapján feltételezhetjük, hogy 1994-ben nálunk is megtörtént az a „kritikai választás”, amikor a szavazatok nagy arányú átáramlása volt tapasztalható a jobboldalról a baloldalra. Az MSZP-nek ez után sikerült stabilizálnia a szavazói tábort, és az 1998-as – a kilencvenes évek második felében az egész térségben a legnagyobb – változékonysági mutató már javarészt a jobboldali blokkon belüli szavazat-árcsoportosulásokból származott (*Hirata 2000*). Ez pedig azt is jelenti, hogy a pártválasztás és a választók társadalmi háttéré közötti kapcsolat nem feltétlenül pártokra, hanem politikai blokkokra vonatkozik.

Ebből ugyanis jól látható, hogy nem minden társadalmi megosztottságból alakul a választói magatartást hosszú távon meghatározó törésvonal: a társadalmi megosztottságok és érdekellentétek csupán szükséges, de nem elégséges feltételei ennek. A Lipset–Rokkan szerzőpáros híres tanulmányában a pártokat olyan politikai aktorként írja le, amelyek a társadalmi konfliktusokat politikai megosztottsággá alakítják át (*Lipset & Rokkan 1967*). A törésvonalak (cleavage) akkor válhatnak hosszú távon a pártrendszer meghatározóivá, ha a pártoknak sikerül az egyszerű társadalmi különbségeket politikailag releváns kollektív identitásokká formálniuk. Ez két dolgot jelent. Egyrészt a pártok rendelkeznek bizonyos fokú autonómiával a politikai tagoltság alakításában. A társadalom szociológia tagoltsága (demográfiai csoportok, rétegződés) nem jelent eleve politikailag releváns tagolódást: az csak a politikai aktorok tevékenysége nyomán jön létre (*Körösi 1996*). Arra az egyik eszköz az lehet, hogy a pártok igyekeznek a különböző társadalmi csoportok köré olyan szervezeti hálót kialakítani, amely folyamatosan életben tartja a csoporthoz való tartozás érzését, és egyúttal el is zárja a szavazókat másféle politikai és a kulturális hatások elől (*Enyedi 1993*). Az osztálykülönbségek például azért válhattak a nyugat-európai pártrendszerek egyik legfontosabb törésvonalává, mert a szakszervezetek a baloldali pártok mellé sorakoztatták fel a munkás szavazókat. A vallási különbségek is elsősorban az egyházak, és az egyházakhoz közel álló civil szervezetek politikai mobilizációs tevékenysége révén válhattak a legtöbb európai demokrácia egyik alapvető törésvonalává.

Ehhez a jelenséghez kötődik a tartós politikai törésvonalak kialakulásának másik feltétele: csak azok a társadalmi jellemzők válhatnak ilyenek, amelyek megfelelő stabilitással és zárttsággal rendelkeznek, s így alkalmasak arra, hogy a pártok szervezeti behálózása révén politikailag egységes csoportokká váljanak – mint például a felekezeti tagság, a nemzetiség, a lakhely, vagy az osztályhelyzet (*Bartolini & Mair 1990*).

A törésvonal-teória harmadik összetevője a társadalmi különbségekbe ágyazódó értékorientációk dimenziója. Bár Lipset-ék is hajlanak arra, hogy a társadalmi törésvonalakba beleírtsék a csoportérdekek különbözőségét is, ez alatt azonban sokkal többet értenek egyszerű gazdasági előnynél, társadalmi privilégiumoknál. Az osztályok közötti konfliktusok, a vidék-város ellentét, vagy a vallási megosztottságok a közösségi normák feletti kontroll konfliktusai is; két társadalmi csoport szembenállása két eltérő értékorientáció ütközését is jelenti (*Lipset & Rokkan 1967*). Felfogásukban a társadalmi csoportok közötti konfliktusok és a nyomukban járó ideológiai szembenállások kevésbé az egyes csoportok sajátos érdekeiről, nyereségeiről vagy veszteségeiről szólnak, sokkal inkább „morális felfogásokról, a történelem és az emberi sors értelmezéséről” (*U. o.*). Mindezekből – legalábbis számomra – az következik, hogy csak azok a társadalmi különbségek válhatnak a pártrendszer törésvonaláivá, amelyekhez értékorientációs minták is kötődnek, illetve megfordítva: csak azok az értékorientációk határozhatják meg hosszú távon a pártválasztást, amelyeknek van valamilyen „léthezkötöttségük”, amelyek nem függetlenek a társadalmi érdekviszonyoktól.

Kanyarodjunk most vissza a hazai folyamatokhoz. Magyarországon a pártválasztással legszorosabban összefüggő társadalmi jellemzők egy jelentős részénél egészen biztosan hiányzik a tartós politikai artikuláció lehetősége. Vegyük például az életkort,

amely 1990-ben és 1994-ben is az egyik legerősebb indikátora volt a pártválasztásnak. Bár a különböző korcsoportok eltérő értékeket vallhatnak, és adott esetben az érdekeik szembe is kerülhetnek egymással, az életkor mégsem válhat a fent vázolt értelemben politikai törésvonallá. Életkorunk folyamatosan változik, és ezzel együtt személyes értékválasztásaink is átalakulnak, nem is beszélve arról, hogy egy párt szavozótáborának előregedése előbb-utóbb a párt végét fogja jelenteni. De bizonyos értelemben hasonló a helyzet a pártválasztással szintén erős statisztikai összefüggést mutató iskolai végzettséggel is. A különböző végzettségű csoportok pártválasztásában tapasztalható különbségek abból származnak, hogy ezekben a csoportokban általában mások a választói döntés motívumai. A magasabban képzett választók Magyarországon elsősorban az MDF, a MIÉP és leginkább az SZDSZ szavozótáborában felülreprezentáltak (*Hann & Karácsony 2001*). Nyilván kevés okunk van feltételezni, hogy mondjuk az SZDSZ és a MIÉP szavozói hasonlóan gondolkodnak. Sokkal inkább arról van szó, hogy többségben vannak közöttük – többi párt szavozóihoz képest legalábbis – a határozott értékorientációkkal bíró szavazók, és ez elsősorban a markáns politikai ideológiával jellemezhető pártoknak kedvez.

Az értékalapú szavazás (values voting) és az iskolai végzettség közötti összefüggésből messzemenő elméleti következmények származnak. Egyfelől magyarázattal szolgálhat egy sajátos paradoxonra. Bár a nyugat-európai pártrendszereket strukturáló törésvonalak még a múlt század elején jöttek létre, a második világháború után bekövetkezett nagy társadalmi átalakulások mégsem rengették meg a „rég” pártok támogatottságát (*Knutsen & Scarbrough 1995*). Az egész Európára többé-kevésbé jellemző szekularizációs folyamat, az osztálykülönbségek csökkenése, a tömegmédiák általános elterjedése és végül, de talán elsősorban az oktatás expanziója elmosta ugyan a hagyományos társadalmi identitások körvonalait, de ez a „kognitív mobilizációs” folyamat egyben olyan politikai képességekkel vértette fel a választókat, amelyek alapján csoporttudatuk és a pártok segítsége nélkül is képessé váltak politikai értékítéletekre (*Dalton et al 1984*). Empirikus összehasonlító elemzések szerint ami visszaszorulóban van Nyugat-Európában, az a tiszta csoportszavazás: amikor az adott pártot választó társadalmi csoportok nem rendelkeznek közös társadalmi értékkel. Ezzel szemben a másik trend – a tisztán értékalapú szavazás erősödése – nem hoz feltétlenül nagy változást a nyugat-európai politikában (*Knutsen & Scarbrough 1995*). Bár sok helyütt a társadalmi változások elmosták a klasszikus törésvonalak társadalmi alapjait, a fő politikai vitatémák továbbra is ezek mentén fogalmazódnak meg. Sőt, az alternatív értékválasztáson alapuló szavazás sokhelyütt a meglévő törésvonal-struktúrák megerősítésére szolgált, „indokot szolgáltatva a pártok támogatóinak arra, hogy továbbra is ugyanarra a pártra szavazzanak, mint korábban.” (*Franklin 1992*) Azokban az országokban, amelyekben a törésvonalak már korábban vesztek politikai jelentőségükből, a pártok a hagyományos törésvonalaknak megfelelő politikai témák felhasználásával próbálták megszerezni azoknak a szavazatait, akik döntéseiket többé nem csoporttagságuk alapján hozták meg. Ezek szerint tehát nem a törésvonal-elmélet veszíti el a jelentőségét, hanem a modellen belül kerülnek át a hangsúlyok a társadalmi konfliktusok felől az értékválasztások dimenziójára.

Van azonban egy olyan, Nyugat-Európában általánosan elterjedt értékorientációs különbség, amelyik nem illeszkedik a hagyományos társadalmi törésvonalakhoz: a materiális és a posztmateriális értékek között húzódó. Nagy hatású műveiben Inglehart hívta fel a figyelmet arra, hogy a második világháború után született generációkban, a magasan képzett új (alkalmazott értelmiségiekből álló) középosztályba tartozók körében egy új értékrend alakult ki, amelyben a jólét és az egzisztenciális biztonság helyett az önmegvalósításra, politikai részvételre helyeződik a hangsúly. Bár Inglehart a materiális-posztmateriális szembenállást új törésvonalként igyekezett interpretálni, ahol a pártok és szervezetek szintjén a „régí” és az „új” pártok (például a zöldek), valamint az új társadalmi mozgalmak állnak szemben egymással, ideológiai szinten a materiális és a posztmateriális értékek, társadalmi szinten pedig a munkásosztály, a régi-(tulajdonosi) középosztály, illetve a fiatal, magas végzettségű új-középosztály (Inglehart 1990). A posztmateriális értékek azonban kevésbé gyökereznek a társadalmi struktúrában, mint az osztálykonfliktusok vagy a vallásos megosztottságok, hiszen az életkor és a magas iskolai végzettség ehhez túlságosan „nyitott” társadalmi kategória. Ezért más kutatók inkább törésvonal utáni konfliktusként (post-cleavage conflict) írják le ezeket az értékorientációs különbségeket. Az értékalapú szavazás általánossá válása tehát részben egy olyan jelenségnek köszönhető, amelyet már nem tudunk a törésvonal-elméleten belül magyarázni. Továbbra is leírhatónak tűnik azonban egy kiszélesített társadalmi konfliktusmodell segítségével, amelyben két klasszikus, társadalmilag erősen beágyazott törésvonal – az osztálykülönbségeken és a vallási különbségeken alapuló – és egy társadalmilag kevésbé lehorgonyzott értékkonfliktus – a materiális-posztmateriális megosztottság – játssza a meghatározó szerepet.

A kérdés ezek után már csak az, hogy a hazai választói magatartás leírható-e egy ilyen modellel, és mekkora ebben az értékalapú szavazás szerepe? A posztmateriális-materiális értékkonfliktus problémáját elég könnyen rövidre zárhatjuk, hiszen összehasonlító értékutatások szerint Magyarországon igen kevesen jellemezhetők posztmateriális értékrenddel. Ez már csak azért sem lehet meglepő, mert a nyugat-európai értékvizsgálatok is arra hívták fel a figyelmet, hogy a posztmateriális értékek terjedése együtt hullámzik az életszínvonal alakulásával: ez pedig drámai mértékben csökkent a kilencvenes években Magyarországon. Joggal várhatnánk azonban azt, hogy a gazdasági válság okozta társadalmi konfliktusok – mint például a korábban ismeretlen munkanélküliség, vagy a jövedelmi különbségek növekedése – kiélezi az osztálykülönbségeket és a gazdasági értékkonfliktusokat a pártok szavazói között.

Ami az osztályszavazást illeti, mint az elsősorban *Róbert Péter (1999b)* elemzéséből kiderült, az osztályhelyzet és a pártválasztás között csak mérsékelt összefüggéseket találhatunk. A demográfiai változókra kontrollált osztályhelyzetet vizsgálva a liberális pártok profilja kifejezetten osztályfelettinek tűnik. Bár a kisgazdapárt esetében tartósan, sőt talán növekvő mértékben mutatható ki a szakképzetlen és a mezőgazdasági munkások támogatása, ám a lakhelyből és az iskolázottságból fakadó társadalmi hátrányok mindvégig jobban jellemezték a kisgazda-szavazókat, mint osztályhelyzetüket.

A legtöbb vitára okot adó kérdés az MSZP támogatása mögött meghúzódó osztályhatás. Bár a baloldali pártok Európa-szerte elsősorban a munkásosztály szavaza-

tára számíthatnak, az MSZP támogatói között egyedül a vezető beosztásukat voltak mindhárom választás alkalmával felülreprezentáltak. 1994-ben azonban a párt szavazótábor a vezetőikon kívül elsősorban a munkásokra, tehát két társadalmilag távol álló csoportra épült (*Gazsó & Stumpf 1995*). A baloldali fordulat, és ezzel együtt a munkásosztály megjelenése a volt utódpártok szavazói között a kilencvenes évek közepén általában érvényes volt a régióban, ezért sokan az osztályszavazás erősödéséért (*Szelényi & Fodor & Hanley 1996*), sőt az ahhoz való visszatérésért (*Mateju & Reháková 1998*) értelmezték a fejleményeket. Magyarországon azonban aligha történt ez, hiszen a munkás szavazók 1998-ban már épp úgy diszpreferálták a szocialistákat, mint 1990-ben, és ezzel együtt általában is csökkent a pártválasztás és az osztályhelyzet közötti összefüggés erőssége.

Hasonló hullámvázis volt tapasztalható a gazdaságpolitikai attitűdök tekintetében. 1990-ben a gazdasági értékválasztások nem nagyon befolyásolták a pártválasztást. Ekkor még a gazdasági jobboldalon találhattuk a választópolgárok csaknem háromnegyedét, pár évvel később azonban rendkívül erőteljes és konzisztens baloldali fordulat következett be a gazdasági értékválasztásokban. Az 1994-es választás alkalmával már a szavazók több mint kétharmada a gazdasági baloldalon helyezkedett el, majd ezek az arányok megmaradtak 1998-ra is. Bár 1994-ben az összes párt közül az MSZP tudta a leginkább szavazatokra váltani a közgondolkodásban bekövetkezett baloldali fordulatot, 1998-ban már éppen annyian szavaztak a gazdasági baloldalról az MSZP-re, mint a Fidesz-re. A gazdasági bal-jobb megosztottságban egyedül az SZDSZ szavazói jelentenek üdítő kivételt: ennek a pártnak a szavazótáborában volt ugyanis egyedül kimutatható a gazdasági kérdésekben jobboldalinak nevezhető választók tartós jelenléte. Ezzel együtt is – az 1994-es választás részleges kivételével – igen csekély volt a gazdasági értékválasztások szerepe a pártválasztásra (*Karácsony & Tóka*).

Az osztálykonfliktusok – az osztályhatások, a gazdasági értékválasztások illetve pártpreferenciák közötti gyenge összefüggésekben tapasztalható – politikai súlytalanságának egyik közvetlen oka minden bizonnyal a hazai szakszervezeti mozgalom gyengeségével magyarázható. Bár arról keveset tudunk, hogy mekkora a hazai szakszervezetek létszáma – egy 1994-es közvéleménykutatás adatai szerint a választók 23, egy 1998-as szerint 11 százaléka tagja valamelyik szakszervezetnek (*Karácsony 2000*) –, azt viszont biztosan tudhatjuk, hogy a szakszervezetek Magyarországon tartósan a politikai intézmények iránti bizalmi lista sereghajtói voltak az elmúlt évtizedekben (*Hann & Karácsony 2001*).

Van azonban egy mélyebb magyarázat is. Egy, elsősorban *Körösényi András (1992, 1996, 1997)* nevéhez köthető érvelés szerint a poszt szocialista politikai tagoltság meghatározóit azok között a társadalmi konfliktusok között kell keresnünk, amelyek egyrészt a prekommunista korszakból a kommunista évtizedek homogenizációs társadalompolitikája ellenére is továbbélhettek, illetve azok között, amelyeket maga a kommunista rendszer generált. Tekintettel arra, hogy a kommunista rendszer a társadalom klasszikus értelemben vett osztálytagoltságát gyakorlatilag felszámolta, elsősorban a társadalom szubkulturális tagoltsága válhat a pártok közötti verseny társadalmi alapjává. Körösényi két erősebb, és egy gyengébb törésvonal megléte mellett érvelt: a vallásos-

szekuláris ellentét és a kommunista diktatúra nómenklatúra-osztályát a társadalom többi csoportjától elválasztó konfliktus jelenti a kételetentősebb, a vidék-város ellentét a gyengébb törésvonalat (*Körösi 1996*). Vegyük most ezeket sorra.

A vallásos-szekuláris törésvonal intézményi hátterét elsősorban a történelmi egyházak jelentik, amelyek szervezeti kontinuitása a diktatúra évtizedei alatt is fennmaradt – még ha ezért olykor kétes értékű gesztusokkal is kellett fizetniük. A történelmi egyházak, elsősorban a katolikus egyház – bár a rendszerváltás politikai küzdelmeitől távol tartotta magát – a szabad választások alkalmával már nem felejtette el megfogalmazni javaslatait hívei felé. Szintén a történelmi folytonosságot jelenti a KDNP újjáalakulása, amely a második világháború után a térség egyik legsikeresebb felekezeti pártja volt. A párt újjászervezésével párhuzamosan megindult a keresztény-katolikus politika megszervezése is, egyház-közeli civilszervezetek sokaságának létrehozásával (*Enyedi 1995*).

Az 1990-es és az 1994-es választások során az életkor után a – templomba-járás gyakoriságával mért⁴ – vallásosság volt a legerősebb indikátora a pártválasztásnak. 1990-ben a rendszeres templomba járók igen erősen felülreprezentáltak voltak a KDNP táborában, és – kisebb mértékben – az FKGP szavazói között is. 1994-ben is a vallásosság maradt a KDNP szavazóinak legmarkánsabb jellemzője. Bár némileg csökkent a Kiszgazdapárt, és növekedett a Fidesz és az SZDSZ támogatottsága a vallásosabb szavazók között, a vallásosság és a pártválasztás közötti kapcsolat erőssége végül is azért nem csökkent, mert az

MSZP-szavazatonövekményének és az MDF-szavazatok csökkenésének nagysága negatív összefüggést mutatott a vallásossággal: mindkettő durván kétszer akkora volt a templomba soha nem járók, mint a hetente templomba járók között. 1994 és 1998 között azonban jelentősen csökkent ez a hatás. Bár a KDNP és az MDF rossz szereplését a Fidesz, kisebb részben pedig a Kiszgazdapárt szavazóinak növekvő vallásossága részben kompenzálta, az MSZP támogatottsága nem csökkent olyan mértékben ebben a csoportban, hogy a vallás és a pártválasztás közötti erőteljes kapcsolat a harmadik választás után is érvényes maradjon (*Karácsony & Tóka*).⁵

Az értékválasztások dimenziójában a vallási kérdések 1990-ben sokkal inkább határozták meg a pártválasztást, mint a gazdasági attitűdök, és ez így maradt – ha kisebb mértékben is – 1994-ben is. Négy évvel később azonban a vallási értékválasztások – a gazdaságihoz hasonlóan – e téren már sokkal kevésbé voltak meghatározóak. A vallással és az egyházakkal kapcsolatos értékek szerepét a nacionalista-kozmpolitá

4 A vallásosság, mint csoporttagság vizsgálatához Magyarországon általában a templomba járás gyakoriságát szokták használni. Ez nem igazán következetes eljárás, hiszen a felekezethez való tartozás az igazi csoporttagság: templomba járás tulajdonképpen közelebb áll egy attitűd-kérdéshez, mint egy „kemény” változóhoz. Nem véletlen az, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban a templomba járást a vallási attitűdök mérésére használják.

5 A vallásosság és a pártválasztás közötti összefüggés csökkenésének egyik közvetlen oka kétségtelenül a KDNP széthullása volt. Az igazi okok azonban talán mélyebbek ennél. Egyrészt tulajdonképpen folyamatos volt a vallásos-nem vallásos választók kiegyenlítődése a különböző pártok szavazótáborában, ha leszámítjuk az 1994-es „kritikus választást” amikor nagyon nagy volt a blokkok közötti választási változékonyság. Másrészt kérdés, hogy mennyire tekinthetjük a vallásosságot valódi politikai törésvonalnak. A KDNP-n belüli belső harcok például aligha szólnak arról, hogy sikerült a keresztény-katolikus szubkultúra új identitását a poszt szocialista viszonyok között megszilárdítani

értékválasztások vették át (Karácsony 2000): tehát egy olyan értékkonfliktus, amely tisztán értékalapú választói döntéseket feltételez, és nem illeszthető be a törésvonal elméletbe. A vallással kapcsolatos értékválasztások önálló – tehát a csoportthatástól független – jelentőségét ugyanakkor néhány empirikus elemzés is megkérdőjelezte (Tóka 1992; Karácsony 2000): a vallási értékek alapján történő alternatív értékválasztás elsősorban az MDF szavazóira volt jellemző, a Kiszgazdapárt és kereszténydemokraták esetében inkább tisztán csoportalapú szavazásról lehetett szó.⁶

A lakóhely szintén tartós – bár időben előbb csökkenő, majd kissé újra növekedő – hatást gyakorolt a párválasztásra. A vidék-város ellentét kapcsán azonban még megalapozottabb kételyeink lehetnek az alternatív értékválasztásokkal kapcsolatban. A kiszgazdapárt tartós – bár időben némileg csökkenő – felülreprezentáltsága a vidéki lakosság körében tipikus csoportszavazatnak tűnik: ismerve a párt inkoherens ideológiáját és a kiszgazda szavazók alacsony iskolázottsági mutatóit, úgy tűnik, a vidék-város ellentétéhez nem kötődnek alternatív értékorientációk. E mellett szól az a korábbi elemzés is, amelyben választói magatartástípusok felállítására törekedtem, és ahol az FKGP volt a legerősebben felülreprezentált a csoportalapú választói típusban (Karácsony 2000).

Tulajdonképpen egyetlen társadalmi jellemzőt találunk, amelynek a pártválasztásra gyakorolt hatása nem csökkent, sőt 1990 óta folyamatosan növekedett. Mindhárom választás alkalmával azok, akik úgy nyilatkoztak, hogy 1989 előtt tagjai voltak az MSZMP-nek, durván hatszor akkora valószínűséggel szavaztak a szocialista párt-ra, mint azt véletlenszerűen várhatnánk. Ez azt jelenti, hogy 1990-ben az egykori MSZMP tagok 21, 1994-ben 66, 1998-ban pedig 72 százaléka az MSZP-re szavazott.⁷ Tehát az egykori párttagság az egyedüli olyan társadalmi jellemző, amely nem vesztett jelentőségéből az elmúlt évek során (Karácsony & Tóka).

A puszta számokon kívül milyen érvek szólhatnak a mellett, hogy a volt MSZMP-tagság egy politikai törésvonal indikátora lehet? Körösiényi érvelése szerint a kommunista évtizedek alatt a gazdasági osztálytagoltságot „a politikai-adminisztratív pozíciókra épülő társadalmi struktúra” váltotta fel. A pártfunkcionáriusokból és a nomenklatúra tagjaiból álló politikai eredetű *nomenklatúra-osztály* uralmának legfőbb intézményi eszköze a kommunista párt volt, amely a nomenklatúra mellett magába foglalta a támogatók és kedvezményezettek egy szélesebb körét, összességében a társadalom ötödét-hatodát” (Körösiényi 1996 – *kiemelés az eredetiben*). A nomenklatúrához tartozás a rendszerváltás után a politikai tagolódás egyik legfontosabb meghatározójává vált, részese lett a pártpolitikának és a politikai diskurzusnak.

A választók szintjén több elemzés is felhívta a figyelmet arra, hogy a volt párttagok inkább kötődnek pártokhoz a demokratikus viszonyok között is (Rose & Mishler

6 Ebbe az irányba mutat a választók felekezeti és a civil szervezeti involváltsága közötti összefüggés is. Kétségtelen, hogy a vallásos választók az átlagot meghaladó arányban vesznek részt önkéntes társadalmi szervezetek életében, ám úgy tűnik, ezek a szervezetek nem nyújtanak politikai útmutatást tagjaiknak. Az 1994-es adatok szerint a rendszeres templomba járók az átlagnál kisebb mértékben nyilatkoztak úgy, hogy gyakran beszélgetnek politikáról a szervezetben, 1998-ban pedig az átlagnak megfelelő arányban mondták azt, hogy kaptak a szervezettől valamilyen tájékoztatást a választással kapcsolatban (Karácsony 2000).

7 A többiek egy jelentős része pedig a parlamentből ezúttal is kinnmaradó Munkáspárt-ra.

1998), és sokkal nagyobb arányban involváltak politikailag is releváns társadalmi szervezetekben (Karácsony 2000). Véleményem szerint ez ellentmond annak az elképzelésnek, amely az egykori párttagoknak pártválasztását egyszerűen az *ancien régime*-ben megszerzett privilegizált helyzetük fenntartására való, haszonelvű törekvés-ként értelmezi (Róbert 1997). Itt minden bizonnyal az egyetlen olyan hosszan tartó, és a következő nemzedékekre is átörökített direkt politikai szocializációs hatásról van szó, amellyel a magyar társadalom a kommunista évtizedek alatt találkozhatott. Kérdés azonban, hogy helyes-e törésvonalról, vagy politikai szubkultúráról beszélni egy olyan csoport esetében, amely elsősorban nem is a rá jellemző politikai szocializáció tartalmában, mint inkább magának a politikai szocializációnak a meglétében különbözik a többségi társadalomtól.

Ezt a problémát most félretérve azonban megfogalmazhatunk néhány megállapítást a pártválasztás konfliktusos modelljének hazai alkalmazhatóságával, és ezen belül az értékalapú szavazás szerepével kapcsolatban. A nemzetközi összehasonlító elemzések általában abból a feltevésből indulnak ki, hogy a tisztán értékalapú választás inkább a gazdaságilag fejlettebb országokban válhat általánossá; a kevésbé fejlett országokban viszont a csoportalapú szavazás a jellemző. Relatív értelemben ez így is van, abszolút értelemben azonban nem. A pártválasztás konfliktusos modellje ugyanis általában sokkal kevésbé magyarázza a kevésbé fejlett – és fiatalabb pártrendszerrel bíró – országokban a pártválasztást, mint a fejlettebb országokban. A csoporthatások viszont sokkal erősebbek az értékválasztásoknál a modellen belül. A gazdaságilag fejlettebb országokban pedig elsősorban a társadalom polarizáltsága, a választók szervezeti behálózottsága befolyásolja a pártválasztás konfliktusos modelljének magyarázó erejét (Knutsen & Scarbrough 1995).

Mindez nagy valószínűséggel azzal magyarázható, hogy a klasszikus nyugat-európai demokráciákban a pártválasztást a szavazók jelentős részénél megelőzte a pártidentitás kialakulása, hiszen a tömegpártok már a választójog kiterjesztése előtt megszerveződtek. A különböző társadalmi megosztottságok mentén a szavazók további csoportjai is viszonylag könnyen megtalálhatták pártjaikat. A primer közösségekből kiszakított választók új társadalmi orientációjának kialakításában a pártok fontos szerepet játszhattak, társadalmi szervezeteik segíthették a társadalmi átalakulásban helyüket kereső csoportok társadalmi integrációját.

A tömegkommunikáció, az individualizáció és a szekularizáció korában, a fejlett világban mindenhol rendkívül korlátozottak a pártok lehetőségei ateinketben, hogy közvetlenül, saját szervezeteiken keresztül hálózák be a szavazókat. Így lehetett ez a demokratizáció második hullámába eső dél-európai, és a harmadik hullámba tartozó kelet-közép-európai országok esetében is.

„Magyarország nagyon is messze van a 19. századi Nyugat-Európa viszonyaitól, talán még messzebb is, mint a mai Nyugat-Európa⁸.” (Enyedi 1998) A kommunista diktatúra homogenizációs társadalompolitikája többé-kevésbé szétzúzta a magyar

8 Összehasonlító vizsgálatok éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a magyar társadalom értékrendje a nyugat-európai országok átlagánál individuálisabb, és egyre inkább a homogén tévéközpontú szabadidő-struktúra felé fejlődik. Lásd pl: Falussy & Vukovich 1996.

társadalom szociokulturális tagoltságát, és felszámolta a társadalmi konfliktusok politikai artikulációjának intézményeit.⁹ Midőn a választók elérhetővé váltak a pártok számára, addigra már a magyar társadalom régen túljutott azon a fázison, amikor a pártok a csoportkonfliktusok mentén tudták volna mobilizálni és szervezetileg behálózni a szavazókat (*Körösényi 1998*). A pártoknak tehát eleve kevés esélyük volt, hogy a társadalom „repedéseibe” belekapaszkodva, azokat politikai törésvonalakká mélyítve a társadalmi konfliktusok mentén stabilizálják helyzetüket.

Mi azonban a helyzet a tisztán értékalapú választói magatartással? A pártok szintjén vizsgálva a kérdés: a magyar pártok beszédmódjának ideologikus voltában nincs vita a hazai kutatók között. Ez azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy a pártok világos és koherens eszmeiséggel rendelkezzenek. Bár az első parlamenti ciklust erősen kulturális politizálás jellemezte, a pártrendszer viszonylagos stabilitásához a pártok képlékeny identitásánál, önmagukról kialakított képénél sokkal erősebben járultak hozzá az egymásról kialakított ellenségeképek (*Schlett 1995*). 1994 után az ideologikus viták heve csökkenni látszott. Az MSZP kormányra kerülésével az inkohérens ideológiákat a modernizáció programjának koherens ideológiapótléka és a politikai kompetencia hangsúlyozása váltotta fel (*Bozóki 1996*). Mindezek ellenére a pártok, különösen egymáshoz való viszonyuk egyértelműsítésére és egymás megkülönböztetésére, továbbra is alapvetően ideologikus eszközöket használnak. „A pártok közötti szövetségeket és konfliktusokat, a kizárásokat, befogadásokat és a koalíciós játéktér korlátozásait még mindig ideológiai terminusokkal igazolják” (*Enyedi 1998*). Ebben egyre nagyobb szerepet kapott a baloldal-jobboldal séma hangsúlyozása, amely az első parlamenti ciklusban főleg kulturális – és nem gazdasági – jelentéstartalmat kapott (*Körösényi 1993*), majd később az alternatív értékválasztásoktól elszakadva elsősorban a pártok egymáshoz való viszonyát kifejező kóddá vált.

Ezek a jelenségek tükröződnek a választói viselkedésben is. A bal-jobb skálán való önbesorolás volt az egyetlen attitűdkérdés, ami időben növekvő összefüggést mutatott a pártválasztással (*Karácsony & Tóka*). Másrészt, a politikai ellenségeképek hangsúlyozásával is összefügghet, hogy a pártkötődések kikristályosodásában Magyarországon – de más térségbeli országban is – a negatív identifikáció, egyes pártok elutasítása a jellemző folyamat (*Rose & Mishler 1998*). Harmadrészt a pártpolitikai versengés hazai sajátosságának hatása tükröződhet abban, hogy a választók fejében viszonylag gyengén kapcsolódnak össze a pártok és a különböző politikai témák (*Róbert 1999a*).

Bármilyen sok társadalmi konfliktussal jár tehát a posztoszocialista átalakulás, ezek sokszor nem váltak politikaiivá. Noha a társadalmi és gazdasági átalakulás miatt egy sor kérdés egyszerre vált politikai témává; mind 1994-ben, mind 1998-ban a munkanélküliség, a gazdaság általános válsága, az általános elszegényedés és a korrupció voltak azok a problémák, amiket a választók a legsúlyosabbnak ítélték (*Karácsony 2000*). Ez azonban azt is jelenti, hogy ezekben a kérdésekben nem a lehetséges alternatív politikai értékválasztások, hanem a probléma megoldhatóságának egyik vagy

⁹ Hankiss Elemér több nagy figyelmet keltett írása mutatott rá arra, hogy a szocialista berendezkedés évtizedei alatt a magyar társadalom felemás, negatív modernizációja, üres individualizációja zajlott le. Lásd: *Hankiss 1983, 1989; Hankiss et al 1982*.

másik politikai párttal való összekapcsolása jelenti a választói döntés alapját. Így a valódi értékválasztáson alapuló pártválasztást, és ezzel együtt a pártok szavazóinak erőteljesebb elkülönülését ezen értékválasztások mentén, a választók által kevésbé fontosnak értékelt kérdések kapcsán várhatunk: a pártok közötti versengés szempontjából éppen azok a kérdések válnak relevánssá, amelyek a választók nagy része számára irrelevánsak. Éppen azért érhető az a látszólag paradoxonnak tűnő jelenség, hogy Kelet-Közép Európában nem a csoportszavazás vagy a társadalmi törésvonalak stabilizálják a pártpreferenciákat, hanem éppen a tisztán értékalapú választói magatartás (*Tóka 1998*). Hiszen az egyes választók értékorientációi feltehetően sokkal stabilabbak, mint a gazdasági eredményektől, a pártok korrupciós botrányaitól függő közhangulat. Azok a választók, akik ezek ellenére is értékválasztásaikra alapozzák pártválasztásaikat, feltehetően tovább tartanak ki választott pártjuk mellett.

Perspektívák

Gyakran hallhatunk érveket a mellett, hogy egy ország demokratikus rendszerének stabilitása a politikai szereplők kompromisszumkészségén, a demokrácia íratlan játékszabályainak betartásán, a konszenzusorientált politika sikerén áll vagy bukik. A klasszikus nyugat-európai demokráciák története nem feltétlenül támasztja alá ezt az érvelést, hiszen ezekben az országokban a mély történelmi gyökerekkel bíró társadalmi konfliktusokba való bezárkózás (conflict encapsulation) volt a pártok elsődleges stratégiája. Éppen a fragmentált társadalmi csoportok közötti „szakadékok” áthidalása készítette a politikai eliteket a kompromisszumok meghozatalára (*Bartolini & Mair 1990*).

A kilencvenes évek Magyarországon – de talán máshol is Kelet-Közép Európában – épp fordított volt a helyzet. A kommunista diktatúra összeomlása után szociokulturális gyökereiben rendkívül erősen tagolt elitcsoportok alkudoztak a politikai átmenetről (*Bozóki & Karácsony 2000*), a politikai és kulturális gyökereitől javarészt megfosztott, politikailag többségében homogén magyar társadalomra hivatkozva. A politikai rendszerváltás véghezvitele után azonban a politikai elitek közötti kulturális különbségek végleg „kikerültek a palackból”. A politikai konszenzusok hordozóivá a politikai intézmények váltak: a politikai elitek stratégiáját pedig egyre inkább a konfrontáció jellemezte.

Így lehet az, hogy bár a magyar politikai rendszer – különösen alkotmányjogi értelemben – sokkal közelebb áll a demokrácia konszenzusos modelljéhez, ám a politikai elitek közötti erőteljes szembenállás „kilóg a sorból” (*Körösiényi 1998*). „Az elitstratégiák elsősorban azért nem kooperatívák és konszenzusorientáltak, mert a többpártrendszer és a tömegdemokrácia kialakításának korszakában a politikai elitek, a pártelitek »feladata« nem az elkülönült, szervezett és egymással ellenséges szubkulturák, politikai táborok összebékítése, hanem éppen ellenkezőleg: e táborok megteremtése volt.” (*U. o.*)

A pártoknak ez a törekvése azonban csak korlátozott mértékben lehetett sikeres. Ahogyan a fő társadalmi konfliktusok sem kerültek „fel” politikai szintre, úgy a pár-

tok kulturális szembenállása sem szivárgott „le” a választók szintjére. A társadalmi konfliktusok mentén történő politikai mobilizáció azért nem lehetett sikeres, mert a magyar társadalom a pártrendszer kialakulásakor már túljutott a kognitív mobilizáció, a „politikai felnőttség” válás folyamatán: amelynek éppen a konfliktuskerülő politikai szocializáció volt legfontosabb jellemzője (Szabó 1990).

A politikai táborok ugyan kialakulóban vannak, de nem az alternatív értékorientációk mentén. A választók berzenkedése a kulturális szembenállásoktól, vonzódásuk a politikai „szakértelemhez”, a politikai kompetenciát tette a pártverseny legfontosabb dimenziójává, és azt a két pártot tette a pártrendszer legerősebb szereplőivé, amelyek értékválasztásaikban leginkább képlékenyek voltak. Az MSZP után, úgy látszik, a Fidesz-MPP is képes stabilizálni helyzetét a választási győzelmet követően. Sőt, a Fidesz vezette kormányzat mindkét elődjénél többet tesz azért, hogy a konszenzuális politikai intézmények rovására is növelje politikai mozgásterét (Körösenyi 2001), és leverje saját társadalmi cölöpeit. A politikai kompetencia dimenziójában már aligha várható sokkal kielezettebb verseny. Ám ha az Orbán-kormány látványos erőfeszítései sikeresek lesznek, és képes lesz növelni társadalmi beágyazottságát, akkor a társadalmi konfliktusok szerepe feltehetően újra növekedni fog. Lehet, hogy még csak most következik az értékalapú szavazás ideje Magyarországon?

KARÁCSONY GERGELY

IRODALOM

- ÁGH ATTILA (1993) The “Comparative Revolution” and the Transition in Central and Eastern Europe. *Journal of Theoretical Politics*, No. 5.
- ANDORKA RUDOLF (1996) A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*, Nyár.
- BARTOLINI, STEFANO & PETER MAIR (1990) *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of the European Electorates 1885-1985*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BOZÓKI ANDRÁS (1996) Modernizációs ideológia és materiális politika: szocialisták a szocializmus után. *Századvég*, Tél.
- BOZÓKI ANDRÁS & KARÁCSONY GERGELY (2000) Életút és politika – a kerekasztaltárgyalások résztvevői. In: BOZÓKI A. (ed) *Alkotmányos forradalom*. Budapest, Új Mandátum.
- DALTON, RUSSELL J. & SCOTT C. FLANAGAN & PAUL ALLEN BECK (eds) (1984) *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Relignment or Dealignment?* Princeton, Princeton University Press.
- ENYEDI ZSOLT (1993) Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, No. 4.
- ENYEDI ZSOLT (1995) A katolikus-keresztény szubkultúra fejlődése. *Politikatudományi Szemle*, No. 4.
- ENYEDI ZSOLT (1998) Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*, No. 3.
- FÁBIÁN ZOLTÁN (1996) Szavazói táborok és szavazói hűség. *Századvég*, Nyár.
- FALUSSY BÉLA & VUKOVICH GYÖRGY (1996) Az idő mérlegén (1963–1993). In: ANDORKA (et al) (eds) *Társadalmi Riport 1996*. Budapest, Társ. Kiadó.
- FRANKLIN, MARK N. (1992) The Decline of Cleavage Politics. In: M. N. FRANKLIN (et al) *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge, Cambridge University Press.
- G. MÁRKUS GYÖRGY (1997) A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája. *Politikatudományi Szemle*, No. 1.
- GAZSÓ FERENC & STUMPF ISTVÁN (1995) Pártok és szavazóbázisok két választás után. *Társadalmi Szemle*, No. 6.
- HANKISS ELEMÉR (1983) *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető.
- HANKISS ELEMÉR (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- HANKISS ELEMÉR (et al) (1982) *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

- HANN ENDRE & KARÁCSONY GERGELY (2001) Politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In: KURTÁN (et al) (eds) *Magyarország politikai évkönyve 2001*.
- INGLEHARDT, ROLAND (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, Princeton University Press.
- KARÁCSONY GERGELY (1999) Az átalakuló átmenet? Választói magatartás és politikai konszolidáció Magyarországon. In: BENDA K. & HACK J. & PINTÉR R. (eds) *Igy írtunk mi. A XXIV. OTDK nyertes dolgozatai*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet.
- KARÁCSONY GERGELY (2000) *Választói magatartástípusok Magyarországon. 1994–1998*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet. (Szakdolgozat.)
- KARÁCSONY GERGELY & TÓKA GÁBOR (2001) The Electorate, 1990–1998. In: KIRÁLY K. BÉLA & ORMOS MÁRIA (eds) *Hungary: Government and Politics, 1848–1998*. Highland Lakes, New York, New Jersey, Columbia University Press.
- KNUTSEN O. & SCARBROUGH E. (1995) Cleavage Politics. In: J. W. DETH & E. SCARBROUGH (eds) *The Impact of Values*. Oxford University Press.
- KOLOSÍ TAMÁS & SZELÉNYI IVÁN & SZELÉNYI SZONJA & BRUCE WESTERN (1991) Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, No. 1.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1992) The Revival of the Past or New Beginning? The Nature of Post-Communist Politics. In: BOZÓKI ANDRÁS & KÖRÖSÉNYI ANDRÁS & SCHÖPFLIN GYÖRGY (eds) *Post-Communist Transition. Emerging Pluralism in Hungary*. London-St. Martin's, New York, Pinter Publisher.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1993) Bal és jobb. Az európai és a magyar paletta. *Politikatudományi Szemle*, No. 3.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1996) Nómenklatúra és válás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég*, Nyár.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1997) Nómenklatúra és törésvonal. In: STUMPF ISTVÁN (ed) *Két választás között*. Budapest, Századvég.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (1998) *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (2001) Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég*, Tavasz.
- LIPSET, SEYMUR M. & STEIN ROKKAN (1967) Cleavage Structures, Party System and Voter Alignments. In: LIPSET, S. M. & ROKKAN, S. (eds.): *Party System and Voter Alignments. Cross National Perspectives*. New York, The Free Press.
- MATEJU, PETR & BLANKA REHÁKOVÁ (1998) Turning Left or Class Realignment? Analysis of the Changing Relationship between Class and Party in the Czech Republic, 1992–1996. *East European Politics and Society*, No. 3.
- RÓBERT PÉTER (1997) The Same (Rational?) Choice: Former Communist Party Membership and Voting for the Socialist Party in Hungary. Előadás az ECSR “Rational Action Theories in Social Analysis: Applications and New Developments” című konferencián, Stockholm, 1997. október 16–20.
- RÓBERT PÉTER (1999a) A racionális választó Magyarországon. *Századvég*, Tavasz.
- RÓBERT PÉTER (1999b) Osztály és párt Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, No. 1.
- ROSE, RICHARD & WILLIAM MISHLER (1998) Negative and Positive Party Identification in Post-Communist Countries. *Electoral Studies*, No. 2.
- SCHLETT ISTVÁN (1995) *Színjáték vagy háború? A magyar politika négy éve*. Budapest, Cserépfalvi.
- SZABÓ ILDIKÓ (1990) *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Budapest, Te-kintet.
- SZELÉNYI IVÁN & FODOR ÉVA & ERIC HANLEY (1996) Baloldali fordulat a volt szocialista országokban: Újjáéled az osztályelmélet? *Eszmélet*, No. 1.
- HIRATA, TAKESHI (2000) The Party-System Building and Electoral Volatility in Central Europe. *Central European Political Science Review*, No. 2.
- TÓKA GÁBOR (1992) A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, No. 2.
- TÓKA GÁBOR (1998) A pártpreferenciák stabilitásának meghatározói. *Századvég*, Nyár.

KULTURÁLIS MAGATARTÁS- ÉS ÉRTÉKVÁLTOZÁSOK

TÖRTÉNELMÜNK SORÁN TALÁN MÉG soha nem jelent meg annyiféle híradás, értekezés, cikk és tanulmány a világsajtóban a magyar politika és gazdaság alakulásáról, mint az elmúlt évtizedben. A tanulmányok részletesen taglalják a központi irányítási rendszerből a piacgazdaságra való áttérés nehézségeit, és mindazokat a korlátokat és kihívásokat, amelyekkel az ország vezetőinek és lakosságának szembe kell nézniük.

Elenyészően kevés helyen hallottunk és hallunk azonban arról, hogy mit jelent ez a gyökeres átalakulás a társadalom különböző szintjein és rétegeiben élő állampolgárok számára, mit jelent az újonnan kapott szabadság az egyénnek; és a külső tényezőknek milyen formában, milyen szinteken és mélységben van (politikai, gazdasági változásoknak) hatása a társadalom legkisebb közösségeinek, a családoknak az életére. Személyes tapasztalatok egész sora áll rendelkezésünkre. Mindenki tud példát mondani arra, hogy lett X. élete nehezebb, és milyen jól ki tudta használni Y. a változások adta zűrzavart (nevezhetjük lehetőségnek is); hogyan lett sikeres, legalábbis anyagiakban.

Túlságosan rövid idő telt még el 1989 óta ahhoz, hogy biztonsággal mérni lehessen a változások egész társadalomra gyakorolt hatását, hogy egzakt módon kimutatható legyen, a külső tényezők voltak-e erősebbek, és ha igen, milyen formában a magyar társadalom egészére? Változott-e az emberek értékrendje, és ha igen, milyen mértékben követi ez a változás a társadalom hivatalos értékrendjének módosulásait?

Közgazdasági szempontból a magyarországi gazdasági háttér elemzése nem tartozik eme írás célkitűzései közé. Hasznos lehet azonban felidézni azt a közgazdasági értekezést, amely világosan megkülönbözteti a magyarországi társadalmi és gazdasági változásokat a térség többi országának átalakulásától. Kornai János professzor a következő különbségeket emeli ki:

„A magyar gazdaság útja a központosított tervgazdaságtól a piacgazdaságig több olyan jellegzetességet mutat, amelyek – az alapvető hasonlóságok mellett – megkülönböztetik a többi posztzocialista országtól. A négy jellegzetesség egyike-másika külön-külön megtalálható a régió más országaiban is, pontosabban néhány más ország meghatározott korszakaiban. A magyar fejlődési út sajátossága e négy jellegzetesség tartós együttes jelenléte.

1. A magyar gazdaságpolitika prioritásában nagy súlyt kapott *a lakosság anyagi jólétének emelése*, majd a növekvő gazdasági nehézségek közepette, a termelés stagnálásának és visszaesésének időszakában az életszínvonal-romlás fékezése. Korábban »gulyáskommunizmusnak« keresztelték el a magyarországi állapotokat. A politikai rendszerváltás után sok éven át olyan politika érvényesült, amely ebben a tekintetben a korábbi folytatása volt, és amely joggal nevezhető »gulyás-posztkommunizmusnak«.

2. Magyarországon évtizedek alatt az egész lakosságot átfogó *paternalista jóléti állam épült ki*. A törvénybe iktatott jogosultságok köre és a szociális kiadások részaránya a GDP-ben vetekszik a legfejlettebb skandináv országokéval, holott az egy főre jutó termelés csupán töredéke az ottaninak. Noha hasonló tendencia bontakozott ki annak idején valamennyi kelet-európai országban, Magyarország ment a legmesszebbre, ebben a tekintetben egyedülálló az egész régióban.

3. Magyarországon *több évtizedre nyúlik el az átalakulás folyamata*. A legelső lépéseket még az 1960-as években tették meg. Noha kiemelkedő néhány határállomás, a folyamat egészét a fokozatosság jellemzi... Azok szemében, akik megkülönböztetik a sokkterápia, a big bang stratégiáját a gradualista stratégiától, Magyarország képviseli az utóbbi egyik szélsőséges és sok tekintetben speciális esetét: a »gradualizmust, magyar módra«.

4. Magyarországot évtizedeken át *viszonylagos politikai nyugalom* jellemezte... Évtizedek óta ritka volt a sztrájk vagy az utcai tüntetés. Még ha a gazdasági nehézségek súlyosbodtak is, az egymást követő kormányok inkább a »keresztülevickélést« (muddle through) folytatták, mintsem hogy nagy ellenállást kiváltó, politikai destabilizálódás kockázatával járó lépésekre szánták volna el magukat.”¹

Kornai János az átalakulás négy jellegzetességének együttesét a magyar átalakulás *differencia specificájának* nevezi.

A szociológia és a pszichológia elsősorban az egyén oldaláról vizsgálja a társadalmi változásokat. Ebben a megközelítésben a magyarországi problémák nemzeti sajátosságai mellett sok tekintetben hasonlítanak korunk általános, minden fejlett társadalomban jelen lévő problémáihoz. Itt tehát, ha megoldásokat keresünk, egyszerre vetjük fel a magyar és az egyetemes emberi kérdéseket.

Tudjuk például, hogy a fejlett országokban az ipari fellendüléssel szinte egy időben, annak mintegy szomorú velejárójaként rohamosan megnőtt az öngyilkosságok száma a 19. század végén és a 20. század elején.² Ez a tény azonban nem ad magyarázatot arra, hogy a különböző országokban miért van lényeges különbség az öngyilkosságot elkövetők arányában. Miért van az, hogy Nagy-Britanniában négyszer annyian követnek el öngyilkosságot, mint Spanyolországban, s hogy háromszor annyian magyar vet véget önkezűleg az életének, mint brit, megszerezve így az első helyek egyikét ezen a szomorú listán.

A magas öngyilkossági ráta egyik okát Magyarországon talán a más országoknál még kevesebb egyéni kapaszkodót nyújtó szociális háttérben kereshetjük.³ Hankiss⁴

1 Kornai János: Kiigazítás recesszió nélkül: Esettanulmány a magyar stabilizációról. *Közgazdasági Szemle*, 1996/7–8.

2 Giddens, Anthony: *Sociology*. Cambridge, 1989.

3 Durkheim, É.: *A társadalmi tények magyarázatához*. 1978, Bp., Közgazd.

4 Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák – Diagnózisok*. Bp., Helikon., 1989.

úgy tartja, hogy az ország hírhedten magas öngyilkossági és alkoholizmus rátái is elemezhetőek a társadalom ön-demobilizáció jelzőszámaiként. Míg a század első felében a válságévek kilengéseitől eltekintve (gazdasági válság, világháborúk) a ráták azonos szinten álltak, az 50-es évek közepétől az arányok folyamatosan emelkedtek egészen a 80-as évekig. Vannak, akik e jelenséget az életszínvonal emelkedésével magyarázzák, mások a stressztényező fontosságát hangsúlyozzák, utalva a túlmunkára, az aspiráció és a lehetőségek közötti szakadéokra, és a hagyományos környezetből való kiszakadásra. Hankiss azt a feltevést is megkockáztatja, hogy „...a társadalom azok elől a feszültségek elől menekült ezekbe a patológikus stratégiákba, amelyeket az uralkodó elit politikája hozott létre az ötvenes, hatvanas és hetvenes években”.⁵

Egyetemes, de egyben reálisan jelen lévő magyar probléma az emberi szabadság és a szorongás kérdése is.

Ősidők óta az embereknek természetes igényük van a szabadságra. A szabadságnak belső és külső feltételei vannak. Az egyénnek egyfelől rendelkeznie kell a képességgel és akarattal, hogy tudjon és akarjon szabadon cselekedni, másfelől rendelkeznie kell jogokkal és lehetőségekkel, amelyek garantálják, illetve lehetővé teszik, hogy szabadon cselekedjék. A szabadság külső feltételei a mai Magyarországon elvileg mindenkinek a rendelkezésére állnak. Az persze más kérdés, hogy ki milyen mértékben és mire használja ezt az újonnan szerzett jogot.

1989 előtt a szabadságnak csak egy „ironikus” formája létezett Közép- és Kelet-Európában. Az embereket bürokratikus rendszerek béklyózták meg. Nem rendelkeztek teljes körűen polgárjogaikkal, meglehetősen védtelenek voltak a pártállammal szemben, de volt a szabadságnak egy formája, amelyre könnyebben tettek szert, mint nyugat-európai társaik. Megvolt az a szabadságuk, hogy kívül álljanak azon a világon, amelyben éltek, más szóval: hogy ne azonosuljanak azzal a világgal, amelyben éltek, hanem mintegy kívülről szemléljék azt. Hankiss Elemér⁶ tanulmányában ezt a kényszerű kívülállást, ezt a kényszerű ironikus távolságtartást és kényszerű függetlenséget felbecsülhetetlen értékűnek tartja, mert ez folyamatosan rákényszerítette az embereket arra, hogy alternatívákban gondolkodjanak. Az alternatívák keresését Hankiss nemcsak a lelki és erkölcsi, hanem a társadalmi és politikai túlélés egyik előfeltételének tekinti. Ha egy társadalom elveszti azt a képességét, hogy alternatívákban és alternatívákról gondolkodjék, elmulaszthatja az alkalmat, amikor megnyílnak előtte a választás lehetőségei. A szabadságnak persze léteztek és ma is léteznek más formái is. A befelé fordulás, a társadalom és a nagyobb közösségek helyett a családra, a magánéletre való kizárólagos koncentráció is ide sorolható, s ez az egyik olyan érték, amelyről a 90-es években differenciáltan vélekednek az emberek.

A társadalmon kívüliség adhatja az önként választott szabadság felemelő érzését, ugyanakkor magányossá és szorongóvá is teszi az embereket. A szorongás persze nem kizárólag magyar jelenség. Megtalálhatjuk különböző formában és mértékben a nyugati országokban éppen úgy, mint a keletiekben. Az emberi magatartástudomány legújabb felismerései rávilágítanak arra, miszerint az életformaváltás kísérőjelensége-

5 I. m.

6 I. m.

in túl a válság gyökere az, hogy a modern társadalomban a szorongáskeltés új lehetőségei alakultak ki, amelyek az önkényuralom hatékony eszközeivé váltak. A kapcsolataitól, értékeitől, életcéljától, önértékelésétől megfosztott magányos ember tetszés szerint felhasználható a szükséges funkcióra, lecserélhető és manipulálható. Fel kell ismernünk, hogy a technikai fejlődés csupán az előfeltételeket teremtette meg a szorongáskeltés olyan formáihoz, amelyek ellen a korábbi történelmi korszakokban természetes védekezést nyújtott az ember és környezetének szerves egysége. A 20. század történelme és mindennapjai tragikusan bizonyítják ezt a tételt.

A szorongáskeltés az önkényuralom legfontosabb eszköze, de nem csupán a diktatórikus társadalmakban, hanem a családi, iskolai, munkahelyi, mozgalmi diktátoroknak is fegyvere.⁷ Mivel a szorongáskeltés pénzben, haszonban, hatalomban kifejezhető, eredményes stratégia, óriási erők állnak szolgálatában. Mindazok a manipulációk, amelyek a családot, a közösséget, az emberi kapcsolatokat bomlasztják, ezek értékeit kicsinyítik, vagy éppen tagadják, a hétköznapi önkénynek kiszolgáltatott, szorongáskeltéssel terelt tömegeket formálják, még akkor is, ha céljaik ezzel éppen ellenkezőek.⁸

Van azonban a társadalom életének egy olyan része: a kultúra, amely át- meg átszövi minden cselekedetünket, befolyásolja döntéseinket, értékválasztásainkat, viselkedésünket, segíthet az eligazodásban.

Ha visszanyúlunk korábbi vizsgálatokhoz,⁹ még nagyobb a magyarázó ereje – a weberi fogalmat idézve –, „lenyomata” a tömegkultúrák sugallta világnak. Az elérni vágyott szabadság, jólét, felhőtlen boldogság, családi biztonság és a valóság között szakadatlan nő a távolság.

Az, hogy az emberek *mennyire* értékelik helyüket a társadalomban, milyen a pozíciójuk az élet különböző dolgaiban, például a legsikeresebb és a legkevésbé sikeres emberek közötti létrán hol állnak, összefüggésben van a társadalmi struktúrában elfoglalt helyükkel. Ez az összefüggés az értékek szűrő szerepe miatt az értékrendi és tevékenységítusonkénti csoportokban (fürtökben) különböző erősségű lehet, és az élet más-más területeire irányulhat.

Ezek a strukturális kapcsolódások *négy szignifikáns* összefüggést mutatnak a kanonikus korreláció módszerével:

- Az első, legerősebb kapcsolódásba az idősebb, kisebb jövedelmű emberek tartoznak, akik becsületosnak érzik magukat, életszínvonaluk a múltban sem volt rossz, de akik úgy érzik, hogy a jövőben sokkal rosszabb lesz.
- A második kanonikus struktúrába az idősebb, iskolázottabb, magasabb jövedelműek tartoznak, akik előre helyezik magukat életszínvonalban, műveltségben, hatalomban, de jövőbeli pozíciójukat nagyon rossznak ítélik.
- A harmadikban az iskola és a jövedelem furcsa, ellentétes irányú kapcsolódását figyelhetjük meg. Ide azok a magas iskolázottságú, de alacsony jövedelmű férfiak

7 Kopp Mária: A szorongásról. *Legge Artis Medicinae*, 1991/4.

8 Kopp – Skrabski: *A magyar lelkiállapot*. Bp. 1995. Végeken.

9 Füstös László – Tibori Tímea: *Önértékelés és társadalmi helyzet strukturális kapcsolódásai értékítusonként*. MTA SZKI, 1995. Módszertani Füzetek.

sorolták magukat, akik lehetőségeikhez képest alacsony hasznosság-tudattal, és jelenlegi életszínvonallal rendelkeznek.

- A negyedik kanonikus faktorba a magasabb iskolai végzettségű nők tartoznak, akik ugyan becsületesség, jelenlegi életszínvonal, műveltség terén magasabbra helyezik magukat, viszont boldogtalanabbak és a hasznosságérzetük is kisebb.

A kulturális javak fogyasztásával az önértékelés és a társadalmi rétegmeghatározottság különbözőségét igyekeznek kiegyenlíteni az emberek.

A kulturális fogyasztás változásai

Életünk, társadalmunk, gazdaságunk gyors változásaira különféleképpen reagálunk, de az tagadhatatlan, hogy többségünk újra és újra keresi a magyarázatot. Hozzátehetném, olyan pozitív vagy negatív érveket gyűjtünk, amelyek hosszabb-rövidebb ideig segítenek bennünket az életben jobban, eredményesebben eligazodni. A kételyek azonban bennünk élnek, nyugtalanítanak tudásunk, praxisunk részlegességei, s befolyásolja magatartásunkat, választásainkat, mindez tetten érhető fogyasztási szokásainkban. Érdeklődésem fókuszában a gyors és szövevényes változást folyamatok közül döntően a kulturális magatartásformák átalakulása áll.

Mi jellemzi a magyar társadalom kulturális állapotát, művelődési, szabadidős szokásait? A közgondolkodásban, de esetenként a tudományos elemzésekben is tetten érhetőek sommás ítéletek, előítéletek, önminősítések azzal kapcsolatban, művelt, kulturált nép-e a magyar, avagy sem? Az optimista állásponton lévők sokszor eufórikus hévvel a Nobel-díjasokra, művészekre, sportolókra hivatkozva bizonygatják igazukat, a pesszimisták negatív érveiket arra alapozzák, hogy Magyarország a perifériára szorult már a 20-as évektől, emiatt is jelentős a lemaradásunk, amely kitüntetetten az intoleranciában, az apolitikusságban nyilvánul meg.

De a vészharangokat megkondítva az argumentumok között fellelhető a balkanizálódás, a fél-analfabétizmus, a korrupció, az önbecsülés hiánya stb. Ebből adódóan a közgondolkodásban gyakran olyan leegyszerűsítő és a jelenségeket dichotómiával magyarázó véleményekkel találkozunk, ahol pl. a Nobel-díjasok világteljesítményével az analfabétákat állítják szembe, vagy a modern kultúrával az ásatagot, a civilizált társadalommal a civilizálatlant.

E jelenség mögött – felfogásunk szerint – részben az a bizonytalanság áll, amely sokakat jellemez, ha a kultúra tartalmával, befogadásával kapcsolatban kérdezzük őket; részben az a sürgető és egyre gyorsuló életttempó, amelyet csak részlegesen tudnak a maguk javára fordítani. A személyiséget romboló félelem attól, hogy valamiről lemarad, valamiből kimarad, nyomot hagy viselkedésén, „értéktérképén”, kulturális magatartásán. Ha a több száz kultúrafogalom közül A. Giddensére gondolunk: „A kultúra az emberi, társadalmi együttélés egyik legsajátosabb jellemzője”¹⁰ – egyszerűsmind az életmódra utalunk, arra, ahogyan mindennapi életünket az értékek, normák, attitűdök meghatározzák. De ha visszanyúlunk Malinowski ma már klasszikus

10 Giddens, Anthony: *Szociológia*. Bp. 1997. Osiris.

munkájához, a Balomahoz, vagy Claude Lévi-Strauss antropológiai művéhez,¹¹ ezekben is a különböző kultúrafelfogások és viselkedésmódok jelennek meg. Tanúi voltunk olyan szembeállításoknak, ahol elit- és tömegkultúráról, mcworldizációról, a média – különösen a TV – fogyasztásról, mint szenvedélybetegségről esett szó. A változásfolyamatokat magyarázók gyakran a szocializációs folyamatokban, a nevelésben, oktatásban, az iskolarendszerekben keresik az ellentmondások gyökerét. A kultúráközvetítés diszfunkcionális voltát is lehet pl. Bourdieu véleményével alátámasztani, aki arra a következtetésre jutott, hogy az iskola a társadalmi mobilitás elősegítése helyett a régi struktúra újratermelését erősíti. Az iskolának az a „rejtett funkciója” reprodukálja a korábbi társadalmi hierarchiát, amely egyben rejtett diszkrimináció (is) okozhat. Ha az előbbi gondolatot összefüggésbe hozzuk Bourdieu azon megállapításával, hogy a különféle tőkék konvertálhatók, könnyen belátható: a kulturális tőke, mint pénztőke átörökíthető, amiben épp az iskolarendszer a közvetítő. Tovább haladva ezen az úton a kultúráközvetítés és -befogadás, ill. befogadói magatartás átalakulásához jutunk.

Ha csak az elmúlt 10 év kulturális változásfolyamatait vizsgáljuk, az előbb említett okok mellett még két fontos tényezőt kell figyelembe vennünk. Az egyik a kultúrpolitikában történt átalakulás, melynek lényege a centralizált állami irányítással szemben a pluralitás – ami ugyanakkor még nem jelenti a zavartalan működést is. A másik eleme az új típusú iskolarendszer kidolgozása. (Ide sorolom a Nemzeti Alaptanterv elkészítését és bevezetését, a felsőfokú oktatási rendszer kiszélesítését, az élethosszig tartó tanulás lehetőségét stb.) Ezekben a programokban hangsúlyossá vált a természettudományos megalapozottság, a világnézeti, eszmei, vallási pluralizmus. A NAT-ban két vezérgondolat jelenik meg:

- a közgazdasági és jogi, a monetáris, vállalkozó, menedzseri ismeretek és képességek fejlesztéséé; valamint
- a kommunikációs (azaz informatikai, számítástechnikai), ill. idegennyelv-tudásáé.

Kutatásaink azt jelzik, hogy Magyarországra is jellemző a kultúra mediatizációja és digitalizációja, kialakult a mediokrácia, a tudatipar és az információs monopólium, valamint az EMC (entertainment + media + communication). A kulturális életben tehát többféle szempont és akarat érvényesül, hatása, erőssége gyorsan változó, ellentmondásos.

Ezek az – általam meghatározónak vélt – elemek azok, amelyek véleményformáláson befolyásolják akkor, amikor a kulturális fogyasztásról és magatartásmódookról mondom el észrevételeimet empirikus felvételek eredményeinek¹² összehasonlítása alapján.

A különböző módszerekkel (időmérleg, listás, attitűd stb.) végzett kis- és nagymintás felvételek – noha részleteiben, és ezáltal eredményeiben jelentősen eltérnek egymástól – egy dologban megegyeznek: a szabadidő eltöltését, a kulturális fogyasztást

11 Lévi-Strauss, Claude: *Szomorú trópusok*. 2. kiad. 1979.

12 KSH időmérleg felvételei 1976–2000.; TÁRKI: Háztartási panel 1996–1998., Magyarország kulturális állapota = MTA SZKI, 1996; 1998., HVG Szabadidő. Melléklet. 2000. dec.

két csoportra bontják: az egyikbe a ma már több mint 90%-os gyakoriságú TV-nézés tartozik, a másikba az összes többi tevékenység.¹³ Az előfizetők száma meghaladja a 2,5 milliót, a 100 lakosra jutó készülékek száma 105. Az időráfordítás a 15–74 éves férfiaknál átlagosan 2 óra 40 perc, a nőknél 2 óra 32 perc naponta. 1990–1999. között az egyes csatornák műsorstruktúrája gyökeresen átalakult, és nem csupán a közszolgálati és a kereskedelmi jellegnek megfelelően változott, hanem a műsoridő és típus valamennyi csatornánál több mint 2/3 részben a szórakoztatás irányába tolódott el.

Közszolgálati televízió

Műsортípus	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Tájékoztató	2164	3198	3551	4547	4007	4222	5660	6680	6651	6307
Oktató	295	266	261	269	827	828	867	974	1089	777
Kulturális	645	591	674	685	885	1054	2190	2008	2930	3325
Szórakoztató	3632	4221	4455	637	3490	3971	6309	7767	8898	8819
Vallásos és egyéb	874	982	769	1004	2036	922	1376	1212	1161	1180
Reklám	238	306	354	284	314	318	372	474	428	561
Összesen	7 848	9564	10 064	11 426	11 559	11 315	16 774	19 115	21 157	20 969

A sokat szidott sorozatok uralják a műsoridőt, amit a mi vizsgálataink is igazolnak. Antalóczy Tímea: Sorozatok – Szappanoperák – Értékek¹⁴ című kutatásának felvételekor (2000 április) öt magyar tévé csatornán 51 féle sorozatot sugároztak. A kísérleti személyektől megkérdezte, véleményük szerint a különböző szappanoperák főbb szereplői életét milyen mértékben irányítják, mennyire fontosak a Rokeach-teszt cél- és eszközértékei.

„A célértékek közül az anyagi jólét, a szabadság, az érdekes, változatos élet, a társadalmi megbecsülés az amerikai sorozatokra jellemző leginkább, beigazolvva azt a hipotézisünket, miszerint az amerikai filmek elsősorban a hedonisztikus értékeket preferálják leginkább a többi vizsgált sorozatokhoz viszonyítva is. A dél-amerikai és mexikói filmek a szerelmet tartják a legfontosabb értéknek, minden mást ennek rendelnek alá...

Az amerikai és a többi sorozat között tudunk jellegzetes különbségeket felmutatni. A legjobban preferált tulajdonság a törekvő, önálló, hatékony és az alkotó szellemű. Ezzel szemben a dél-amerikai és mexikói sorozatok a hagyományos közösségi tulajdonságokat preferálják, mint például engedelmes, szeretettel teljes, udvarias”.¹⁵

Ha a szórakoztató és az információs funkció szempontjából nézzük meg a nemzetközi adatokat, az arány, pl. Nagy-Britannia és Európa között 60:40, az USA és Európa között 70:30. Az Eurodata 2000. áprilisában közzétett nemzetközi összehasonlítása szerint a magyarok 5 perc híján 4 órás napi TV-nézési fejadagja mindössze 4 perccel marad el a világszerte USA átlagától. A doboz előtt töltött idő ráadásul egyre

13 Falussy Béla: *Társadalmi idő – Szabadidő*. KSH, Bp., 1993.

14 Antalóczy Tímea: *Sorozatok – Szappanoperák – Értékek*. PhD értekezés. Kézirat. Bp. 2000.

15 I. m.

nő, ami a programok számának növekedésével magyarázható, viszont nem jelent valódi választékot a kínálatban.

Noha vannak arra utaló jelek, hogy akadnak olyan fiatalok, akik kezdenek megcsömörölni a TV-nézéstől, többségük mégis jelentős időt fordít erre szabadidejéből. Az Ifjúsági- és Sportminisztérium, és a Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat megbízásából a TÁRKI által végzett felvétel¹⁶ szerint a 10–17 éves korosztálynak csak egy kisebb része (12%) olyan TV-függő, aki 3 óránál többet ül a készülék előtt. A vizsgálatokból az is kiderül, hogy a fiatalok a TV miatt nem mondanak le más szabadidős tevékenységekről. A TÁRKI eredményei azt mutatják, hogy 1/3-uk naponta levegőzik, közel 1/4-ük naponta felugrik a barátjához, vagy éppen fogad valakit. A csábítás hatására azonban sokan akkor is a képernyő előtt ülnek, sőt a tizenévesek 1/4-e még a leckéjét is a TV előtt írja. A 14 évesek 81%-a tévézik naponta átlagosan 121 percet, hétvégén még 15 perccel többet, a 17 éveseknek viszont már csak 61%-a napi TV-fogyasztó.

A médiahasználatot felmérő GfK Hungary Kft adatai szerint a 18–20 éves felnőtt fiatalok a reklámot is jóval előbb „otthagyják”, mint mások. Ebből azonban nem következik, hogy a mai fiatalok csak az ún. minőségi szórakozásra volnának vevők. A tizenévesek döntően az akciófilmeket, az idősebbek inkább a szex- és horrorfilmeket kedvelik. Azokban a családokban, ahol a szülők törődnek azzal, hogy gyermekeik mit néznek nap mint nap, az előbb felsorolt műfajok 20–25%-kal alacsonyabbak azokhoz a családokhoz képest, ahol a gyermekek magukra hagyva, ellenőrizetlenül tévéznek.

A KSH adatai szerint a közszolgálati műsoridő megoszlása ingadozó, de döntően az szórakoztatást szolgálja. A tájékoztató műsorok – 1997 kivételével – folyamatosan csökkennek.

A rádiózás viszont, noha némileg visszaszorult ugyan, döntően a tájékoztatást, ismeretterjesztést szolgálja, de sokszor háttérként, más foglalatosságok mellett.

A TV- nézésen kívül fennmaradó időben történik minden más szabadidős tevékenység: a kulturális intézmények látogatása, a művelődés, hobby, a rekreáció, sportolás stb. Az MTA Szociológiai Intézet vizsgálatai 1996-ban azt mutatták,¹⁷ hogy 4 csoportba sorolhatók a válaszadók:

– passzív	43%
– otthonülő, olvasó	15%
– fiatalos	24%
– kultúra-orientált	15%
– értelmezhetetlen	3%

Ez a felosztás utal a magatartásformákra is, amelyekről akkor tudunk érdemben beszélni, ha megvizsgáljuk, hogy a válaszadók milyen kulturális intézményekbe és milyen gyakorisággal járnak, és valójában mit csinálnak. „Körülhatárolható egy otthonülő, ill. egy eljáró kultúrafogyasztói csoport, egy olvasó-nem olvasó szembenállás, egy alkalmi-rendszeres fogyasztói csoport a szokások alapján...”.¹⁸ Magas választási

16 Falussy Béla: A gyermekek és az ifjúság helyzete. (Tanulmányok) KSH. Népeségkutató Int. Jelentései. Bp. 1997/3.

17 Vitányi: *A magyar társadalom kulturális állapota*. Bp., 1997. Maecenas.

18 Hidy Péter: *A kulturális magatartásformák átalakulása*. Bp. 1998. kézirat

arány jellemezte vizsgálatunkban az olvasást, azzal összefüggésben döntően a könyvesboltokban való keresgélést, nézelődést. Kisebb mértékben, de még mindig elég szép számban használják a könyvtárakat.

Az olvasási kedv más vizsgálatokban közel sem olyan intenzív, mint nálunk, és ebben szerepet játszik, hogy több munkahelyi és iskolai könyvtárat megszüntettek. A közművelődési könyvtárak látogatóinak száma a KSH adatait nézve 1,5 millió, a kölcsönzések száma meghaladja a 39 milliót. A könyvkiadás 1994-ig bővült választékában, de csökkent példányszámában, majd a folyamatos, mérsékelt apadás jellemzi a területet. A könyvhasználat jobbra a könyvesbolti, pavilonbeli nézelődésből áll, a tényleges szellemi, anyagi befektetés egyre kisebb. A műfajokat nézve közel egyharmada a könyvtermésnek az ismeretterjesztő irodalom, ezt a tankönyvek és a szépirodalom követi, de az utóbbi 2/3-a lektúr típusú. A különböző felvételek mintanagyságtól, kérdezőmódjától függően adódnak eltérések a válaszokban, de lényegében azt a tendenciát erősítik, hogy nőtt a kiadott művek sokfélesége, de csökkent a példányszám, a tartalom pedig zömében tömegkulturális alkotás. A korábban említett adatbázisok, valamint Nagy Attila olvasásszociológiai felvételei¹⁹ hasonló eredményeket mutatnak. A sajtótermékek olvasása is fokozatosan csökken.

A szabadidős tevékenységek szerkezete, a foglalatosságok gyakorisága, együtt járása összefügg azzal, hogy ki, hol, milyen kulturális intézményt látogat, mit részesít előnyben, mitől tartózkodik. Füstös László sokváltozós matematikai elemzései²⁰ nyomán a fűrt (klaszter)- elemzések azt mutatják, hogy az öt csoport itt is jól elkülönül egymástól.

Az *elsőbe* tartoznak azok az otthonülők – korábban passzívnak nevezettek –, akik a könyvesbolt kivételével semmilyen kulturális intézménybe nem járnak.

A *másodikban* olyan embereket találunk, akik alkalmanként moziba, esetleg társaságba elmennek, néha betérnek a könyvesboltba is, de saját bevallásuk szerint elégedettek az életükkel. Többféle jövedelemkiegészítő ill. hobby tevékenységük van, mindennapjaik eléggé dinamikusak, ezért nem hiányolják a klasszikus művelődést, szórakozást nyújtó intézmények szolgáltatásait.

A *harmadik* csoport aktivitásának gyakorisága meghaladja az előző kettőét (de még ez is 1–2 említést jelent évente!), 5–6 kulturális intézményt neveznek meg.

A *negyedik* csoportot alkotók egyéb tevékenységeikkel összhangban eljárnak színházba, moziba, múzeumba, művelődési házba, gyakran nézelődnek a könyvek között, szabadidejüket dinamikusán, változatosan töltik.

Az *ötödik* csoportban olyanokat találunk, akik elsősorban színházba, múzeumba, hangversenyre járnak, a hagyományos kultúráközvetítő intézményekben érdeklődésüknek megfelelő programok között válogatnak, gyakran kimozdulnak otthonról.

A tevékenységeket és az intézményeket faktorelemzéssel vizsgálva évek óta tapasztaljuk, hogy az elkülönülés az egyik póluson a színházat, mozit, hangversenyt, könyvtárat, könyvesboltot gyűjti egy csoportba; a másikon a diszkót, könnyűzenét, mozit. Az átjárást – vizsgálataink szerint – a művelődési ház biztosítja.

19 Nagy Attila: Olvasási szokások... In: Hidy i. m.

20 Füstös László: Adatelemzés a „Magyarország kulturális állapota” c. vizsgálatban. Bp. 1998. Kézirat, MTA SZKI.

Különböző eredményre jutunk, ha a mi 1996-os felvételünket,²¹ ill. a KSH adatait elemezzük. A „Magyarország kulturális állapotvizsgálata” a felvétel évében azt mutatja, hogy akik a kulturális intézményekben meglelik a maguk szórakozását, a kultúra letéteményeseként említik a színházat. A KSH az évtized elején közel 5 millió színházlátogatóról tesz említést, 1996-ban, tehát a mi mérésünkkel egyidőben 3,9 millióról, és ez a szám 10 évet összehasonlítva a legkevesebb volt. Tavaly 4–4,1 millió látogatót regisztráltak.

A színházak főbb adatai

Év	Színházak száma	Előadások	Látogatók	1000 lakosra jutó látogatások
1990	43	11 534	4 991	482
1993	48	12 037	4 418	429
1995	46	11 520	4 068	398
1997	47	12 090	4 075	401
1999	48	12 806	4 013	399

A csökkenés leginkább Budapesten jellemző, vidéken közel kétharmada az évtized elejinek. Ezeknek az adatoknak az ismeretében saját eredményeinket úgy is felfoghatjuk, hogy a színházlátogatás sokkal inkább a vágyott, mint a ténylegesen végzett tevékenységek sorába került.

A mozilátogatással kapcsolatban eléggé összecsengenek a survey-eredmények. 1999-re – 10 évet egybevetve – a települések 40%-ában találunk mozit. Az előadások fele Budapesten van, és a látogatottság is közel fele – 7 millió – a teljes éves mutatónak. A csökkenés 1995–1996-ban érte el mélypontját, azóta némi emelkedés mutatkozik. Fontosabb eleme a változásnak, hogy a multiplexek, a multimédiák, szatelitek stb. új nézői szokásokat kezdenek kialakítani. De így is az a korábbi tendencia érvényesül, amit Vitányi Iván Egyharmadországában²² már érzékel: Budapesten közel egyharmadával, vidéken kétharmadával csökkent a nézők száma.

A múzeumi látogatók száma nem egészen 30%-kal csökkent egy évtized alatt, bár itt is van némi emelkedés. Kétszeresére nőtt viszont a rendezvények száma, lényegesen több a tárlatvezetés, reményt keltő a múzeumi szakemberek nyitása a turizmus felé valamint a komplex szolgáltatások irányába. A különféle vizsgálatokból is hasonló következtetéseket vonhatunk le.

A komolyzenei hangversenyek – jóllehet sokan fontos kulturális élményforrásként jelölik meg – látogatói száma 10 év alatt a felére csökkent, és vannak olyan korosztályok (lásd az ISM Ifjúság 2000 felvételét), akik közül sokan 18 éves korukig még nem voltak soha hangversenyen. Stabilizálódni látszik az a helyzet, ami felveti a kultúraátadás hiányosságait, a zenei műveltség- és ismeretterjesztés gyengeségeit.

Az érzékelhetően nem túl erős szocio-kulturális aktivitáshoz az értékek választásában viszont a hagyományos – talán konzervatívnak is nevezhető – értékek állnak

²¹ Vitányi Iván: *Egyharmadország*. Bp. 1985. Magvető.

²² Vitányi: i. m.

közel, mint család, biztonság, pénz, a lista alsó harmadában a szabadság, a megbízhatóság, és szinte alig érték a barátság. Ilyen kontextusban a faktoranalízis által jelzett másik tevékenységcsoport (diszko, könnyűzene, alkalmi mozizás) még jobban jelzi a beszűkülést, az otthonüléssel járó semmittevést. Egyre több kutatásból hasonló eredményre jutunk, s ez különösen elgondolkodtató, ha a nagymintás vizsgálatokat vesszük szemügyre. Ez a folyamat a nyolcvanas évek végén jelentkezett erőteljesebben, majd a kilencvenes évek elején – a gazdasági, politikai átalakulás hatására – valamelyest nagyobb volt a lakosság kulturális aktivitása, de 1993-tól lényeges a csökkenés. Néhány területen – színház, múzeum – stagnálás, más területeken – mozi, közművelődési intézmények – némi emelkedés mutatkozik, de van – ismeretterjesztés, hangverseny –, ahol teljesen átalakult a befogadók köre és kulturális szokásai.

A kulturális javak helye az értékpreferenciában

A változások feldolgozását, az új ismeretek adaptálását – más felmérésekkel összhangban – leginkább a kulturális tőkék transzformációja, konvertálhatósága segíti. Ebből a szempontból is tanulságos a Magyarország kulturális állapotát feltáró tanulmány, ahol Hidy Péter szerint: „...az emberek igénylistáját a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági berendezkedéstől a „tanulás és szakmaszerzés garantált lehetősége és a nyugodt, kiegyensúlyozott életfeltételek mindenki számára” igény vezeti, azt a következtetést vonta le, hogy az emberek fölismerték a tudás – a széles értelemben vett kultúra – szerepét a társadalmi érdekérvényesítés területén.

Ennél árnyaltabb a kép, mert a vizsgálatok, preferenciasorok, attitűdvizsgálatok azt mutatják, hogy az emberek gondolkozásában elválik egymástól a hasznosítható tudás és a hagyományos értelemben vett kulturális értékek birtoklása. Az értékpreferenciában a hasznosítható tudás megszerzésén keresztül vezet az út a megfelelő egzisztencia kialakításáig, amely viszont a társadalmi presztízst hozza magával. A hagyományos kulturális értékek birtoklása, a reprezentatívabb kulturális tevékenység-szerkezet (tradicionális értelmiségi életforma) pedig megadhatja a társadalmi presztízst, amellyel a megfelelő egzisztencia kialakítható. Úgy tűnik, hogy az emberek jól megkülönböztetik ezt a két utat egymástól, s tömegesen a tanulás és szakmaszerzés garantált lehetőségét, vagyis első lépésként a biztos egzisztencia megeremtését tartják legfontosabbnak.

A budapestiek kulturális fogyasztási szokásait felderítő kérdőív különböző kérdéseire adott válaszok alapján leszögezhető, hogy a fővárosiak gondolkozásában, értékpreferenciájában, lakóhelyhez való kötődésében, és a mindennapok szintjén is fontosabb helyet foglal el a kulturális dimenzió, mint az ország vidéki nagyvárosaiban, illetve kistélepüléseken élők számára. Ez a kép természetesen csak összességében igaz, vannak eltérések és hangsúlybeli különbségek. Vegyük sorjába az elemeket.

Az értékrendszerrel összefüggő kérdésekre adott válaszok alapján megállapítható, hogy a fővárosi megkérdezettek a kulturális szempontból lényegesnek mondható értékeket (kultúra, szabadidő), ha nem is nagyságrenddel, de valamivel fontosabbnak tartják, mint a nagyvárosok, s még inkább, mint a kistélepülések lakói. A fővárosiak

a preferált értékek sorrendjében ugyan követik az országosat, de a kultúra, szabadidő, barátok említésében Budapest élenjár. A városrészek adataira tekintve pedig ezek az értékek szinte teljesen azonos értéket mutatnak, vagyis ezek stabilnak, a város polgárai számára egyöntetűen elfogadottnak számítanak.

A kultúrára fordítottak átlagában is a főváros vezeti a sort, 2440 Ft-tal a nagyvárosok 2020 és kistélepülések 1670 forintjával szemben. Ez nem csak annak tudható be, hogy az itt lakók több kulturális szolgáltatást vehetnek igénybe, vagyis nagyobb a választék, s valószínűleg magasabbak az árak is, hanem a kulturális tevékenységszerkezet néhány eleme is alátámasztja azt, hogy a mindennapok gyakorlatába a fővárosiak számára jobban beépült a kultúra.

Így a főváros egyaránt vezet az egy évben elolvasott könyvek mennyiségében és a lakásban található könyvek számában. Ugyanígy a művelődési-kulturális tevékenységek gyakorisága esetében a felsorolt tíz tevékenységi forma közül hat esetében a fővárosiak vezetnek az aktivitási sort. Ennek csak egyik oka lehet az, hogy jobb a hozzáférhetőségi esélyek, mint a nagyvárosokban és a kistélepüléseken.

A kulturális élet szerepe a lakóhelyhez való kötődésben sem a nagyvárosokban, sem a kistélepüléseken nem játszik döntő szerepet. A budapestiek is ezt a tényezőt említették utolsó helyen. Azonban, ha ezt a kategóriát önmagában tekintjük, szembevetve az arányeltolódás a fővárosiak javára. (Budapesten ezt a tényezőt kb. 29%, a kistélepüléseken kb. 10% említette.) Ugyanezt a nagyrányú különbséget látjuk a gyerekek jövőjével kapcsolatos említések gyakorisága esetében is, amely szintén kötődik a tágabb értelemben vett kulturális lehetőségek dimenziójához.

Az állami és önkormányzati támogatások tényének, fontosságának értékelésekor fontos kérdéshez érkezünk. A feltett kérdéseknél az azokra adott válaszok kitűnően mutatják a nagyváros, a „túl nagy” város személytelenségei okozta negatív hatásokat. Arra a kérdésre, hogy támogatja-e a települési önkormányzat a helyi kulturális életet, itt csak a megkérdezettek 43%-a válaszolt igennel a nagyvárosiak 53%-ával szemben. Ha ezt az adatot összevetjük a kultúra állami támogatásának igényével, az ellentmondás még inkább szembevetődik.

A budapestiek 62%-a nagyon fontosnak tartja a kultúra állami támogatását, szemben a nagyvárosiak 55%-ával. Sőt, a felsorolt 19 fajta kulturális terület közül a legtöbb terület támogatását a budapestiek fokozottabban igénylik, mint a vidékiek.²³

A befogadói szokások, vélemények mellett szemléletes, hogy az értékek közül miként válogatnak az emberek. Vannak folytonosan a rangsor elején álló értékek (család, béke, boldogság, nyugodt élet), és vannak megszakadó preferenciasorok (biztonság, hűség, önzetlenség).²⁴

„Ha összehasonlítjuk az előző két táblázat adatait a korábbi évek összefoglaló táblázataival, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy lényeges elmozdulás nem történt a különböző korosztályok gyermeknevelési elveinek választásában, ha a preferenciátípu-

23 Hidy: i. m.

24 Füstös László – Szakolczai Árpád: *Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1997)*. Bp. 1999. MTA SZKI Módszertani Füzetek.

sokat nézzük. *Az idősebbek továbbra is a világfenntartó elveket, míg a fiatalok a világ-megváltó elveket tartják fontosabbnak.*"²⁵

TIBORI TÍMEA

A férfiak által fontosabbnak tartott értékek, 1996-ban (Inglehart: „Gyermeknevelési elvek” értékesztje alapján)

Érték	Férfi	Nő	férfi/nő	Érték	Férfi	Nő	férfi/nő
Fantázia	16,4	8,8	1,86	Engedelmesség	22,2	20,9	1,06
Vezetőkészség	7,0	4,2	1,66	Takarékosság	32,8	31,0	1,05
Határozottság	24,4	20,6	1,18	Udvariasság	35,4	34,2	1,03
Önállóság	58,1	51,1	1,13	Önzetlenség	14,1	13,6	1,03
Munka szeretete	33,8	30,0	1,12	Hűség	11,6	11,2	1,03
Önfegyelem	29,5	26,5	1,11				

A nők által fontosabbnak tartott értékek, 1996-ban (Inglehart: „Gyermeknevelési elvek” értékesztje alapján)

Érték	Férfi	Nő	férfi/nő	Érték	Férfi	Nő	férfi/nő
Vallásos hit	17,1	7,6	2,25	Őszinteség	66,2	71,8	1,08
Jó magatartás	23,5	32,2	1,37	Felelősségérzet	55,9	51,1	1,05
Mások tisztelete	43,5	48,6	1,11	Türelem	19,0	18,1	1,04

A 20 év alattiak és a 70 év fölöttiek által preferált értékek összehasonlítása, 1997 (Inglehart: „Gyermeknevelési elvek” értékesztje alapján)

Értékek	20 év alattiak	70 év fölöttiek	20 év alatti/70 év fölötti
A 20 év alattiak által fontosabbnak tartott értékek			
Fantázia	23,3	1,2	19,41
Vezetőkészség	11,6	3,6	3,22
Hűség, lojalitás	18,6	8,4	2,21
Önállóság	58,1	32,3	1,79
Határozottság	20,9	14,4	1,45
Udvariasság	41,9	34,1	1,22
Felelősségérzet	48,4	40,7	1,19
Türelem	30,2	25,7	1,17
Önfegyelem	30,2	26,9	1,12
A 70 év feletiek által fontosabbnak tartott értékek			
Vallásos hit	4,7	29,9	6,36
Munkaszeretet	14,0	43,7	3,12
Takarékosság	16,3	34,1	2,09
Jó magaviselet	30,2	44,3	1,46
Engedelmesség	20,9	29,3	1,40

25 Füstös László – Szabados Tímea: *A gyermeknevelési elvek...* In: Szociológia – emberközelben. Bp. 1998. Új Mandátum

AZ UNDERGROUND PARTIKULTÚRA ÉRTÉKVILÁGA MAGYARORSZÁGON

MAGYARORSZÁGON ELSŐSORBAN Fejér Balázs munkáiból ismert a dance-kultúrán belüli techno-house kultúra, az *acid-partik világa* (Fejér 1995, 2000a, b). Ezt a kultúrát Fejér szerint részben az 1980-as évek nagyvárosi underground mozgalmából, részben a diszkó világából, a techno-acid zenei indíttatásból eredezteti. Fejér terepkutatásait 1993–96 között végezte Budapesten, vizsgálódásai középpontjában mindvégig a partivilág underground hagyománya maradt. Ez a partivilág bensőséges kapcsolatban állt az LSD fogyasztásával. A partiélmény és az LSD- használat szoros kapcsolatát mutatják azok az ideológiák/ideológia-töredékek, melyeket Fejér mint meghatározó szempontokat említ: „az acid-ideológiák legfontosabb motívuma a Gaia (Föld-tudat), az összeilleszkedés és összetartozás képzelete, azaz, hogy a világ apró mozaikok egymásba illeszkedéséből áll össze egységgé, tehát az acid-részvevői táncukkal egy ilyen nagyobb egység tagjai, s ezt a nagyobb egységet, nagyobb összefüggéseket az ekstázis, a repetíció és a drogok által megemelt tudat képes átlátni: a világnak üzenete van az acid-generáció számára, vagyis az acid-kultuszban a világ titkos értelme is feltárulkozik. Az acid ugyanakkor mitikus narrációkhoz, virtuális (sci-fi) elbeszéléshez is kapcsolódik, melyben a tripes utazó sci-fi hőseposz szereplője lehet” (Fejér 2000b). Végezetül Fejér még megjegyzi, hogy 1996-ra a partivilág említett két hagyománya (az underground és a diszkó) lényegében egyetlen szubkultúrát eredményezett.

Tanulmányukban arra keresünk választ, hogy az 1990-es évek elején-közepén, a magyarországi ifjúsági kultúrában – is – bekövetkező változások hogyan folytatódtak az évtized/évszázad végére, milyen hagyományai maradtak meg a Fejér Balázs által leírt partikultúrának, illetve ez a kultúra milyen irányban változott, mozdult tovább. Van-e kapcsolat a pszichedelikus kultúra és a partik világa között? Vizsgálni kívánjuk, hogy mennyire kapcsolódik össze a partiélmény és a drog, valamint milyen társadalmi közegben helyezhetők el az underground partik.

A korábbi évtizedekre jellemző rock-kultúra (jellemzően koncert és diszkó) és a partikultúra közötti különbség Fejér munkáiban jól látszik. Ugyanez a szerző hangsúlyozza ugyanakkor az underground -talán a rockhoz jobban kapcsolódó- mozgalmának, illetve a diszkó kapcsolatát a partikkal. Fejér különbséget tesz az underground vonulathoz tartozó partik és a house-világgal kapcsolatban álló, a tradicionális diszkók átalakulásából kialakuló techno-house kultúra (és az itt megfigyelhető, az LSD-től különbözően amfetamin- és Ecstasy-használattal jellemezhető partik) között. A

90-es évek közepén erre a megkülönböztetésre egy fogalompár alakult ki: az *underground* és az *overground* partik.

Előbbiekre az underground, „alternatív” hagyományok jellemzők, a sok esetben megfogalmazott vagy kibontható ideológia jelenléte: lásd Fejér írását, illetve McKenna eszmefuttatásait, Saunders, Castenada hatását, azaz a spirituális-trancszendens, New Age-es hatásokat. A közönség itt „értelmiségi” (a szó tág értelmében) és a hallucinogén-szerek (LSD, Ecstasy, később gombák, korong, meszkalin stb.) használata fordul elő. A partik szűkebb körűek (ha zártak), alkalmi helyszíneken zajlanak, de gyakoriak a sokszor alkalmi, később állandósuló, szabadtéri helyszíneken szervezett partik is (rave-hagyományok). Az „overground” partikat általában azonos helyen, diszkókban (erre a célra épített vagy kialakított épületek) rendezik meg, egy-egy este néhány ezer fő részvételével, ahol a közönség vegyes összetételű. Itt gyakoribb a techno, később a house-zene (azaz gyorsabb, majd inkább a lassúbb, táncolásra szolgáló zene), majd a 90-es évek végén az esetek egy részében a lassú közeledés a hagyományosabb diszkókhoz (lágyabb house, dance, hip-hop, funky, funkhouse). A használt szerek inkább az amfetamin és az Ecstasy (*Rácz & Urbán & Lencse 2000*). A két vonulat sokszor összemósodik: a zene és a közönség, de még a helyszín is sokszor azonos.

Az underground-hagyományok azonban ebből a keveredésből más utat találnak maguknak. Tanulmányunkban ezekkel az utakkal, pontosabban ezek közül két irányzattal foglalkozunk: a goa és a drum and bass áramlatokkal. Ezek – részben – a többségi, a „mainstream” áramlattal szemben fogalmazzák meg magukat. Ez is a 90-es évek végének újdonsága: az évtized elejéhez-közepéhez képest a partikultúra egyes elemei, öltözködése, szín- és formavilága, zenéje a „mainstream” ifjúsági kultúra, sok esetben a tömegkultúra részévé váltak. Ez korábban, legalábbis Magyarországon, szinte ismeretlen jelenség volt: a tömegkultúrában „partizenét” (a techno-tól az acid-ig) lényegében nem lehetett hallani, a partivilág (az under- és az overground is) zárt a tömegkultúra felé – ha egyes pl. öltözködési elemei át is kerültek oda. A helyzet a 90-es évek végén megváltozott, a hazai tömegkommunikáció és tömegkultúra képviselői is észrevették a partikultúrában (pontosabban a techno-acid-house zenében és a rendezvényekben) rejtőző üzleti lehetőségeket, és igyekeztek azokat kihasználni. Ebből egyenesen következett, hogy a partikultúra, különösen annak underground-hagyományait folytató irányzatai most már ettől a jól kialakult, a tömegkommunikáció és a tömegkultúra által bekebelezett zenei világtól is igyekeztek magukat elhatárolni, és megőrizni a partikultúra és a partiélmény egyediségét, a tömegtermelés általi reprodukálhatatlanságát.

Tanulmányunkban az underground partikultúrában részt vevő fiatalokkal készített interjúkat,¹ a témával foglalkozó, „underground” internetes magyar site-okat, valamint a Kék Pont Drogkonzultációs Központ és Ambulancia „Party Service-ének”² tapasztalatait használtuk fel.

1 Az interjúkat Dávid Ferenc és Hegedűs Gyula készítették, akik a „Kvalitatív kutatások droghasználók körében” című szeminárium hallgatói voltak (szemináriumvezető: Rácz József) az ELTE szociológia-szakán.

2 A „Party Service” a Kék Pont helyszíni, tehát partikon, diszkókban történő drogprevencióval és ártalomcsökkentéssel foglalkozó szolgáltató; elsősorban a goapartikkal kapcsolatos tapasztalatokat vettük figyelembe.

Az underground parti az évtizedfordulón: mainstream és underground

Az elektronikus zenén belül létezik két, egymással többé-kevésbé szembenálló tábor. Mainstream-nek nevezik a divatos, populáris, közkedvelt irányzatokat, underground-nak a kevésbé populáris, inkább csak bizonyos rétegek által kedvelt és ismert stílusokat és előadókat. Hogy mi vagy ki számít mainstream-nek vagy underground-nak, az időről időre változhat, és a kettő között sokszor nincs is éles határvonal. Általánosságban elmondható, hogy a mainstream könnyebben érthető, fogyasztható, az underground kísérletezőbb, inkább törekszik egyedi megoldásokra. De a kettőt nem annyira a zenei különbségek, hanem a közönségek közötti eltérés választja el egymástól. Egy underground zenei stílus, vagy egy előadó, ha kellő népszerűsége és ismertsége tesz szert, felemelkedhet a mainstream-be. Az underground közönség viszont, bár zenei ízlése idővel természetesen változhat, inkább megmarad az underground szinten.

A mainstream a fogyasztói társadalom szerves része, szórakoztatóipari termékek összessége. Közönségét a tipikus fogyasztók alkotják: vevők a legújabb divatra a zenében és az öltözködésben csakúgy, mint az élet más területein. A zenészek, lemezkiadók, diszko-tulajdonosok és a rendszer más meghatározó figurái a közízlés kiszolgálói.

Az underground ezzel szemben deklaráltan kívül helyezi magát a fogyasztói társadalmon. A divat követése helyett az egyéniség vállalására, az önkifejezésre buzdít. Alternatívát kínál minden téren: szokatlan hangzású zene, különleges helyszíneken rendezett partik, alternatív normák. A szembehelyezkedés fogyasztói társadalommal azt is jelenti, hogy a kultúrát fenntartó, szervező, irányító embereket sem a pénz, haszonszerzés motiválja, hanem inkább lelkesedésből végzik munkájukat.

„Nem, én eleve úgy vagyok, hogyha keveredős buli, akkor nem megyek el. Tehát szoktak lenni a Labirintusban is partik. És hogyha nemcsak dob-basszus van meg breakbeat vagy nem tudom, ami szintén tört, hanem már négynegyedes, akkor nem megyek el. Mert nem vagyok kíváncsi azokra az emberekre, akik olyan helyekre járnak. Hát, ez csak ilyen sztereotípiá, én azt gondolom, hogy ilyen, nem tudom... Egy csomó partin van egy olyan flyer, hogy grizzlis parti, láttál már ilyet? Kurva jó. Egy ilyen grizzli³ medve van, és egy ilyen piros, ilyen tiltó körben.” (*Interjú 8*)

„De mondjuk, az átlagos, partira járó fiatal, aki most van, és akit én így látok, akikre így ráillik, az a droid. Csak így hívjuk, hogy droid. Ennyi. Ez ilyen köztudaton forog, hogy droid. Droid vagy milán. Ez is így jött, hogy milánozzák őket.” (*Interjú 7*)

A valóságban a kép persze nem ennyire fekete-fehér. Ma az undergroundra is jellemző bizonyos fokú commercializálódás. Bár akadnak valóban lelkes emberek, akiknek az élete az, amit csinálnak, a többség mégis inkább úgy gondolkodik, hogy élnie is kell valamiből. Ezek a jelenségek még inkább megnehezítik a mainstream és underground éles elkülönítését. Egy többszintes elrendeződés jön létre, legfelül az egyértelműen kommersz műfajokkal, középen a sokak által kedvelt, ezáltal erősen

3 Grizzli a nagydarab, „örzö-védős” külsejű férfiak és a magastalpú cipőt hordó „mainstream” nők megjelölése.

üzletiesedett, de a hivatalos tömegkultúra és a média által még elutasított stílusokkal, alul az underground különböző fokozataival, legalul a legradikálisabb rétegzenékkel. Hogy ezen a vertikális rendszeren belül ki, hol húzza meg a kommersz-underground határvonalat, az már egyéni ízlés – és a rendszerben elfoglalt hely – kérdése. A mainstream-ből nézve az underground egyéni kódja miatt érthetetlen, divattalansága miatt taszító. Az underground-ból nézve a mainstream nyilvánvaló kódolása miatt értéktelen, divatossága miatt unalmas. A két tábor tehát a hozzáállása alapján jól elkülöníthető. Hogy valaki ide vagy oda tartozik, azt elvárásai, igényei (a zenével szemben csakúgy, mint a világgal szemben) határozzák meg.

„Palasz-arc a Pecsá sarkán, vadul mobilozik: »Bazze, idejövök, bazze, megveszem a jegyet, nééégy rongy, bazze, bemegyek, geci, tudod mi van itt bazze, tudodmibazze, pántkalálkozóóó, bazze PÁNK TALÁLKOZÓÓÓ értedbazze?!«” (<http://www.drum-andbass.hu/cikk.php3?cid=265>)

A *goa* műfaj az egykori portugál gyarmatról, Goáról kapta a nevét, mely ma India tengerparti tartománya, és nyugati turisták híres parti-paradicsoma. Zenéjét pszichedelikus trance-nek is nevezik. A „trance” szó a transzállapotra utal.

„A goatrance felvonultatja a zenei spektrum szinte minden elképzelhető hangját: a magasak és a mélyek lüktetése átrepít az érzékelés egy másik dimenziójába. A goa-party fejleszti a befogadóképességet, élesíti a másiklátást, levezeti a fölös feszültséget, gyorsítja és mélyíti az asszociációkat. Joker a pakliban.”

„Az egyetlen olyan gépzenei stílus, amelyben könnyen felismerhető a kulturális eredet. Rengeteg hangzásban találkozunk a távol- és közel-kelet, valamint a new age misztikumával. A trance befogadása túlmegy a tánc kizárólagos élvezetén, út, amely az ismeretlenbe visz, avagy olyan tájakra érkezel, ahol nyugati ember még előtte nem járt. A csillagok pulzusát tapogatod, naplángfolyamban levitálsz. Persze nem egyedül. Akár egy archaikus indonéz szertartás – egy idegen bolygón –, ismeretlen akaratra mozdulnak a végtagok, közös lendületben emelkednek magasba a karok. Nem tánc, hanem áldozat a »Goa-isten« UV-oltárán.”

„A goa lényegében egy hihetetlen merészségű szintézis. A legmegdöbbentőbb talán az a gátlástalan minden-akarás, amivel egymás mellé rendeli a világ zenei »feelingjeit« – egyszerűen minden belefér. És mindennek az ellentéte is. A goa valójában »vissza«-vezet az elemi erejű napfelkeltékbe, tomboló természet-szerelembe, miközben a zenét örökké egy mindenható és halhatatlan gép generálja. Egy goa-partyt bitekre analizált és komputerlogikával újra felépített paradicsomi dzsungel digitális hajnalába lépünk. A goával ősrégi gátlásoktól szabadultunk meg, olyan dolgokat dobálunk össze termékeny örvénybe, amik között azelőtt soha nem láttunk összefüggést. Szakrális és elegáns. Véresen komoly tigrisáldozat egy százezer km/sec-mal száguldó meteorit álom szikláin. Ha egyszer megcsapja lelkedet ez a semmi máshoz nem hasonlítható érzés, mindig vágysz rá: pörögsz és boldog vagy. Amikor legsötétebb pillanataidat próbálsz memorizálni, amikor tényleg túl sokan vannak körülötted, amikor hangjegyeket próbál kiszakítani a füstből füled, amikor a »mikor« értelmetlen kérdőszó; akkor sétálj ki a hajnali táncparketre, akkor kóstold meg a felkelő Napisten befogadó sugarait. Ne állj le, vetközz tovább, már te vagy a csábító, kelj együtt a benned

ébredező kis Buddhával. És a reggel egy goa-party-n is reggel, sőt, ott reggel igazán.” (<http://d-eyes.jppte.hu/~tss/therion/erzesek.html>)

„Meg még nagyon fontosak ezek a játékok, golyók és bot, ezeknek a botoknak is a legtöbbje úgy van megcsinálva, hogy UV-szalaggal vannak betekerve. És ugyanúgy a sötétben is látszik maga a bot, tehát tud vele játszani az ember. Vagy pedig van ilyen három golyó egymáson, azt is lehet így pörgetni, meg ilyen különböző formákat lehet vele leírni. És azokat is úgy szokták, hogy azt is ilyen UV-ragasztóval ragasztóznak be. Tehát a madzag általában nem látszik, csak a két golyó a levegőben, és az is nagyon jól néz ki.” (*Interjú 1*)

Ma Magyarországon a goa mindenképpen undergroundnak számít, és fanatikussabb követői egészen közel állnak a „tisztá” underground-definíció beteljesítéséhez. Vagyis a goa a vertikálisan szerveződő underground alsóbb rétegeit képviseli.

„A goa behatol az agyba, és belülről rázza, feszíti, fűrészezi szét a normális tudatállapotot. A dnb kívülről esik neki, rázuhan, szétzúzza azt. A módszer más, a hatás ugyanaz lehet. Természetesen nem a gondolkodás, vagy az agyműködés szűnik meg, csak a gondolkodás szokásos keretei. A korlátok leomlanak, a tudat kitágul.” (*Interjú 10*)

A *drum and bass* (dnb) műfaj neve „dob és basszus”-ként magyarítható. Nagyon gyors, „pörgős” zene, legalább 160 bpm (beat per minute) sebességgel,⁴ folyamatosan pattogó dobokkal és basszusokkal, bonyolult ütemekkel. Legnagyobb mesterei angolok. Magyarországon az undergroundnak nevezett műfajok közül talán a legelterjedtebb, és a legdinamikusabban népszerűsödő, ezáltal az egyik legerősebben kommercializálódó stílusirányzat. Vertikális rendszerünkben tehát felsőbb, mainstream-közeli rétegekben helyezkedik el, mint a goa.

„A buli eredetileg a Gellért fürdőbe lett meghirdetve, szép magyarsággal, és amikor éjfélkor megérkeztünk, egy pillanatra azt hittük, tényleg a Gellértbe tévedtünk. Oda-bent 35 Celsius és 90 fokos páratartalom, csak a pálmák hiányoztak. A ruhatár, a táncter és a rajta táncolók már tele, még szerencse, hogy az őseim nyomkereső cheyennek voltak: a füstjeleket követve feltaláltunk az emeletre. A szaunába, pontosabban, mert Bal és Safair kabinos urak (azaz DJ-k – RJ és GZS) addigra már cseppfolyósra állították a levegőt az erkélyen, csak hogy a fogyókúrázóknak is kedvezzenek. Nem kellett túl éles észjárás ahhoz, hogy megállapítsuk: itt ma jóval nagyobb buli lesz, mint felettünk az Operagálán, valamint ahhoz sem, hogy mindez telt ház előtt fog történni, mert már az volt és az folyt. Na meg rólunk az izzadság a földszintre.

4 Az elektronikus tánczenék között az egyik legfontosabb eligazodási lehetőség a sebességük, amit ütem per percben adnak meg. „A beat/minut, szóval az ütem per perc. Egy hip-hop számnál olyan 120, nem, az még talán gyors is. Amik mostanában slágerek ilyen diszkókban, azok olyan 130–140 között vannak, és akkor itt jön a dob-basszus, az olyan 160-tól 190-ig. De ez még mindig gyenge, mert vannak ezek a rave, meg ilyen facing hard core, meg a mit tudom én, milyen zenék, azok fölmennek 210-ig biztos. Tehát abból már tényleg csak ennyit hallasz, hogy t-t-t-t. Ennyi.” (*Interjú 8*) „Felyorsított hip hop (néha swing, vagy bossa nova) ütemek, egy végtelenig leegyszerűsített, szinte triviális basszusmenet: nagyjából ez a jungle alap, ettől a ponttól kezdve ágazik szét a kilencvenes évek végének legtermékenyebb és leginvenciózusabb zenei irányzata számos alműfajra. Így például a ragga-muffin vokálokkal, dub-os basszusvonalakkal, reggae-hangmintákkal operáló ragga jungle. Vagy a keményebb ütemeiről, minimalizmusáról felismerhető drum & bass (pl. A Guy Called Gerald, Goldie, Photek, Doc Scott, Alex Reece), mely különös kettősséget hordoz magában: az első hallásra embertelen és hipergyors breakbeateket feloldják az ezekre épülő jazzes elemek, ambient szönyegek, soul-os vokálok.” *Dancelexicon: Jungle/Drum & Bass*.

A Vigadó étterme egyébként tízpontos választásnak bizonyult. A megkopott eleganciájú, kellemes helyiségben a körfolyosónak köszönhetően a bárpultot több oldalról lehetett támadni, a terem lent és fent hangosítva volt, így akinek nem volt kedve a tomboló tömegben nyomorogni, fentről figyelhette, amint lent hangosan élveznek, és ha bele-beleszédült a hangba, látványba, lerogyhatott egy székre megérdemlődni a mellette ülőtől, hogy jól hall-e. Mert amint jeleztük, a magyar kabinos urak is rendes bulit kerekítettek, talán ekkorát még sosem, de ami utánuk következett, az megint több volt egyszerű szombat esti szórakozásnál. Matrix három (négy?) órás szettje inkább terápia volt, aktív relaxáció, mentál-fitness. Az utcáról bekukucskálók persze vajmi keveset értettek abból a (kívülről) kétségbeesetten eksztatikusnak tűnő, rituális rémtettekre emlékeztető mozgáshalmazból, ami odabent zajlott, de mi jól tudtuk, hogy ez nem más, mint az öröm egy egészen sajátos és furcsa módon való kifejezésre juttatása. A kurva nagy öröme.

Matrix hihetetlen érzékkel kevergette a (drum 'n' bass-en belüli) stílusokat és egyensúlyozott azon a vékony vonalon, ahol még nem tör-zúz-csapkod, de már annyira pörget, hogy jobban nem lehet, mert ránk szakad az Operabál. Pedig barátai (Ed Rush, Dom+Roland, Fierce, Fresh & Vegas, Bad Company és a többiek) valamint tesója, Optical lemezeit ismerte, megtehetette volna, hogy lecsapja a fejünket, mint mészáros az ujját, de szerencsére nem tette. Figyelt a közönségre és nagyon élvezte, hogy mi élvezzük, és ezt úgy hálálta meg, hogy mi még jobban élveztük. A sok közül az egyik orgazmus az Ed Rush/Optical Medicine-jének saját remixe volt, amire még másnap józanul sem találtam szavakat egyik szótárban sem, a másik meg az, amikor egyetlenegyszer megállította és visszatekerte az egyik lemezt, majd valami olyat engedett el, amitől nyugodtan szerepelhettünk volna a híradóban, mint transzba esett hitgyülekezetesek. És tette mindezt jókedvűen, szerényen és jelenléttel. Nagyon, nagyon magasra állította a mércét, így az év elején.” (<http://drumandbass.hu/free/party/matrix.htm>)

A Dávid Ferenc és Hegedűs Gyula által készített interjúk alapján egy olyan kör rajzolható körül, hogy az underground partilátogatók társadalmilag vegyes csoportot képeznek, bár a tanulók (középiskolai és a felsőoktatásban tanulók) felülreprezentáltak. Az életkori megoszlásról az interjúalanyok azt mondják el („panaszolják”), hogy egyre fiatalabbak járnak partikra: azaz 20 év alatti fiatalok, de nem ritkán 14–16 évesek is, még hozzá nagy számban. A drum and bass-zel kapcsolatos kommercializálódás az életkor szerinti fiatalodásban is tükröződik – azaz az „ideológia” eltűnése. (A partilátogatók körénél nemcsak az interjúalanyok társadalmi hovatartozását vetjük figyelembe, hanem az általuk ismert fiatalokét is, akikről az interjúalanyok valamilyen információval rendelkeztek.)

Az underground parti és a droghasználat

A goához elsődlegesen kapcsolódó drogok (LSD és kannabisz) a spirituális hatást erősítik. Az LSD- utazás alatt a használó olyan élményeket élhet át, melyek a kozmikus tapasztalás, az én meghaladása, a világmindenséggel való egyesülés szavaival írhatóak le. Az ilyen élmények fogékonyá tehetik a használót egyfajta transzcendenciára,

vagy legalábbis világnézet-változásra. És a goakultúra készen kínálja ezt az – elsősorban a keleti vallásokban, kiváltképp a buddhizmusban gyökerező – kvázi vallásos ideológiát.

Annak idején a legális LSD-használat az USA-ban emberek tömegeit fordította el a fogyasztói társadalomtól, és terelte spirituális útra. Így jött létre a pszichedelikus mozgalom, születtek meg a kommunák. A mai Magyarországon az illegális LSD egy sokkal erősebb és kifinomultabb fogyasztói társadalomban nem képes az amerikaihoz hasonló, társadalmi mozgalmat létrehozni, csak az egyének, kisebb csoportok szintjén, a „föld alatt” (underground) alakítja ki a maga világát, mely a „nagy társadalomból” nem is látható.

Nem szeretnénk azt a látszatot kelteni, hogy a goapartikra járó fiatalok mindannyian LSD-t, vagy más illegális szert használnak. Csupán arról van szó, hogy a goa, mint zenei műfaj, az LSD-ből és más pszichedelikus szerekből született. A zene készítői és a partilátogatók között vannak, akik használják ezeket a szereket, és az ő hatásuk igen erőteljes a goakultúrára, és a benne levőkre. A goazenének ugyanaz a célja, mint a pszichedelikus drogoknak: felszabadítani, megszabadítani. A zene eksztatikus állapotot idéz elő, melyben fellazulnak az énhatárok, halványul a különbség az én és a másik között. Boldogság, szeretet, elfogadás érzése tölti el a szívet. A zenére való ráhangolódással és erőteljes fizikai aktivitással (táncsal) hasonló tudatmódosító hatás érhető el, mint a droggal, annak káros oldalai nélkül.

A goa elsődleges droga, az LSD, tehát egy, a *PLUR* (Peace: béke, Love: szeretet, Unity: egység, Respect: a másik tisztelete) köré épülő vallásos-spirituális elköteleződés felé terelheti az egyént, és ugyanilyen hatása lehet magának a zenének és táncnak is. A goához kapcsolódó hindu és buddhista ikonográfia segít tudatosítani ezt, és az írott formában is létező, interneten is terjedő, kvázi vallásos pszichedelikus írások kész ideológiai keretet kínálnak. Minden együtt van hát, hogy a goazene köré olyan szubkultúra szerveződjön, melynek tagjai a mindennapi életben, a partikon kívül is igyekeznek érték- és kapcsolattrendszerüket fenntartani.

Egészen más a helyzet a dnb-vel. A dnb zene, más eszközökkel ugyan, de képes előidézni hasonló hatású tudatállapotváltozást, mint a goa. A goa részletgazdag, földöntúli effektusokkal telezsúfolt, az agyat megdolgozó és szétfeszítő zene. A dnb monoton, csupasz, mint a neve is mutatja, „dob és basszus”. Ez a fajta zene a sámánszertartások dobolásával rokonítható, és hasonló módon váltja ki a tudatmódosító hatást.

A dnb-hez kapcsolódó drogok is elősegítik a tudatmódosulást (pl. kannabisz, Ecstasy, amfetamin), azonban a használók inkább a stimulánsok energetizáló hatását emelik ki.

„– Fogyasztottál már akkorra mást is az alkoholon és a fűvön kívül?

– Nem, nem. Semmit. Csak ásványvizet, tehát még alkoholt sem fogyasztottam.

Fél egy, egy körül vettem be az első tuning-adagot.

– És az mi volt?

– Egy fél Ecstasy volt. Utána, ha jól emlékszem, olyan fél négyig még táncolgtam, cigizgettünk, de tényleg, akkor csak a zenének és a partinak van szentelve minden pár. Beszélgettünk pár mondatot közben. Én fél négy körül bevettem egy másik fél exet, és nem tudom, mikor szívhattuk el még azt a stanglit, ott bent a teremben.

Olyan öt óra körül, fél öt körül. És utána így hatig olyan laza beszélgetés, és hat után már így szétszéledtek.” (Interjú 3)

„– De a végé előtt is, ez kurva nagy volt, ott állunk sorban, és akkor beszél valaki mögöttem, hogy na, haladjatok már, „gyorsulni” kéne. És akkor abszolút egyértelmű volt, hogy ki minek megy a végére. És onnantól kezdve már meg is volt az új ismeretség úgymond, érted, mert azzal a sráccal rögtön szóba is elegyedtünk, meg egyebek, és onnantól kezdve hajnalig, míg ők is haza nem mentek, meg amíg mi is nyugovóra nem térünk, addig együtt pörögtünk. Szóval, az ilyen partikban egyébként azt bírom a legjobban, hogy teljesen közvetlenek az arcok. Szóval nincs bunyó, nincs balhé, hiába van tele ilyen dromedár, kigyúrt, izomagyú állatokkal, nem jellemző, hogy valakiért azért jönne a mentő, mert szétverik vagy valami.

– És szerinted ezt a hangulat teszi? Vagy a kábítószer, vagy a társaság, vagy mi?

– Szerintem mind a kettő, sőt, mind a háromnak része van benne. De inkább szerintem a partihangulat az, ami miatt az emberek... Az emberek szórakozni mennek oda, nem a balhét keresik.” (Interjú 6)

A béke, szeretet, egység és elfogadás élménye a dnb partin ugyanolyan valóságos, mint a goán. Csakhogy hiányzik a támogató ideológia, a vallásos-spirituális ikonográfia és a legerősebb tudatmódosító („megvilágosító”) hatású LSD-használat. Így a PLUR-tapasztalás a levegőben lóg. Ahogy a partinak vége, és az emberek hazamennek, a „való világ” fogadja őket, és a módosult tudatállapot emléke mint a partin, és csak a partin megélhető, különleges élmény marad meg. Öröm, boldogság, extázis – kiszakadni a való világból egy éjszakára, hogy aztán minden menjen tovább.

Mint mondtuk, a dnb köré nem szerveződik szubkultúra, és nem hoz létre saját, tudatos ideológiát. Ez nem jelenti azt, hogy a partik során megélt PLUR-epizódok minden hatás nélkül múlnak el újra és újra. Lehetséges, hogy ha nem is tudatosan, az észlelt teljesség e pillanatai befolyásolják a partilátogatók életvitelét, világszemléletét.

Az underground partiélmény

Partiélménynek nevezzük azt a módosult tudatállapotbeli tapasztalást, melyet az egyének a parti során megélnak. Hogy valaki hogy érzi magát egy partin, milyen állapotba kerül, az természetesen egyénenként, alkalmanként és egy alkalmon belül is széles keretek között változhat. Partiélményen mi azt az „ideális” állapotot értjük, aminek megtapasztalása az egyén számára egyenlő magával „a” partival, és aminek az újra és újraéltetése iránti vágy motiválja az újbóli partilátogatást.

A fogalom természetesen csak egy elvont konstrukció, amellyel leírhatóvá próbáljuk tenni a megfoghatatlant, a szubjektívet. Valószínűleg helyesebb, ha partiélményen nem egy konkrét (még ha szubjektív, egyénre jellemző) módosult tudatállapotot értünk, hanem az élmények, állapotok, tapasztalatok olyan változó sorozatát, melyek egymástól különbözőek lehetnek, de egybefüggő, koherens és partiról partira ismétlődő egészet alkotnak.

Így a sorban állás, az ismerősökkel való találkozás, a zene, a tánc, a pihenés, az ismerkedés, a mellékhelységekhez kapcsolódó szociális élet és még számos más epi-

zód járulhat hozzá az élmény egészéhez – az élményhez, amit egészében szinte lehetetlen megfogalmazni.

„– És partin? Valamilyen meghatározó élmény?

– Partin? A partikról is csak az a véleményem, hogy egytől egyik mindegyik jó volt, tehát -egyikről sincs negatív véleményem. Konkrétan nem is tudnék... tehát ilyen részletekre emlékszek, ami esetleg ilyen kiemelkedő volt, de az is több partiból összekovácsolva. Tehát úgy, hogy konkrétan egy partira, arra nem tudok visszaemlékezni.

– Tehát elejétől a végéig egy partit nem tudsz összerakni?

– Persze. Nem.” (*Interjú 5*)

A partiélmény, definíciójából adódóan, nagyban szubjektív tapasztalás, pontos tartalma egyénről egyénre változik. Hogy egy partit mennyire értékel jónak valaki (mennyire „jön be”), véleményünk szerint kifejezhető azzal, hogy a partiélmény mennyire teljesedett ki számára azon az estén.

A partiélmény, mint szubjektív konstruktum, természetesen változik, fejlődik az idő előrehaladtával. A magja az első partilátogatáskor alakul ki. Ekkor a személy egy varázslatos, még soha nem tapasztalt közegbe kerül, ami az újdonság erejével hat rá. Ha ez a tapasztalás negatív, ha nincs semmi, ami megfogja őt, nem alakul ki benne a partiélmény, mint pozitív tapasztalás, és valószínűleg nem lesz partilátogató. De ha az első élmények pozitívak, a rendszeres tapasztalás a varázslatos újdonságból egy jól ismert, szeretett és fontos eseményt formál, ami az illető mindennapjainak részévé válik – ez a partiélmény. Két tényezőt szeretnénk kiemelni, melyek hozzájárulnak az élmény létrejöttéhez.

Az első tényező a zene, a tánc és a drogok által kiváltott *tudatmódosító hatás*. A partin nem mindenki drogozik, és akik drogoznak, azok is különböző szereket használhatnak. Nem mindenki táncol, és akik táncolnak, azok között is van, aki szinte egész este, teljes beleéléssel, akár transzba esve, mások csak időnként, és szolidabb mozdulatokkal. Van, aki a tömegben táncol, a dj-pulthoz közel, ahol szinte egymásra taposnak az emberek, eszeveszett hangerővel üvölt a zene, magas a páratartalom és a hőmérséklet, és alig mozog a levegő. Van, aki távolabb, a terem szélén táncol, ahol kisebb a tömeg, valamivel alacsonyabb a hangerő, elviselhetőbb a hőmérséklet és a páratartalom. A zene mindenkire hat, de itt is van választási lehetőség, általában legalább két terem van, az egyikben hangosabb, erőteljesebb, a másokban nyugalmasabb, lassúbb, halkabb zene szól.

A zene, a tánc és a drogok tehát egyénenként változó módon és mértékben fejtenek ki tudatmódosító hatást. Van, aki számára az így előidézett extatikus állapot a partiélmény centrális eleme, minden más eköré szerveződik. Kivetkőzni mindennapi énünkéből, feloldódni a táncoló tömegben, egyesülni a kozmosszal, megélni az örökévalóság felszabadító élményét. Megszabadulni a hétköznapi gondjaitól, a stressztől, a monotonitástól, kitombolni a feszültségeket, megtapasztalni a boldogságot, a szabadságot, az önmagáért való elemi létezést stb., ehhez hasonló érzésekről számolnak be a partilátogatók.

A második tényezőt ismerősségnek, vagy még inkább *otthonosságnak* nevezhetjük. A rendszeres partilátogató „otthon van” a partin. Úgy látogat „haza” szombatnként,

mint aki egész héten egy másik országban dolgozik. Az ismerős zene, az ismerős történések (az ismerős élmény), az ismerős helyszín, és ami talán a legfontosabb, az ismerős emberek teremtik meg az otthonosság érzetét. Itt azonban ki kell emelnünk egy fontos dolgot, ami a partikultúrát megkülönbözteti a valódi szubkultúráktól. A rengeteg ismerős ember, akivel a fiatal a partin találkozik, csak és kizárólag itt ismerős, sehol másutt. Ezek az emberek sehol máshol nem találkoznak, mint közösség, csak itt, a partin. Kisebb, egymástól elszigetelt csoportokat alkothatnak, akik a partin kívül is ismerik egymást, de a csoportok között az egyetlen kapcsolat többnyire csak a parti, illetve esetleg az internet. Ugyanezt fordítva is szemlélhetjük: az „otthonos”, magától értetődőnek tartott, mindennapi világból „lép be” a partilátogató a partira, kilépve a mindennapi élet magától értetődő rendszeréből, hogy egy másik, csak egy szűkebb közösség számára nyilvánvaló magától értetődő rendszerbe kerüljön.

A parti-ismerősök tehát meglehetősen egydimenziójú lények. Csak az az énjük, az a viselkedésük látszik, amit a partin jelenítenek meg, és ami valószínűleg jelentősen különbözik a mindennapi életben megjelenített énjüktől. A parti-ismerősök szimpatikus, kedves, boldog emberek, és a belőlük felépülő parti-világ egy szimpatikus, kedves, boldog világ – lásd PLUR! (Természetesen, aki partira jár, nem lesz feltétlenül és automatikusan, minden körülménytől függetlenül kedves és boldog. Előfordulhatnak olyan események – rossz zene, rossz drog, erőszakos cselekmény, baleset, betegség, fáradtság stb. –, melyek elrontják egy ismerős kedvét. Ez azonban a kevésbé jellemző eset, és az ilyenek általában elkönnyvelhetők azzal, hogy az illetőnek „nem jött be” a parti. A valóvilágbeli problémákat csak a lehető legritkább esetben viszik be a partivilágba.)

A partiélmény létrehozásában tehát fontos szerepet játszik az a *kontextus*, amiben létrejön: az ismerős személyekből és sémákból felépülő, pozitív képet sugárzó partivilág. Vannak olyanok, akiknél ez a tényező fontosabb is, mint maga a tudatmódosulás.

„...hogya én elkezdek táncolni, akkor fülig ér a szám, és ez már általában nagyon tetszik az embereknek. És ugyanígy szólok neki, hogy „hát azért jöttél le bulizni, hogy jól érezd magadat, akkor mosolyogj!” Na most, általában először mindig kiröhögnek, de ez már eleve egy jó pont, mert mosolyog. És utána ahányszor én, úgymond... mert én például úgy táncolok, hogy így járkálok mindenfelé, de ahányszor találkozok vele újra, akkor biztos, hogy elkezd mosolyogni, már látszik, hogy jó kedve van. Tehát ez már nagyon rányomja a bélyegét az egészre. És itt például az lett a vége, hogy a buli végén már mindenki ott röhög. De ott már elkezdünk játszani. Kitaláltunk így a különböző számokra történeteket, hogy mire hasonlít. Egy sztorit, egy történetet, hogy mit lehet rá elképzelni. Persze, meg hát legalább téged is megismer mindenki, akihez odamész, akkor hamarabb parti-központba lehet kerülni végül is.” (*Interjú 1*)

A két tényező, a tudatmódosító hatás és a partivilág kontextusa, egymásra hatva, együttesen hozza létre a partiélményt. A közös tudatmódosulás kedvez az egységes kontextus kialakításának, ami viszont a tudatmódosulást segíti elő. Bár ezt a kettőt érezzük a legfontosabbnak, léteznek további tényezők, amelyek egy személy partiélményéhez hozzájárulhatnak, akár erősebben is, mint az előző kettő. A parti lehet az

öncélú önkifejezés kibontakozásának terepe, vagy szintér az ismerkedésre, az alkalmi párkeresésre. Egy külföldi világsztár fellépése is meghatározó lehet a partiélmény szempontjából, a sztár zenei teljesítményétől akár többé-kevésbé függetlenül is.

A partiélmény, ha csak az első két tényező mentén vizsgáljuk, a „mindenséggel való egyesülés” extatikus pillanataitól az „ismerős, barátságos és kedves” közegben való, nyugodt és kellemes elmerülésig terjedhet, a külső világ gondjainak, problémáinak és stresszének kizárásával. Ezekre az állapotokra valamilyen szinten többnyire jellemző a PLUR érzésköre: béke, hiszen a parti a kikapcsolódás és megszabadulás szigete; szeretet, mert a pozitív érzések uralkodnak; egység, az élmény együttessége, közösségi jellege révén; és tisztelet, ami nem csak az elfogadás fokozott képességéből ered, hanem abból is, hogy a partizók általában elfogadható (békés, barátságos, elfogadó) viselkedést mutatnak.

Ideológia, hiedelemrendszer

A goához nyíltan felvállalt, kimondott ideológia tartozik, mely egyenes ági leszármazottja az amerikai pszichedelikus mozgalom eszméinek. Azt gondoljuk, hogy a PLUR szemlélet, ha nem is feltétlenül ilyen explicit módon, de az egész underground elektronikus zenei kultúrára jellemző. Az elektronikus zene legnagyobb nemzetközi fesztiválja, a berlini Love Parade, ugyan már évek óta milliós mainstream eseménynek számít, de valaha néhány száz fős underground eseményként kezdte. A fesztivál neve (Szeretet-parádé) és évről évre változó jelszavai mind a PLUR ideológia köré szerveződnek, jelezve az underground gyökereket.

Nem csak a goa, hanem a dnb partikon is feltűnően kevés az erőszak. Nem csak a tettegesség ismeretlen, de a verbális agresszió és az ellenséges magatartás is igen ritka. A partizók nyíltan, mosolyogva, bizalommal és elfogadással fordulnak egymáshoz. Az ember olyan közegbe csöppen, ahol nyugodtan elengedheti magát, szabadon viselkedhet, levetethi gátlásait, minden félelem nélkül.

A dnb partin megvalósul mindaz, amit az amerikai pszichedelikus mozgalom hirdetett, és amit a goa hirdet ma: béke, szeretet, egység és tisztelet. De mennyire tudatosul ez a résztvevőkben? És mennyiben tekinthetjük ezeket az érzéseket, ezt a felfogást, szemléletet általánosnak az életükben? Vajon a partin kívül, ahol életük nagy része zajlik, mennyire érvényesek viselkedésükre, gondolkodásukra ezek a vezérlőelvek?

A pszichedelikus mozgalom annak idején amolyan kultúra volt a kultúrában. Tagjai „kiléptek” a nagy társadalomból, hogy létrehozzák saját kis társadalmukat, saját elveik (a PLUR) alapján.

A goához, mint írtuk, nagyon erőteljes indiai, hindu és buddhista vizuális világ kapcsolódik. A lemezborítókön, parti-dekorációkon, flyereken és öltözeteken is igen gyakoriak a hindu istenségek képei és a buddhista szimbólumok, mandalák. Mindezek a külsőségek segítenek tudatosítani a goás fiatalban, hogy itt többről van szó, mint a zene önfeledt élvezetéről. Arra hívják fel a figyelmet, hogy a zenében, vagy a zene mögött van valami ősbibb, valami mélyebb. Valami vallásos, valami spirituális.

A módosult tudatállapotban megvalósuló PLUR élménye az egész partikultúra sajátja, amihez a goában még megfelelő misztikus-spirituális ideológia is kapcsolódik. A pszichedelikus mozgalom alternatív társadalmának alapja tehát ma is jelen van, azonban az mégsem épül ki. Csak egy marginális kisebbség szervezi egész életét e tapasztalatok köré, a partizók többsége számára a partiélmény a mindennapok világtól jól elkülönülő, kikapcsolódást (kikapcsolást) jelentő tapasztalás. Azt kell mondanunk, hogy a mai underground partikultúra nem szubkultúra a szó valódi értelmében, hanem valami sajátos, újszerű jelenség.

Interpretálási kísérletek

A 90-es évek partikultúrája, a fenti különbségek ellenére, természetesen sok tekintetben hasonlít a hippikorszak pszichedelikus kultúrájához. *Young (2001)* szerint a hippie egyfajta megoldást nyújtott a korabeli fogyasztói társadalom feszültségeire (a puritán, termelő társadalommal való ütközésben). A hippie hallucinogén szer-használata és introspektív, gyakran spirituális és expresszív élményvilága, „laza” és feminin-jellelű öltözködése egymással „homológ” viszonyban állt, hasonlóan az inkább a beatekhez tartozó, motoros fiatalok fekete, szűk bőrdzseki viselete, macho férfiasága és agresszivitása, valamint stimuláns droghasználata közötti „homológiához” (Willist idézi *Hebdige 1979*). A 90-es évek partikultúrája több elemet átvett a hippie hallucinogén kultúrájából (pl. a hallucinogén LSD-t, a pszichedelikus élmény- és vizuális világot, valamint az sem véletlen, hogy „gurui” a hippie időszakban kezdtek el „filozofálni”), mégis jelentősen eltér attól. Nem kíván sem szimbolikusan, sem pedig valószínűsítően kilépni a társadalomból, nem fordul ellene, nem „lázad”, nem fejezi ki a társadalmi ellentmondásokat (sem „hippie-megoldás-szerűen”, sem pedig a korszak munkásosztálybeli fiataljaihoz hasonló módon, lásd pl. *Brake 1980*). Nem a nap 24 órájára, a résztvevők teljes életére fejt ki hatását, hanem viszonylag elszigetelt partiélmények szerveződnek, amelyek akár beágyazódnak, akár elkülönülnek a résztvevők mindennapi életétől, de azzal nincsenek átható kapcsolatban (legalábbis ez a feltevéssünk). Éppen ezek miatt a különbségek miatt nem tartjuk megfelelőnek a 60–70-es, kora 80-as évek angol „új hullám” kutatóinak totalizáló, mindent a számukra alapvetőnek vélt társadalmi ellentmondásokkal magyarázó elméleteit. Más magyarázatok után kell néznünk. Ehhez kínálkoznak kiindulópontként a rave kultúra „gurui” (ők a 90-es évek végének underground partikultúrájára is kifejtették hatásukat, noha ez a hatás a 90-es évek elején-közepén erőteljesebb volt). Csak néhány gondolat tőlük.

A zene újrafelfedezése mint olyan spirituális erő, mely közösségeket tud létrehozni („telepatikus közösség”, McKenna), elsősorban az ütősök, azaz a ritmus segítségével. A parti képes olyan térben és időben szeparált világot alkotni, melyben a mindennapi realitás törvényei nem érvényesülnek, hanem helyettük a PLUR ideológia (egyfajta utópia) kap teret; továbbá a zene, a közösség és esetenként a drogok hatására egy sajátos tudatmódosulás következik be. Ezt a térben-időben zárt élményt nevezi Hakim Bey „időleges átmeneti zónának” (Temporal Autonomous Zone, TAZ). A TAZ egy „gerilla hadművelet, mely felszabadít egy területet (térben, időben, képzeletben), és

feloldja önmagát, hogy máshol, máskor megváltoztasson valamit, mielőtt az állam megsemmisítené” (*Bey*). A TAZ „fesztivál, ünnep”, ...„a parti lényege: face-to-face kapcsolatok, emberek egy csoportja, akik szinergizálják erőfeszítéseiket, hogy valóra váltsák kölcsönös vágyaikat, vonatkozzon az jó ételre és vidámságra, vagy zenére... elérni a boldogság átadását – röviden, »egoisták uniója«... vagy másképp alapvető biológiai drive a »kölcsönös segítségnyújtásra«. „A parti mindig nyitott, mert nem »elrendelt«, lehet, hogy tervezett, de ha csak így történik meg, akkor kudarc. A spontaneitás alapvető”. *Bey* is alapvető szervező elemnek tartja a zenét, valamint az esztétikai elvet, melynek ugyanakkor a zene egyfajta fallal körülkerített teret szab meg (gondoljunk a zene hangosságára és gyorsaságára!), melyen túl az esztétikai princípium érvényét veszti. Ennek lényegi eleme a spontaneitás és a megjósolhatatlanság, a ritmus testileg is belsővé váló követése, a gyors és azonosan ismétlődő ütemek mellett. Az áramlás és a változás folyamatos követése, a nem a „hol vagy” hanem a „merre haladsz” kérdése (az angol *vibe*, ami főleg a rave leírásának egyik visszatérő kifejezése, talán így érzékeltethető a legjobban, *Stiens 1997*). A parti helye a káosz és a rend határmezsgyéjén terül el, ahol a rend katasztrófává bomlik; a parti a káosz nyelveze-tével írható le (*Bey*). A TAZ valójában nem definiálható, éppen definiálhatatlansága miatt áll ellen a „rendszernek”. Ha már definiáljuk, megnevezzük, egyben a „rendszer” részévé tesszük.

Az idézett leírásokból is látszik, hogy szociológiailag, szociálpszichológiailag vagy pszichológiailag a parti és a partiélmény nehezen ragadható meg. Valószínű, hogy különbözik – és nemcsak a zene és a látvány szintjén – a korábbi rockzenei jelenségektől (koncert, diszkó).

RÁCZ JÓZSEF & GERESDI ZSOLT

A kutatáshoz felhasználtuk a KAB-KT-00-A-27 támogatást.

IRODALOM

- BEY, H.: „The Temporary Autonomous Zone.” <http://www.unicorn.com/lib/zone.html#gtc>.
- BRAKE, M (1980) *The Sociology of Youth Culture and Subcultures. Sex and Drugs and Rock 'n' Roll?* London, Routledge & Kegan Paul.
- FEJÉR B. (1995) Acid Történet. *Törökfürdő*, No. 1.
- FEJÉR B. (2000a) A parti. Antropológiai sűrű leírás. *Replika*, No. 39.
- FEJÉR B. (2000b) LSD és popkultúra. In: DEMETROVICS Zs. (ed) *A szintetikus drogok világa. Diszkódrogok, drogfogyasztók, szubkultúrák*. Budapest, Animula Kiadó.
- HEBDIGE, D. (1979) *Subculture – The Meaning of Style*. London, Methuen.
- McKENNA, T: *The Shaman Re: Evolution*. <http://www.hyperreal.com>
- RÁCZ J. & URBÁN B. & LENCSE M. (2000) „Biztonságosabb táncolás” – Party Service. In: DEMETROVICS Zs. (ed) *A szintetikus drogok világa. Diszkódrogok, drogfogyasztók, szubkultúrák*. Budapest, Animula Kiadó.
- YOUNG, J. (2001) A hippi megoldás. In: RÁCZ J. (ed) *Szabálykövet(él)ők és bajkeverők. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- STIENS, E. (1997): On Peace, Love, Dancing, and Drugs. A sociological analysis of rave culture. <http://www.sppp.net/archive/papers/stiens.htm>

VALÓSÁG

Az alábbi interjúk egy szociológiai kutatás keretében készültek, drogos fiatalokkal. A kérdezettek a fiataloknak abba az egyre bővülő csoportjába tartoznak, akik nemcsak szubkultúrájuk és fogyasztásuk látványos elemeivel (öltözködés, hajviselet, zene, tánc stb.) fordulnak szembe a felnőtt társadalom többsége által elfogadott értékekkel, hanem életformájuk és értékrendjük csaknem minden eleme szemben áll ezekkel. Ha a felnőttek értékrendjének teljes elutasítását szocializációs kudarcként értelmezzük, és megpróbáljuk e kudarc okait megfejteni, első helyen természetesen a családi együttélésbe és a gyereknevelésbe „belebukott” szülők állnak, de rögtön mögöttük ott sorakozik az iskola, ahonnan hiányoznak a gyerekek személyes problémái iránt érzékeny pedagógusok és a valóságos közösségek. Amikor a kérdezők a drogos életforma vonzó elemeit kutatják, nemcsak az derül ki, hogy a drogfogyasztás ideig-óráig menekülést nyújt a fiatalok számára megoldhatatlannak látszó problémák elől, hanem az is, hogy a drogos kapcsolatok hivatottak pótolni a szétesett családot és a hiányzó közösségeket.

„Azt hiszem, nincs értékrendem”

Először szeretném, ha elmondanád, hogy mennyi idős vagy, kikkel élsz együtt?

Húsz éves vagyok. Jelenleg anyámmal élek együtt. A szüleim elváltak. Korábban apámmal és anyámmal éltem.

Mikor váltak el a szüleid?

Elég régen, nem emlékszem már rá. Nagyjából a születésem után elváltak. Aztán egy jó ideig anyámnál, nagyanyámnál éltem, meg végül is össze- vissza, mert a nagyanyám vidéken élt. Szét van szórva jelenleg is a család rendesen Magyarországon. Hol itt, hol ott voltunk. Apámék Pesten éltek.

Nála is éltél?

Nála is éltem. Hát az megvolt, hogy hétvégeként elmehetek apámhoz, de olyan nagy kapcsolat, közös beszélgetés csak néha volt. Aztán az a szokásos hangulat is megvolt, nem az, hogy veszekedés, de nagy távolságtartás. De mindegy.

És anyukáddal milyen a kapcsolatod?

Anyukámmal jónak mondható a kapcsolatom. Szóval vele éltem 12–13 éves koromig, csak neki idegi problémái voltak.

Gyógyszereket kellett szednie?

Jelenleg is gyógyszereket szed. Ez gázos téma, de azóta sokat javult. Akkoriban elég problémás volt a dolog, mert kitört a roham rajta, azért kellett eljőnnöm tőle. Azért kerültem át apámhoz, mert anyámnak muszáj volt kórházba kerülnie, mert rossz állapotban volt.

Ha van valami problémád, akkor azt anyukáddal meg tudod beszélni?

Igazából nem. Valahol igen, mert az biztos, hogy vele azért igyekszünk elfogadni egymást. Igyekszem elfogadni olyannak, amilyen, és ő is igyekszik elfogadni engem olyannak, amilyen vagyok. Ezzel korábban gondok voltak, mert akkoriban nem volt semmilyen felügyelet. Eljártam játéktérmebe, meg ilyenek. Húha! Nehéz erről beszélni! Szóval lényeg a lényeg, hogy anyukám akkor meg volt zavarodva, balhés, hülye dolgokat csinált. De csak otthon csinálta.

Akkor te hány éves voltál?

12.

Annyi idős korodban te már kezdtél eljárni?

Játéktérembe igen. De hát csak azért, hogy játsszak. Rákattantam egy-két ilyen játékra, amelyik verekedős. Voltak haverok, elvoltam velük. És anyám közben rosszabbul lett, egyre rosszabbul. Ez úgy nyilvánult meg, hogy magával beszélgetett, meg hasonlók. Félig meddig tudathasadása volt, vagy nem tudom hogyan nevezzem. Nem szeretek róla beszélni. És ugye nem akart bemenni a kórházba. Nehéz dolgok ezek. Aztán a szomszédokkal is ment a kavarás, jobbra balra, és akkor kihívták a mentőket, bevitték a kórházba. De én nem maradtam egyedül, mert lejött a testvérem Pestről.

Ő mennyi idős?

8 év van köztünk. Ő most 29.

Egy testvéred van?

Egy. És hát akkor átkerültem apámhoz. Vele viszont abszolút nem jöttem ki, mert korábban anyámmal éltem, és mi más lennék, mint egy elkényeztetett taknyos kis kölyök, mert megkaptam mindent stb.

És a tesóddal milyen a viszonyod?

A tesómmal? Hát keveset beszélünk, és ritkán találkozunk.

Ő nem itt él?

Nem, apámmal él. Nála ez másképp nézett ki. Úgy született, hogy akkor még együtt voltak apámék, és őt apám nevelte tovább a válás után, én pedig anyámhoz kerültem. Nem tudom, hogy ezt hogy döntötték el. Nekem erről fingom nincs, meg közöm sincs hozzá sok. Nem sok beleszólásom volt a dolgokba.

Otthon szeretsz lenni? Van saját kuckód?

Saját kuckóm nincs, mert egy szobás a lakás. De ez nem gáz, mert végül is megvagyok, aztán ha olyanom van, akkor elzsörtölődök, meg vitatkozok anyámmal, mert hogyha éppen valami zizi van, valamiért rosszul érzem magam, akkor az megvan, hogy van egy kis vita, de ez sosem komoly dolog. Egyrészt belegondolok abba, hogy mit komolykodjak, mit akarok én elérni. Szóval igazából nincs komoly problémánk egymással, azt hiszem.

Szerinted milyen életszínvonalon éltek?

Hogy kell ezt mondani? Alacsony, létminimumszerű? Átlag alatti. Ez rajtam múlik, mert én például most nem dolgozom. Akarok dolgozni, de az más.

Milyen iskolát végeztél?

Hát csak 8 általánost végül is, mert a gimiből csak három évem van. A negyedik nem jött össze, mert a tanárokkal problémáim voltak. Így, úgy, amúgy. De közben azért történtek dolgok. Voltam nevelőotthonban is, mert amikor apámmal nem jöttem ki, akkor lógtam a suliból. Mert Pestről kellett iskolába járni, aztán mindig hazalógtam ide, anyámhoz, mert ő végül is egy nyár alatt átvészelte a nehezét a dolognak. Tehát inkább csak olyan kibillenés volt, hogy úgy mondjam az elmeállapotában. Szóval lógtam a suliból és akkor apám nem

tudott velem mit kezdeni. Igazából vele soha nem volt bensőséges viszonyom. Azt hiszem, egyik szülőmmel sem volt az, de anyámmal azért mégis jobban volt közös témánk. Jobban megértettük egymást. De apámmal abszolút nem. Meg hát, hogyha kamasz a gyerek, és ha fiú az illető, a gyerek meg az apja között mindenképp feszültség van. Ez mindenhol így van. Ez aztán felerősödött talán a helyzet miatt, vagy azért, mert én vagyok ilyen izé. Egyszerűen fingom nincs erről. Nem is akarom meghatározni.

És aztán utána elmentél valahová dolgozni?

Nem, mikor nevelőotthonos voltam, még két évem volt az általános iskolából. A hetediket elkezdtem Pesten, aztán volt az a zingzang, hogy apámék rohangáltak utánam, meg minden. Szóval volt az a vacakolás, hogy mindig meglógtam, nem tudott velem mit kezdeni, aztán ezzel a címszóval berakott egy nevelőotthonba. Itt voltam anyámnál éppen, amikor bezörgettek, de rendesen, hogy a gyámhatóságtól jöttek. És akkor édesapám mondta, hogy ez a helyzet, nevelőotthonba kerülök, mert apám nem tud velem mit kezdeni. Hülye helyzet, de hát ez volt. És akkor bekerültem. Másfél évet voltam ott. Közben az volt, hogy rosszul tanultam. Apámnak az volt a kikötése, hogy ha jól tanulsz, akkor kiveszünk a nevelőotthonból. Közben kijártam minden hétvégén hozzájuk. Az ő részükről valahol ez egy rendes dolog volt, hogy nem hagytak ott a francban, megposhadni, ahogy a többi gyereket. Voltak ott sokkal keményebb srácok is, általában elég kemények voltak. Én elég csendes gyerekeknek számítottam közöttük. Akkor aztán 8. után megvolt a bizonyítvány, meg minden, akkor kikerültem.

Édesapádék vettek ki?

Igen, apám. Utána volt egy pesti gim, ahová elkezdtem járni. Bekerültem a gimibe ugye, ott meg elkezdett élni az ember egy idő után. Az osztályfőnököm egy tipikus régimódi tanár volt, egyirányú gondolkodással. Szóval ha kezdtük mondjuk 30-an az osztályt elsőben, akkor negyedikre durván 22–24 maradt meg belőle. Aki nem volt odavaló, vagy nem úgy tanult, ahogy neki tetszett, azt szépen kiszortírozta.

Ez egy erős gimnázium volt?

Nem, nem volt erős gimnázium, viszont ő egy ilyen tanár volt. Hogyha odakerült az ember 15 évesen, nem sok mindent tudott vele kezdeni. Aztán akkor változott meg a dolog, amikor elkezdtem másfajta zenéket hallgatni. Rockzene, meg ilyesmi. Nirvana az, ami nagyon bejött nekem, a mai napig nagyon szeretem, a zenélést is emiatt kezdtem el.

És amikor otthagytad a gimt, mit csináltál?

Semmit. Nem dolgoztam.

Ott éltél apukádéknál?

Nem, már másodikban eljöttem apámtól. Szóval meglógtam. Rendesen otthagytam őket a francba, mert nem éreztem jól magam, mert nem tudtam kijönni velük semmiféle téren. Sem apámmal, sem a bátyámmal. És meglógtam. Akkor is voltam egy hónapot nevelőotthonban, mert ugye máshová nem nagyon tudtam menni, meg köröztetett rendőrséggel, meg minden. A sztori az, hogy leadta a személyleírásomat, de baromira nem úgy néztem már ki akkor. Piros haj, meg minden benne volt már a dologban. De hülyeséget csináltam, mert kimentem a Moszkva térre és pont járőröztek. Nem voltam ott rendszeres vendég az ilyen csövesek között, de ismertem egyet-kettőt. Na mindegy, ott elkaptak. Akkor ment egy éjszakán át a szarakodás, hogy bevitték először a kerületi kapitányságra. Ott is elvoltam. Utána kivitték Budaörsre, ott is egy éjszakát eltöltöttem, mire értem jött apám. Aztán meglátta, hogy hogy nézek ki! Hú! Atyaúrsten! Lehajtott fejfelé mentünk kifelé. Aztán mondta, hogy miért csinálok ilyeneket, meg hogy képzelm az egész, meg minden. De hát mind-

egy, mert úgysem hallgat meg, nem tudtam vele megértetni, hogy én végül is mit akarok. Igazából persze, azt sem tudtam, hogy mit akarok, de azért megvolt az, hogy nem akar elfogadni, meg ilyesmi. Egyfolytában ilyen és hasonló érzés volt bennem. Aztán akkor hazavitt, aztán megint megszöktem természetesen.

Mióta laksz anyádnál?

Durván másfél, két éve. Amikor eljöttem apámtól, végül is ideköltöztem anyámhoz, de úgy, hogy kollégiumban voltam Pesten a sulis végett. Ott laktam a belvárosban, a harmadik-negyediket ott jártam. Negyedikben megbuktam. Nem az érettségim, nem jutottam el odáig, mert a matek tanár meghúzott. Abban is volt egy kis vacakolás, hogy kiszúrt egy kicsit magának. De jó, tény, hogy sok órát átaludtam nála.

Sokat lógtál a suliból?

Ahhoz képest sokat, amennyit igazolni tudtam.

És miért lógtál?

Azért, mert voltak olyan hangulataim. Volt, hogy úgy éreztem, hogy nem tudok kijönni azokkal, akikkel együtt vagyok egy osztályban, vagy akikkel egy társaságban vagyok, mert visszajára fordul az egész. Nem is beszéltem hozzájuk, hanem inkább befelé fordultam egy kicsit, és egy kicsit ráparáztam az összes gesztusra. Az is tény, hogy közben elkezdtem szívni.

Akkor hány éves voltál?

16. De nem állandóan. Amikor kezdtem, kipróbáltam inkább, azt mondanám. Egy haverom kóstoltatta meg velem. Semmi nem volt. Utána leültünk sakkozni és jót röhögünk azon, hogy nem tudjuk, hogy ki jön, meg ilyenek.

Miért próbáltad ki akkor?

Miért? Miért? Hát miért ne! Semmi nem volt vele. Meg a haverok is úgy voltak vele, hogy nem túl sokan használták. Nem túl sokan csinálták a környezetemből. Aki meg csinálta, annál sem láttam benne semmi különösebbet. Az én dolgom, hogy kipróbálok-e vagy nem. Szóval ezt magának csinálja az ember, én ezt a mai napig is így gondolom. Ha valaki nem akarja csinálni, akkor ne csinálja. Ennyit el kell dönteni az embernek. Azt tudni kell, hogy mikor jó nekem, vagy mikor nem. Én azt sosem bírtam, hogy annyira rákattanjon valaki, hogy nem bír megállni. Persze ez nem ilyen szereknél van, hanem keményebb drogoknál.

Azzal is próbálkoztál?

Volt egy-két eset, de anfetaminokkal nem nagyon. Egyszer volt eki.

Mi?

Eki, Ecstasy, de semmi különösebb nem volt. Egyrészt kevés volt belőle, másrészt pedig azóta nem is találkoztam vele. És a heroinnal is csak úgy, hogy fóliáról, tehát vénásan sosem került a kezembe. Voltak olyan ismerőseim, akik vénás drogosok voltak. Laktam is ilyen embereknél, de ők mondták, hogy hagyjam a francba, inkább ne csináljam. Meg én sem akartam kipróbálni. Szóval azért nem, mert az azért már durva.

Végül is amikor kipróbáltad, kíváncsiságból történt?

Kíváncsiságból, meg mert van egy ilyen dalszöveg, nem tudom, hogy ismered-e: „Mindenüttl jó, de messze a legjobb”. Ez ilyen szar szöveg, minden reklámba be lehetne tenni, de abban a zenében benne van azért a lényeg. Tényleg ez az, hogy miért ne? Meg hogyha nyújt valamit, akkor nyújt valamit. Na igen, ilyen elszállás vagy akármi. Erről mindenkinek személyes élményei vannak, úgyhogy erről nem is tudnék mást mondani. Tehát igazából nem is tudnám megmondani, hogy miért, csak jött és kész. A fűvel kapcsolatban is általában úgy volt, hogyha volt, akkor szívtam, meg ettem is, de annyira nem, hogy akár bűncselekményt, vagy ilyesmit elkövessek miatta. Erre soha nem volt szükségem. Ez egészen biztos.

Hogy érted azt, hogy nem volt szükséged?

Úgy értem, hogy meg tudtam oldani, hogy ami nekem kellett, azt meg tudtam szerezni, másrészt pedig ha valamiért kihagytam, mert volt olyan, hogy rendesen besokalltam, akkor úgy voltam vele, hogy most hagyjuk a fenébe egy kicsit. Szóval nem ijedtem meg attól, hogy a francba, holnap nem lesz mit szívnom. Szóval ki tudtam bírni. Úgy voltam vele, hogy csemege, ha jól esik, akkor csinálom, de hogyha éppen nem fér bele a képbe, vagy nincs rá pénzem, akkor nem nyúlok hozzá.

Téhat nem voltál annyira rákattanva. Ugye így mondják?

Rákattanva, meg függő, szakszóval. De végül is, ha úgy vesszük, függő az ember, egyfolytában függő. Mert benne vannak az élmények, meg minden, ahogy átélte. Én elég vizuális ember vagyok, álmodozom, meg rajzolgattam is kis koromtól fogva rengeteget. Azért az ilyen dolgoknál az ilyen szerek csak rátesznek egy lapáttal. De ezt végül is nem szabad leszűkíteni egy körre, mert nem erről van szó. Ez nyilván a fiatalságról szól, nem csak az ilyen emberkékről. Szóval az rendben van, hogy valaki drogot használ, de attól még nem biztos, hogy foglalkozik ilyenekkel is, hogy rajzol.

Nálad milyen drog volt a jellemző?

Leginkább a fű. Az volt igazán jellemző, meg az hatott.

Olyankor mit érzel?

Húhá! Az abszolút változó. Én úgy vagyok vele, hogy ez teljesen hangulat kérdése. Kihozhat az emberből mindenféle dolgot. Nem azt mondom, hogy úgy, hogy nekiáll drogozni az ember, és nem tudja kontrollálni magát, mert én valahogy mindig tudtam. Legalább is az ilyen light drogok esetében. Sosem volt az, hogy bárkinek ártsak, vagy valami. Ilyesmit sohasem csináltam. Az ellenkezett velem, hogy bántsak valakit, vagy valakit lenyomjak emiatt. Nem. Egyrészt nem is vagyok egy ilyen alkat. Se testileg, se úgy, mint ember, másrészt pedig nem volt rá szükségem.

Valami jó csak volt benne, ami miatt újra meg újra szívta. Nem?

Persze.

És mi?

Állok. Nagyjából ennyi. Álmodni, és az is benne van, hogy önmagáról egész érdekes dolgokat megtud az ember. De ezt csak a végén tudod meg. Úgy értem, hogy ez csak a végeredmény, ha el is gondolkozik az ember rajta, hogy mit látott, meg hogy reagált rá. Úgy van valamilyen hatása, ha az ember egy idő után megismeri magát, és rájön, hogy mit hoz ki belőle.

Rossz élmények is vannak?

Rossz élmények is vannak, hogyné lennének. Ezt nem csak én mondom. Parázások, meg ilyenek, nagyon durva, rossz élmények is vannak. De ha ezek megvannak az embernek, ezek elsősorban nem növényekkel szoktak lenni. Ahhoz a fű kevés.

Neked volt olyan?

Volt, de szerencsére le tudtam rendezni. Szóval magammal, úgy értem.

Meg tudta nyugtatni magát?

Idő kellett hozzá, de igen. Ez egy olyan dolog, hogy ha valamilyen rossz emléke jön elő az embernek, és hogyha éppen emberek között vagy az utcán, vagy akárhol, akkor egyszerűen a pillantásuktól félsz, vagy kicsit másképp látod őket. Idegennek, meg rossznak, akik rosszat akarnak neked. Ez most egy kicsit hülyén hangzik, mert nyilván nem adja vissza azt, hogy egy pillanatban meglátsz egy arcot és akkor ez jön elő belőle, mert ez abszolút helyzetfüggő. Pont ezért mondtam azt, hogy ez mindig mást hoz ki.

Ez attól függ, hogy milyen állapotban vagy?

Igen. Hangulatfüggő. Nagyon, nagyon az. De én egyébként is olyan vagyok, hogy gyorsan változik a hangulatom. Szóval az emberek is befolyásolják, akikkel vagyok, de ez anyag nélkül is mindig így volt. Nem arról van szó, hogy ezek után megváltozott a hozzáállásom, hogy hogy viszonyulok az emberekhez, meg úgy a világhoz általában. Tehát, hogy hogyan élek érzelmi életet, az nálam mindig így volt. Olyan dolgokra figyelek oda, amire lehet, hogy más nem. De szerintem nem én vagyok ezzel egyedül így. Biztos, hogy néha érzékenyen reagálok más emberek gesztusaira.

És a szer felerősíti ezt az érzékenységet?

Fel tudja erősíteni.

Azt mondják, hogy a fűtől jó kedve van az embernek.

Nem biztos, hogy mindig jó kedvet csinál. Egy idő után óhatatlanul előkerülnek a rossz dolgok is, mint általában minden ember életében. Nem lehet azért minden nap úgy fölkelni, hogy jól érezze magát az ember. Ez mindenkinek az életében így van. Szóval van ilyen nap, és van olyan nap. Az meg, hogy fölerősíti-e, az attól függ, hogy hogy fogja föl az ember a dolgokat. Ez nyilvánvaló. Van, amikor az ember érzékenyebben reagál, fölvesz apróságokat, vagy kevésbé apróságokat. Minden attól függ, hogy mennyire hagyja, hogy ezek hassanak a hangulatára, az egész napjára vagy az életére. Mert ugye általában napokban gondolkodnak ilyenkor az emberek. Persze senki nem gondolkodik mindig csak napokban, vagy csak években, csak egyszerűen nem törődik vele, ilyen vagy olyan körülmények miatt.

A jövővel?

A jövővel.

A távolabbi jövővel?

A távolabbi jövővel. De hát a fiatalok közül, akikkel szoktam beszélgetni, senki nem úgy kezd el az életét fiatal korában, hogy törődjön a távolabbi jövővel, hogy mi lesz, amikor megöregszik, meg honnan lesz nyugdíja. Ez még odébb van. Egy ilyen társaságban vagy működik ez a dolog, vagy nem.

Mármint mi működik?

Hát, hogy ki mennyire törődik a jövőjével. Mert van aki biztosan törődik vele, de ezt az is meghatározza, hogy milyen családból származik, milyen körülmények között nő fel.

És téged mennyire foglalkoztat a jövő?

Fogalmam nincs erről, abszolút nem tudom. Családot biztosan nem szeretnék, az száz százalékkal, hogy nem szeretnék családot. Nem azért, mert annyira ismerem magamat, hogy tudok változni, meg képes vagyok arra, hogy szeretetet adjak az embereknek, mert nem állna velem egy rakás ember szóba, hogyha nem így lenne. De nem szeretnék családot, az apa-gyermek konfliktus miatt, mert az biztos, hogy nem tudnék jó apa lenni. Jelenleg legalábbis így érzem.

Barátnőd van?

Egy jó ideje nincs.

Valami hosszabb távú volt?

Három hónap volt a leghosszabb. Több sajnos nem sikerült. Pedig akkor még nem is szívtam semmi. Tizenhat évesen volt az első barátnőm, és az első barátnőmmel való kapcsolat tartott a leghosszabb ideig. Nem tudom, hogy csináltam, de hát akkor ez jó volt. Vele úgy volt, hogy egy iskolába jártunk, meg minden. Szóval én úgy vagyok ezekkel a kapcsolatokkal, hogy ha valamilyen lánnyal, nővel együtt voltam, akkor meg szoktam általában ismerni. Szóval megvolt nálam is, hogy kenyértörés, meg minden, és hogy nem beszélünk. Később

azért mégis egy társaságba keveredtünk, és úgy voltam vele, hogy muszáj, meg ő is. Valahogy mindig úgy alakult, hogy muszáj volt, hogy kedvesek legyünk egymással.

Örök harag nem volt.

Persze. Senkivel nem lehet örök harag, mert főleg mostanában, a rendszerváltás meg minden miatt az emberek körül baromi gyorsan változnak a dolgok. Szóval ez egyszerűen mindentől függetlenül így van. Volt a rendszerváltás és ha megnézed, itt vannak a paraszt bácsik, és tényleg csak kapkodják a fejüket, azt sem tudják, hogy mi van. Mi pedig benne vagyunk. Pont az a korosztály vagyunk, aki benne van abszolút, és mi ebben nővünk fel. Nyilván jobban tudunk kapaszkodni, akár a technikai fejlődés, meg minden után. De az emberek közötti kapcsolat abszolút megváltozott. Megváltozott a hírközlés, meg minden. Ez egy baromi gyors váltás volt, akárki akármit mond, ez akkor is az volt. Az öregeket meg tudom érteni. Ezért is van az, hogy mostanában egyre több öreggel, idősebb emberrel futok össze, és el tudok velük beszélgetni. Szóval nem tud hidegen hagyni a sorsuk, mert most mit kezdhetne a szerencsétlen? Nem tudja. Ez hülyén hangzik, de egyszerűen nem tudja, hogy mi van. Szóval nem tudja, hogy miről beszélnek a fiatalok, nem tud bekapcsolódni.

Térjünk vissza még az iskolához. Volt olyan tanár, akivel jó volt a viszonyod?

A rajztanárommal jónak mondható viszonyom volt, de én eleve úgy voltam vele, hogy tanárokkal túlságosan őszintén sosem beszélgettem, csak amennyire szükséges volt. Semmit. Az osztályfőnököm nyelvtanár is volt, meg osztályfőnök is volt. Én viszont abszolút nem voltam az a könnyen befolyásolható srác, aki tanult is, meg könnyen beállt a sorba. Nem tudom, hogy hányszor írt be nekem ilyen hülyeségekért, hogy szakadt gatyában rohangelok, árad belőlem a bagó szag, szörnyen kócos a hajam, meg hasonlók. Szóval ezek voltak a tipikus dolgok. Beírta az ellenőrzőbe, hogy ez, meg ez, meg ez. És akkor tele volt az ellenőrzőm osztályfőnökivel. Közben azért tanulgattam.

Mit szerettél az iskolában?

Semmit nem szerettem, ez a nagy igazság. Abszolút semmit nem tudok mondani.

Egy tantárgy sem volt?

Nem. Igazából az a durva, hogy csak a jegyért tanultam. Abszolút. Abba nem is gondoltam bele, hogy miért kéne tanulni, csak jegyre tanultam. Aztán persze voltak dolgok, amik érdekelték, minden tantárgyban volt egy-két ilyen anyagrész, amit valamiért érdekesnek találtam. Azok meg is maradtak. A rajz meg olyan volt, hogy beültem rajz órára, aztán rajzoltam valamit, és abból például ötös voltam. Nem volt gond. Ének-zenéből is 4-es, 5-ös megvolt, meg tesiből is. A mozgást szerettem, az jó volt. A tornatanáraitam például szerettem, mert volt köztük egy-két olyan, akivel el is tudtam beszélgetni. Több ilyen tanár nem volt. Igazából nem is tudtak rátérni a beszélgetésre, mert kikerültem a válaszokat.

A gimnázium után mit csináltál? Dolgoztál valahol?

Nem. Nem dolgoztam sehol. Régóta nem dolgozom, össze-vissza tengődök.

Miből élsz?

Hát ez szar dolog, de csak anyám keres. Én meg hitelekből, kölcsönökből élek, de általában ki szoktam fizetni, tehát nem maradok adós, mert azt nem szeretem. De most fogok dolgozni, ha minden igaz, egy szállodában. Mosogatnom kéne, meg minden, de még nem tudtam felhívni a srácot. Azért mennék oda dolgozni, mert nem szeretek minden nap bejárni. A sulival is elsősorban ez volt a gond. Azt vettem észre, hogy van, amikor teljesen frissen úgy csinálom meg mindent, hogy úgy érzem, hogy jól csinálom, meg benne vagyok, máskor pedig teljesen lehúzó.

Ezzel mindenki így van.

Ezzel mindenki így van, de ez most olyan meló lenne, hogy 24–48 óra, szóval egy napot bent vagyok, két nap szabad. Ez jó, ezért érdekel a dolog. Az, hogy minden nap bejárni, azt nem tudnám csinálni. Kicsit félek is tőle, hogy megint emberek közé kell menni. Mert így is mindenképpen emberek között vagyok, de azért ez más.

Így olyan emberek között vagy, akit te választasz magadnak?

Igen.

Most a társaságodon kívül milyen a viszonyod az emberekkel?

Teljesen változó. Van, amikor, vannak az embernek cimborái, akikkel csak úgy összefut, eldu-málgat, de hogyha később megismerem őket, akkor általában megvan az, hogy „Szia! Mi van veled?”. De ez inkább ilyen kocsmacimboraság, meg iszogatás. Szoktam kéregetni is egyébként.

Mit szoktál?

Kéregetni, de az csak akkor van, ha rá tudom szánni magam, hogy kimenjek. Mert én ezzel is úgy vagyok, hogy ha nem tudok elbeszélgetni egy emberrel, csak azért nem megyek oda hozzá, hogy adjál már valami pénzt, szóval így nem lehet csinálni. Olyankor elmennek az ember mellett. De ha úgy megyek oda valakihez, hogy normálisan beszélek hozzá, meg minden, akkor ad egy kis aprót.

Szoktak adni az emberek?

Szoktak... Én úgy vagyok vele, hogy akkor azt meg is köszönöm. Úgy is nézek rá vissza, hogy a fenébe is, ez ritka dolog, mert nem mindenki ad. Persze nem mindegy, hogy kihez megy oda az ember. Nem szoktam túl gyakran csinálni, csak hogyha tényleg nincs más lehetőség az adott helyzetben.

És akkor például drogra honnan van pénzed?

Drogra? Az változó. Általában a haverokkal szoktam egyezni. Sosem szoktam idegen emberektől kérni.

De hát azért is fizetned kell. Nem?

Persze. De ha valakinek épp nincsen pénze, szóval úgy, hogy nem jön neki össze, akkor általában mástól kér. Szóval ilyen szinten kisegítik egymást az emberek, hogy úgy mondjam.

Említetted, hogy zenélsz, Hol?

Egy vidéki zenekarban basszusgitáros vagyok.

Mióta játszol velük?

Kb. 2 éve.

Szereted?

Igen.

Akikkel zenélsz, azok a barátaid?

Hát haverok...

Szerinted barátot hogyan talál az ember?

Hát vannak az embereknek barátai.

Hogyan ítéled meg, hogy ki a barát?

Szerintem, ha az ember egy kicsit elkezd élni, már nem csak a gyermekkori barátai vannak, mert az megint más, hogy együtt játszott valakivel. De minél idősebb korában ismeri meg az ember a másikat, és úgy barátkozik, haverkodik vele össze, az annál tartósabb lesz. Men-nél inkább van benne anyagi érdek, annál kevésbé igazi a barátság. Ez nyilvánvaló. Szerin-tem, az a kérdés, hogy az ember meg tudja-e érteni a másikat, és tud-e vele törődni. Mert különben szart sem ér az egész. Egy embert megismerni, nagyon hosszú idő, másrészt nem

is lehet igazából megismerni egy másik embert, mert az külön világ. De a törődést, meg azt, hogy odafigyel-e másokra, azt lehet érezni. És szerintem ezt jelenti a barátság.

És most a te társaságod ilyen?

Ilyen, csak van akit kevésbé ismerek, van akit jobban. Igazából akire azt mondom, hogy a barátom, az legfeljebb 1–2 ember. A többiek haverok, de azokkal is úgy vagyok, hogy inkább barátok. Inkább a barátság felé hajlik a dolog. Egyszerűen nem tudom leszarni őket. Hogyha felcsönget, morgok, meg nyomom a hülye szöveget neki, hogy megint mit keresel itt, de egy idő után tudják, hogy hülyéskedek. Mindig szívesen meghallgatok bárkit.

Vannak szabályok az életedben?

Szabályok?

Társadalmi szabályokra, elvárásokra gondolsz.

Elvárások? Ez már más tészta, mert minden szülőnek elvárásai vannak a gyerekével szemben. De ez egy olyan dolog, hogy lehetnek elvárásai a szülőnek, attól még olyan marad az a gyerek, amilyennek születik. Ez az, amin egyfolytában vitatkoznak. Ezzel nem tudnak mit kezdeni. Ha valaki olyannak születik, akkor olyan lesz. Vagy hát nem tudom, sok minden hat az emberre, az biztos, de leginkább a szülei. Az is fontos, hogy hova születik a gyerek, milyen emberek között él, milyen környezetben. Meg az is, hogy milyen gyakran változik körülötte a környezet, szóval, hogy milyen gyakran kell költözni, meg például, mennyit engedik tévén. Ez például egy tipikus korlátozás a gyerekekkel kapcsolatban. Nem engedik őket tévét nézni.

Hogy lehet a társadalmi normák szerint élni?

Lehet normák szerint élni, de valahol az embernek ki kell élnie magát mindenképpen. Mert különben a saját környezetére kezd kihatni negatív módon az, amit nem tud kiélni. Szóval akkor megcsömörlik.

Van valamilyen saját értékrended?

Azt hiszem, nincs értékrendem. Illetve van, de az mindig helyzetre szabott. Azért nem örökösen változik, mert van ami állandó. Van amit elfogadok, van amit nem, de erről nem nagyon tudok beszélni.

A saját törvényeid szerint élsz?

Nem csak. Ez olyan dolog, hogyha az ember a többieket, akik körülötte élnek, nem tudja úgymond leszarni, úgy ahogy vannak, és csak a saját feje után menni, akkor nyilván nem csak a saját törvényei szerint él. Szóval valamilyen szinten tudni kell alkalmazkodni. De beállni a sorba, az megint más tészta, azt nem szeretem. Beállni a sorba, ugyanazt csinálni, ugyanúgy gürizni, meg minden. Sokszor azt mondják az emberek, hogy én bezzeg dolgozok, meg így, meg úgy, de olyan előítéleteik vannak másokkal szemben, aminek igazából nincs magyarázata. Csak azért van, mert félnek valamitől, vagy nem ismerik. Ezt nem szeretem. Ha normák szerint él valaki, az ezt hozza magával.

Ezt úgy érted, hogy azokkal szemben vannak előítéleteik, akik nem olyanok, mint ők?

Nyilván csak azokkal szemben lehetnek. Az is lehet, hogy emberileg olyanok, csak éppen mégse, mert mindennapi szinten elég felületesen jön ki, hogy igazából milyenek az emberek.

Neked nincsenek előítéleteid?

Én inkább el tudom fogadni az embereket. Kikkel szemben lehetnének előítéleteim? Mondjuk most kapásból a homokosok jutottak eszembe. Én nem vagyok az, de elfogadom őket. Sőt nekem is eszembe jutott. Voltak ilyen elkavarodásaim, hogy esetleg én is az vagyok. De ez ilyen zavaros dolog, mert igazából nem vagyok az. A minap összefutottam egy fazonnal,

este az állomásnál. Kimentem cigit venni, aztán épp nem volt annyi pénzem, hogy cigit vegyek. Csak 200 forintom volt és kértem tőle egy kis aprót. Kifizettem a cigit, aztán elindultam visszafelé, és akkor jött mögöttem, hogy „Mi van? Buli lesz?” Miért? –mondom. Szerda volt. Hol lenne ilyenkor buli, nem megyek én senkihez, csak felcsengetem a haveromat. Aztán mondta, hogy megvár. Beszélgettünk. Közben elmondta, hogy hol dolgozik. Igazából tök normálisan eldumáltunk, még röhögcsélés is volt. Szóval nem volt buta ember. Végül is semmi bajom nem volt vele abszolút. Aztán meghívott egy sörre egy kocsmába. Megittuk a sört. A kocsmában éppen záróra volt. Odaállt élem, bajuszos ember, lógó szemekkel, tíz centire állt tőlem, kicsit megbokszolta a mellkasomat. „Van még tíz perced?” Hát mondom mire? Mire lenne még tíz percem? „Vajon mire mégis?” ... Mintha nekem tudnom kéne, hogy miről van szó. Aztán mondom sörözni akar, vagy valami ilyesmi? Állt velem szemben és nézett, mégis mire lehetne elég tíz perc? „Leszophatnálak?” Baszd meg! Milyen ez? Most itt áll velem szemtől szemben. Meghívott egy sörre, meg kisegített a cigivel, amiből egyébként megkínáltam és akkor „leszophatnálak”? Annyit mondtam neki, hogy hát bocsi ember. Végül is nem küldtem el a francba, csak megmondtam, hogy én nem vagyok meleg, ennyi az egész. Aztán végül is kezet fogtunk, megdumáltuk, aztán hagytuk a francba az egészet. Szóval csak ennyi a lényeg, semmi bajom vele.

Ühüm.

Ilyen szinten nincsenek előítéleteim. Mert attól még lehet jó fej valaki. Szóval ez más tészta. *Ez a társaság, akikkel most jársz, meg akikkel együtt vagytok, nekik van-e saját értékrendszerük, ami megkülönbözteti őket másoktól?*

Az egymás iránti tisztelet. Mást nem tudok mondani. Szóval akit így megismer az ember, azt el is fogadja szerintem, és tiszteli is valamilyen szinten.

Öltözködési stílus?

Ez nem érdekel. Szóval csak annyira, hogy ha meglátok valakit, látom, hogy így néz ki, taraja van, vagy hosszú haja, vagy diszkós cuccban jár, vagy bakancsban, akkor tudom, hogy hova tartozik. Megvan a beszédstílusa, és minden.

Nektek is van ilyen?

Nincs. Szerintem pont ezért érdekes ez a társaság, mert itt ez annyira nincs. Valamilyen szinten persze megvan, de ha az ember úgy áll hozzá a többiekhez, hogy nem arról van szó, hogy én benne legyek egy klikkben, hanem azért megy oda, hogy úgy nézzen ki, mint a többiek, meg úgy is gondolkozzon, meg azt is csinálja, hogy beálljon a sorba, akkor az szerintem már nem jó. Mert mindenki úgy kezd el, hogy most akkor ilyen haját vágatok, mert ezekkel az emberekkel akkor jobban össze tudok haverkodni. De szerintem ez nem feltétlenül van így. A spontán megoldásokat sokkal jobban szeretem. Ha valakivel spontán meg tudok ismerkedni, akkor jobban meg is értem. Szerintem ez sokkal többet jelent. Ebben a társaságban ez a jellemző.

Milyen zenét szerettek?

Változó. Ez a Nirvana dal, amit az előbb említettem, nagyon nagy hatással van ránk szerintem. Szóval van aki bevallja, van aki nem, de amikor befutott ez a zene a 90-es évek elején, akkor ez mindenkire nagyon hatott, mindenki szerette. Ez a zene azért jelent valamit.

Hogyha elmentek valahová, akkor mit csináltok, hová mentek?

Én egyébként többféle társaságban mozgok, Pesten is vannak ismerőseim. Szóval ez teljesen változó. Hogyha bemegy az ember egy kocsmába, akkor nem várhatja el, hogy ne a rádió szóljon. Hogy milyen zenét hallgatok? Hát azt, ami éppen van. A kocsmában ugye van zenegép, mindenki azt tesz be, amit akar. Hát végül is egy rakás ember bejár oda. Ilyen szempontból jó. Olyan szempontból nem, hogy baromi sokan vannak és nem lehet elférni,

meg normálisan beszélgetni sem. Hogy miket csinálunk? Hát beszélgetünk, hülyéskedünk, kikapcsolódunk.

Legtöbbször kocsmába jártok?

Nem mindenki, de én igen. Meg a haverokhoz. Az megint más téma, akkor előkerül a növény is, vagy valami.

Ez ilyen házibuli-szerű?

Házibuli? Nem mondanám. Végül is jól érezzük magunkat, de nem olyan, hogy kirúgom a ház oldalát, meg ilyesmi. Szóval, elvagyunk.

Vallásos vagy?

Nem. Meg sem vagyok keresztelve. Valamiért a szüleim ezt nem tették meg. Egyébként vallásosak. Hát hogy mennyire, az más téma. Anyám az.

Hiszel valamiben?

Ez jó! Hogy hiszel valamiben, ez tetszik. Mert végül is szerintem mindegy, hogy honnan jön, Isten, vagy más, ez csak társadalmi kérdés. Kultúránként változik. Hiszek, igen, hiszek. És van, amit segítségül is hívok, nem a szerek, meg ilyesmi, hanem magamból, ami egy kis fényt ad és világosságot. Így szokták ezt mondani.

Mi az?

Nem tudom.

Nem tudod megfogalmazni, csak érzed?

Nem tudom, de pontosan érzem. És ez mindig ott van. Van valamilyen szinten Isten is, de én a reinkarnációt is el tudom fogadni, a szellemekben is tudok hinni. Szóval ez univerzális. Az a fontos, hogy az ember találja meg azt, amiben hinni lehet. Én igazából sokkal jobban szeretnék hinni a jóban. A jó szerintem olyan dolog, amire törekedni kell. Szóval jó dolog, ha az ember ad másnak, vagy kap mástól valamit.

Szerinted manapság az emberek adnak a másiknak valamit, ami jó?

Az emberek manapság rohannak. Most csak a nagy rohanás van. Sokszor elmennek egymás mellett, és ez rossz.

Szoktad magad egyedül érezni?

Persze. Sokszor magányos vagyok, de egy ideig bírom. Ez független attól, hogy hány ember között vagyok, vagy kik vesznek körül. Mindig vannak olyan pillanataim, amikor egyszerűen nem tudok úgy kommunikálni az emberekkel, hogy meg is értsenek. És akkor inkább befogom a számat, mert egyrészt nem akarom őket lehúzni hangulatilag, szóval érzelmileg nem akarok hatni rájuk, mert nem vagyok jól. Máskor pedig működik a dolog. Szóval találkozik két ember, vagy társaságban valakivel összefut az ember, elkezdének beszélgetni, és tudnak beszélgetni. Van amikor csak hallgatok, de ez ritkán fordul elő, mert ha emberek között vagyok, akkor nyilván beszélni kell, mert másképp nem mennek a dolgok. A gesztusok azért sok mindent elárulnak.

Cigarettaazol?

Ühüm!

Mióta?

Hát úgy 5 éve rendszeresen, és sokat szívok. Szeretek cigizni.

Alkoholt is fogyasztasz?

Igen. Azt is nagyjából 5 éve. Ezek egy időben kezdődtek, csak a rendszeresség változott. Eleinte csak ritkán, alkalmakkor, de aztán az utóbbi évben sokat iszom.

Ez miért van? Mi változott az utóbbi egy évben?

Azért van ez újabban, mert ha alkoholt iszik, akkor könnyebben oldódik az ember. Sokan mondják, de ez abszolút igaz. Könnyebben kiadja magát, meg hasonlók. Nem véletlen,

hogy a kocsmában jobban megértik egymást az emberek, meg nagyobb haverkodások vannak. Szóval ez közvetlenebbé teszi az embert, nem annyira a normák szerint viselkedik. Az alkohólnál ez abszolút így van, főleg itt Magyarországon.

És a drognál?

Ott is, de az más tézisa. Az is ilyen, de ott nem is figyelni az ember, hogy kivel beszél. Sokszor az van, hogy nem szeretik együtt használni a kettőt. De én együtt is nyugodtan használom. Sosem zavarta a kettő nálam egymást. Legföljebb rosszabbul lettem, szóval tovább vittem a dolgot olyan értelemben, hogy a lécet mikor verem le, hogy mikor leszek tőle rosszul, meg mikor fordulok be, meg ilyesmi.

Mi az, hogy befordulni?

Hát az, amikor már nem az van, hogy jól érzem magam tőle, hanem már goromba leszek, vagy ilyesmi. De az sem olyan dolog, hogy mások miatt, hanem magam miatt.

És az LSD?

Próbáltam LSD-t is. Kicsit belekóstoltam az Ecstasyba, de az nagyon kevés volt. Volt egy nagyon minimális heroin is, de az sem vénásan.

És a heroin milyen volt?

Nem tudom. Különösebben nem volt nagy hatása. Talán azért, mert csak a gőzét szippantottam fel, ahogy szokták, fóliára vinni, és elégetni, hogy párologjon. De szóval olyan ringató érzés volt, benne voltam a világban, de olyan harmonikus volt. Viszont furcsán kommunikáltam az emberekkel. Szóval voltak ilyen kommunikációs zavarok, igazából nem tudtam, hogy mit mond a másik. Értettem, meg tisztán tudtam gondolkozni, úgyhogy logikus volt az egész, csak voltak furcsa dolgok. Mert amikor belenéztem a tükörbe, akkor abszolút nem azt láttam, amit általában szoktam. Szóval tök idomtalan, maszk-szerű volt a fejem.

És az LSD?

Hát az elég bonyodalmas. Arról sok mindent lehetne mesélni. Attól kezdve, hogy torzulnak a formák, meg ilyesmi, az sokkal mélyrehatóbb. Az lélekben sokkal jobban megdolgozza az embert, mint bármi más.

Igen?

Mondjuk a heroint nem tudom, mert vénásan az megint más dolog. Az sokkal közvetlenebb. Az durva na, de az LSD is elég kemény tud lenni.

A hozzászokás veszélyéhez mit szólsz?

Az LSD-nél szerintem nem így van, mert az automatikus, hogy általában szoktak lenni ilyen para-dolgok. LSD-nél szinte mindenkinek volt, akivel eddig beszéltem. Meg én is így tapasztaltam. És szerintem ez a hozzászokást elég erőteljesen befolyásolja.

Az LSD, vagy az, hogy félsz?

Az, hogy mennyire félsz. Elég furcsa dolgok jönnek ki, tehát át tudja formálni az ember gondolkodását, legalábbis egy jó időre. Úgy értem, hogy át tudja formálni, hogy másképp észleli az ember a dolgokat.

És utána vágysz rá?

Nem mondom, hogy vágysz rá. Túl összetett az élmény szerintem. Sokkal összetettebb annál, hogy csak jó, csak jó, még, még. Szóval nem ilyen. Abszolút nem ilyen. Ki tudja fordítani az embert magából, de csak belsőleg.

Nálad milyen gyakran van az, hogy hiányzik valami?

Hát az egy dolog, hogy mindennap gondolok rá, de az, hogy igazán hiányzik, az azért ritkán van. Szóval meg tudom állni.

De hogyan van, akkor?

Hát akkor azért semmi bajom nincs veled. Akkor jöhet. Persze.

Most legutóbb mikor szívtál valamit?

Már több mint egy hete.

Füves cigi volt? Vagy mi volt?

Az az, ami állandó. Az LSD olyan dolog, hogy túl gyakran nincs értelme használni, mert besokall tőle az ember. Komolyan. Szóval túltöltődik azzal az élménnyel. Ez vizuálisan akkora terhelés, hogy nem lehet csak úgy bírni szerintem. Mert akárki akármit mond, ez kemény dolog.

De a füvek nem?

Az más. Az tényleg könnyebb dolog, szóval azt úgymond lehet kezelni. De azt is meg tudom állni. Nem csinálok problémát belőle.

Szerinted aki elkezd a könnyű drogoknál, az eljut a kemény drogokig?

Kipróbálás szinten szerintem igen. Az, hogy ki mennyire szokik rá, vagy mennyire használja ezeket, az már teljesen más kérdés. Anyagilag is kérdés, meg hogy mennyire tudja azt elviselni, hogy az anyag benne marad a szervezetében. Az LSD az benne marad, és nagyon lassan tisztul ki. Szóval, az a kérdés, hogy ki mennyire bírja, és mennyire vállalja ezeket.

Ha neked lenne pénzed, akkor meddig mennél el?

Nem tudom, mert azt még nem próbáltam, hogy teljesen tele vagyok lóvéval. Például vénásan biztos, hogy nem csinálnám. Az LSD is teljesen kikészíti az embert. Nem tud aludni tőle az ember, meg hasonló dolgok. Aztán, én úgy vagyok veled, hogy ki tudok tőle készülni. Úgyhogy azt mondom, oké, akkor most elég volt. Ennyi. Most akkor rendben van. Ezt most leteszem egy kicsit.

A heroinnak nincs ilyen veszélye?

Van, de az más, egész más. Van egy srác, aki teljesen megváltozott tőle. Egy haverom. Elég durván megváltozott, nem is nagyon beszélek vele mostanában. Nem evégett, csak egyszerűen nem futottunk össze mostanában és nagyon meglepett, amit a múltkor láttam veled kapcsolatban.

Személyiséget változtat?

Igen. De az összes drog személyiséget változtat. Csak a light drog lassabban formál. A fű mellett könnyebben megmarad az ember saját maga. Nem akkora a behatás, szóval nem annyira durva élmény. A heroin viszont kizökkenti az embert, az biztos. Ahhoz, hogy azt valaki úgy bírja, hogy megmaradjon önmaga még mindig, ahhoz erős egyéniség kell.

Mi a véleményed ezekről a drog ellenes kampányokról?

Elég keveset érnek, általában. Mostanában hallottam, hogy van ilyen interaktív drog kiállítás. Az egy elég érdekes dolog lehet, mert mindent felvonultatnak, az összes szert, és ott vannak, akik ezt használják. Meg iskolákban szoktak előadást tartani, de az ilyen előadók általában megkérdezik, hogy ki a drogos és ki nem. Csak hát, hogy legyen az ember biztos, hogy mennyire lehet belemenni egy ilyen beszélgetésbe.

Mi történik, ha kiderül, hogy ki a drogos?

Semmi, de ettől azért félnek. Egyrészt a törvény miatt, a szülők miatt, a család miatt. Szerintem amíg iskolás az ember, ettől egyfolytában fél.

De szerinted akkor mi a megoldás?

Nem tudom. Én is benne vagyok, és lehet, hogy pont ezért nem tudok rá megoldást találni. Aki nincs benne, az sem talál rá megoldást.

Itt nem csak arról van szó, hogy drogok, hanem arról is, hogy az emberek mennyire kommunikálnak egymással. Családon belül is nagyon durva elzárkózások vannak manapság.

És ez összefügg a drogfogyasztással?

Biztos, hogy összefügg. Meg a rendszerváltás is benne van, ugyanúgy. Ez az alkoholfogyasztásban is benne van. Az alkoholfüggőségben. Hány olyan öreget látok, aki bemege a kocsmába, és megissza a felesét. Ezzel kezdi a napot, meg aztán délben, meg este, ki mikor megy be. Végül is szerves része az életének a kocsmá, mert iszik. Ugyanez a téma a droggal is, szerintem, csak ez olyan szempontból más kategória, hogy az alkoholtól általában jó kedve lesz az embernek, aztán kész. Szóval feloldódik. A drogok meg inkább belső élményt jelentenek.

Te milyen társadalomban szeretnél élni?

Én úgy gondolkozom társadalmi szinten, hogy különböző emberek vannak. Hogy hogyan kéne élni, nem tudom. Én ebből nagyon keveset láttam, hogy hogyan kéne normálisan élni. Láttam jól működő családokat, volt is ilyen ismerősöm, de nekem ehhez az egészshez semmi közöm nem volt. Alapvetően nem rosszak az emberek, bennük van a törődés, meg az egymásra figyelés. De a változások, amik itt vannak, iszonyatosan megnehezítik a helyzetet. Nagyon gyorsan történt minden. Szerintem itt igazából ezzel van a baj, azért ennyire kezelhetetlen a helyzet.

„Engem nem érdekel, hogy a társadalom elfogadjon”

Először mondd meg, hogy hány éves vagy és beszélj egy kicsit a családoдрól!

22 éves leszek. A családi körülményeim nem a legjobboknak mondhatók. Édesanyám 11 éve meghalt, édesapámmal rettentően rossz kapcsolatban vagyok és el is jöttem otthonról. Van egy törvénytelen kisöcsém, van egy nővérem, ő Pesten él, van még egy bátyám, aki a féltestvérem. Mit mondjak még?

Milyen a viszonyod velük?

Nagyon rossz, nem igazán járok hozzájuk. Januárban összepakoltam és eljöttem.

Azóta hol laksz?

Most a barátomnál lakom, és dolgozom.

Édesapáddal mióta rossz a viszonyod?

Mióta meghalt az édesanyám, azóta

Mi lehet ennek az oka?

Végül is egy olyan közmondást lehetne rá mondani, hogy „két dudás nem fér meg egy csárdában.” Szóval a természetünk egy hullámhosszon van szerintem, csak annyiban más, hogy ő azzal a felfogással él, hogy amíg az én kenyereket eszed, amíg az én házamban laksz, addig se véleményed, se szabad gondolkodásod nem lehet. Ez pedig nálam így nem működik.

Állandóak voltak a nézeteltérések, veszekedések?

Állandóak. Igen.

Mi miatt veszekedtetek?

Hú! Mindenféle hülyeséget kitalált, hogy festetem a hajam, meg hogyan öltözöm. Ugye az elég látványos volt. Vagy hát az iskola. Ugye, én elvégeztem a szakmunkást, de ő azt semminek nem veszi, szóval az olyan, mintha nem végeztem volna el semmit. Akkor elmentem egy ruhaipari technikumba, le akartam érettségizni, de nem működött, mert nekem fontosabb volt a cucc, mint a délutáni szilencium. Akkor harmadikban meghúztak háromból, ugye ilyenkor nem lehet pótvizsgázni, és otthon tragikus légkör alakult ki.

Emiatt?

Igen. Azután, még egy próbálkozásom volt. Fél évet jártam otthonról az iskolába, aztán fél év múlva azt mondtam, hogy inkább nem, és eljöttem.

Az iskolát otthagytad, vagy befejezted?

Otthagytam, pedig tovább akartam menni.

De mellette már dolgoztál?

Nem, iskolába jártam. Az ő elmondása szerint ugye mindenem megvolt, de hát azon kívül, hogy adott pénzt, azon kívül semmit nem kaptam tőle. Ő a pénz függvényében él és gondolkodik.

Akkor vele nem is tudtál megbeszélni semmit?

Nem, semmit.

Testvéreiddel?

Hát a nővéremmel igen, de neki ugye magas fokú végzettsége van, belsőépítész, nyelvvizsgák, mit tudom én. De hát ettől függetlenül ő is labilis egyéniség rendszeren. Végül is velem lehet beszélni, mert ő egy anyatípus, én meg nem szeretem, ha beleszólnak mindenbe.

Milyen sűrűn találkoztok, vagy beszéltek?

Hát nagyon ritkán érünk rá, mert ő ugye sokat dolgozik, és nekem sem volt időm arra, hogy telefonáljak, vagy találkozzak vele.

És többi testvéreiddel?

A kisöcsémet nem rég kezdtem megszeretni. Ő ugye a törvénytelen kistestvérem.

A másik kettő édes testvéred?

Nem. A nővérem az egyedüli édes testvérem. Édesapámnak viszont barátnője volt, mikor még édesanyám élt, szóval mikor én megszülettem, azóta van vele kapcsolata. Csak az utóbbi években derült ki, hogy annak a nőnek van egy 24 éves fia, meg van az az öcsém, aki 13–14 éves. Vele nagyon jó kapcsolatom van, ő egy ilyen kis művészké, azt szeretem benne.

És a bátyád?

Hát velem nincs igazán kapcsolatom. Mióta ismerem, talán kétszer, ha találkoztunk. Szóval ő sem kíváncsi rám, és én sem rá.

Mikortól kezdted eljárni otthonról?

Végül is 14 éves koromban kezdtem eljárni, de hát akkor még, ha 5 percet késtem, akkor derékszíj, meg ilyen szarságok voltak.

Bántott is apukád?

Persze. Hú, nagyon szereti az erőszakot. Ő az erőszak embere, igen. Azután úgy 16 éves koromtól kezdtem rendszeresen eljárni bulizni. Egyszer-kétszer azért kiborítottam a barátnőjét, szóval párszor elköltözött tőlünk. Akkor minden rám szakadt, de attól függetlenül ugyanúgy ment minden.

Té akkor is elmentél otthonról, ha ő nem engedett?

Nem, olyankor nem mertem elmenni.

És amikor elmentél, akkorra mentél haza, mikorra ő megmondta?

Hát pl. 11-ig volt buli, én 10-ig voltam elengedve, és ha egy pár percet késtem, akkor volt nemulass. Aztán úgy fél évenként mondtam, hogy mi az, hogy nem? Szóval harcoltam magamért, azután elengedett. Voltak szökéseim is. Akkor ott aludtam a barátnőmnél. Reggel 8-ra értem haza a buliból, átöltöztem, mentem haza főzni, mosni, takarítani. Aztán mondtam, hogy ez így nem működik tovább, én el akarok járni diszkóba, 17 éves vagyok, mi az, hogy nem mehetek sehova? Mondta, hogy jól van, egy hónapban egyszer elmehettek egy hétvégén, de reggel 4-re haza kell jönnöm. Így volt.

És mit szolt ahhoz, hogy elköltöztél?

Ez egy éjszakai összepakolás volt, de én már évek óta tervezgettem, hogy le fogok lépni, mert nem csinálhatja ezt velem. Aztán januárban egyik éjszaka szépen összepakoltam. Van egy barátom, még szerencse, hogy eljött, mert nem bírtam volna kivinni a bőröndöket, csomagokat a buszmegállóba. Összecsomagoltam, írtam egy búcsúlevelet, hogy ez nekem nem működik, én nem tudom így csinálni, ne keress. Én is csak akkor kereslek, ha tényleg le tudom neked tenni azt, amit elvársz, azt a sok szar papírt.

Iskolai végzettségekre gondolsz?

Igen. Én is szeretnék továbbtanulni estin, de hát ugye ahhoz pénz kell. Szóval eljöttem. Akkor Pestre jártam dolgozni, 1/2 4-kor keltem, 11-re értem haza, és akkor országosan körözve voltam egy hónapig.

Ő köröztetett?

Igen, de nem volt semmi, mert 18 éves bőven elmúltam, szóval nagykorú voltam. Ebből nem lett problémám. A nővérem mondta, hogy apu bement a rendőrségre és feljelentett. Mondtam neki, hogy azt üzenem neki, hogy megvagyok, jól vagyok, van helyem, Pesten lakom albérletben, dolgozom, nincs probléma. A nővéremnek azért megadtam a telefonszámomat, és akkor tartottuk a kapcsolatot. Azután egyszer végül is felhívtam aput. Akkor teljesen mást adott elő, hogy mennyire hiányzom neki, meg idegileg összeesett, meg mit tudom én. Hát persze az ember akkor kapkod a levegő után, amikor nincsen. Aztán azóta már volt itt, megnézte, hogy hol lakom, kartonszámra küldi a májkrémet, már kiütésem van tőle.

Miért pont a májkrémet?

Mert azt olcsón meg tudja venni.

Azóta elfogadta a helyzetet, és megnyugodott?

Nem, nem fogadja el, abszolút nem. Mikor hazamegyek, mindig mondja, hogy örülne, ha otthon keresnék munkát. De én mondtam neki, hogy nem akarok hazamenni. Hát ugye rám kentek olyanokat is, hogy lopok otthonról, meg minden.

Ezt ő mondta?

Persze. Mikor legutóbb otthon voltam, akkor is eltűnt 5000 Ft, és én voltam a bűnös. Meg még mikor otthon laktam, rajtakapott a fűvön, mert naplót írtam, aztán egyszer csak elolvasta. És ugye pszichológushoz kellett jánom. Az meg teljesen felidegesített.

Ő mondta, hogy menjél el?

Nem mondta, hanem megparancsolta, hogy igenis pszichológushoz fogok járni.

Miért gondolta, hogy oda kell menned?

A nővérem ajánlotta, hogy ez biztos jó lesz, mert ő is járt korábban pszichológushoz az apu miatt, és úgy érezte, hogy ő most már jól van. Hát én is elmentem a pszichológushoz, de a végén már igencsak kezdett idegesíteni. Abszolút nem érdekelte, hogy én mit mondok. Látszott rajta, hogy a sarokban volt egy pók és azt nézte. Meg ilyen hülye kirakókat kellett pakolgatni, mint egy gyereknek. Aztán azt mondtam, hogy én oda többet nem megyek.

Csak egyszer voltál?

Nem, majdnem fél évig jártam hozzá.

És te hogy érezted? Jobban voltál tőle?

Nem, abszolút nem. Ilyeneket mondott, hogy biztos, hogy a társaság húz bele a kábítószerbe, és hogy ad nekem valami gyógyszert, és hogyha azt felmutatom, akkor mondhatom a többieknek azt, hogy e miatt nem szívhatok.

A kábítószeres dolgaid mikor kezdődtek?

14 évesen.

Amikor úgy eljárógattál otthonról?

Igen.

Erre hogy emlékszel vissza?

Én akkor már hallottam róla, meg filmeket is láttam róla és nagyon érdekelt, hogy ugyan, mit érezhet az ember. És akkor kértem, és kaptam egy szál jointot. A barátnőmmel elszívtuk, és én eszméletlenül rosszul lettem. Hidegrázásom volt, hóhullámom, minden hullámozt. Tehát bármit csináltam, pl. feemeltem a kezem, egész testemben hullámoztam. A kiszáradás és a hányinger váltakoztak, a nevetőgörcsöktől kezdve minden volt. Utána meg azt gondoltam, hogy talán a következő jobb lesz. És tényleg jó volt. Akkor meg happy-re vitt a dolog, tényleg úgy mosolyogtam, mint egy hülye gyerek, mindent humorosnak találtam, másképp láttam a világot.

A fűtől?

Igen, a fűtől. Az jó volt, boldoggá tett egy kicsit.

Akkor milyen rendszerességgel szívtál?

Hát amikor elkezdtem, talán úgy egy évig, hétvégén, péntek, szombat meg esetleg vasárnap beszívtam. Aztán bekerültem egy olyan társaságba, akik a termelőktől kapták 500 Ft-os gramm áron, és akkor már mindennaposná vált a szívás. Akkor kezdtem ugye eljárni diszkóba. Akkor voltak ezek a szökések, hogy nem itt vagyok, hanem amott vagyok, és akkor már minden volt. Akkor volt a speed, Ecstasy, bélyeg, növény, meg iszogattam is egy kicsit, és akkor már mindennapos dologgá vált. Rákaptam a speedre, hú de jó, egész este csak buli van, nem vagyok fáradt. Aztán átkerültem ebbe a városba, összeismerkedtem haverokkal, ismerősökkel és akkor onnantól kezdve újra ment a növény, a fű. Akkor az már tényleg súlyosan, minden estés dologgá vált, minden este szívtunk. Akkor még nem járógattam el velük egy társaságba bulizni, csak a barátnőmmel, de aztán ő kiment Londonba. Utána járógattam el, és akkor egyre több embert megismertem, és egyre többet és többet szívtam, mint egy hülye.

Most így gondolod?

Hát mostanában igen, mert igencsak le vagyok tompulva. Az a baj, hogy már nem tudom azt mondani, hogy jó leteszem, és akkor ennyi volt.

Most már hiányzik?

Hát azt nem mondom, hogy nagyon hiányzik, de viszont időnként tényleg kell.

Mikor érzed, hogy kell?

Hát mikor valami olyan dolog történik, hogy hú, ezt már nem lehet kibírni, ez annyira szar. Szóval, amikor nem tud az ember mit kezdeni magával, unatkozik, nincs semmi. Hát akkor szívjunk el egy joet, így talán jobb lesz.

És jobb lesz?

Nem, nem lesz jobb. Ez az, hogy nem lesz jobb. Régebben, hogyha gondom volt, akkor elszívtam egy joet, és tényleg jobban éreztem magam. De most már nem így van. Lehet, hogy ezek a lelki dolgok sokkal mélyebbek meg nehezebbek lettek az utóbbi évben. Most már, ha szívok, nem happy-re visz, hanem olyan vagyok, mint egy néma, meg sem tudok szólalni, csak ülök.

És ha mást próbálsz?

Speedet mostanában abszolút nem használok. Nem szeretek most már táncolni, csak úgy magamban, de ahhoz meg nem kell semmi. Régebben minden hétvégén volt ugye a „papír”, attól rendszeren megőrültem. Már olyan volt, hogy azt se tudtuk, mikor milyen nap van? Hogy mi történt? Bármit mondtam, elfelejtettem. Beszélt hozzám valaki, és azt sem

tudtam, hogy miről beszél, csak néztem ki a fejemből. Aztán ezt abbahagytam. Azóta esetleg havonta egyszer használom.

Mennyi ideig tartott a hatása?

Ha mondjuk bevettém este 9-kor, akkor reggel hatkor még forogtam. Olyankor tényleg megváltozik a világ, olyan mint egy hatalmas színház. Rendesen csúszkált alattam a talaj, hülyeségeket beszéltem. A zenék olyankor elvisznek, ha nem vigyázol magadra.

Hogyhogy elvisznek?

Például hallgatok egy zenét és tényleg annyira bennem él, annyira érzem a zenét, hogy már szinte kivisz a testemből. Olyan, mint egy huzat, kivisz. Akkor tényleg csak a zene van és más semmi.

Milyen zenéket szeretsz?

Nagyon szeretem a komolyzenét, akkor Fortished, Matsyou, Bork, de abban az időben inkább az ilyen „Drum and Bass”-t szerettem. Most már nem annyira, most inkább a lágyabb zenét szeretem.

Az LSD-től voltak hallucinációid is?

Mások mondják, hogy vannak ilyen dolgok, de én még így nem jártam.

Fűtől nincsen?

Nincs.

Akkor neked egyáltalán nem is volt?

Nem, csak a gondolatok ...

És mik jönnek olyankor elő?

Erről nagyon nehéz beszélni, mert ezek túlságosan összetett gondolatok, amelyek az embert foglalkoztatják, és nem jön rá, hogy miért foglalkoztatják. Mikor én bélyegen vagyok, akkor ezek a dolgok annyira egyszerűvé válnak, kézzelfoghatóvá. Nekem a bélyeg talán azért volt jó, mert akkor tényleg értettem saját magamat. Értettem, hogy mi történik, és hogy miért történik. Mert én úgy érzem, hogy van bennem egy kapu, ami nem engedi, hogy teljesen ki tudjak bontakozni, hogy igazán saját magamat adjam. Egyszer egy bulin úgy éreztem, hogy a kapu teljesen nyitva van és én kint voltam. Akkor tényleg önmagamat éreztem, nem azt, aki most éppen itt ül, mert most sem vagyok igazán én. Az a baj, hogy ezek a dolgok tisztán nincsenek meg, és ez benne a rossz. Én talán azért szeretem a drogot, mert akkor érzem, hogy én önmagam vagyok, tudom, hogy ki vagyok.

Ezek ilyen össze-vissza gondolatok?

Igen, igen, ilyen össze-vissza kuszaság. Végül is te magad érted, hogy miről van szó, de akinek például el akarod mondani, az nem ért belőle semmit.

És hogyha fűvet szívsz, akkor mit érzel?

Attól megnyugszom, akkor nem lehet fölidegesíteni, nagyon jó lesz az étvágyam, sokat eszem.

Egyébként nem?

Egyébként nem szeretek enni, abszolút nem szeretek enni.

A tablettákat szereted?

Szerettem, de én akkoriban úgy szedtem, hogy mindent egyben, és nem tudom megkülönböztetni, hogy melyiktől éreztem azt, amit éreztem. Volt, hogy egy este felszívtam fél gramm speedet, bedobtam egy bogyeszt és szívtam egész éjszaka, és egyszerűen buliztam. De azt, hogy akkor mi történt, melyik hatott igazán, nem tudom.

Ez mostanában miért nincs már így?

Talán azért, mert ha az ember speedet, vagy bogyeszt kapkod, akkor olyan helyiség kell, ahol tényleg tud tombolni, emberek között van, és akkor ujjongva bulizik, nincs semmi fáradtság.

Pörög tőle az ember. A speedtől csak pörgés van, az ekitől viszont ilyen különleges dolgok vannak. Szóval ez is csúszkálós dolog, végül is attól sem fáradt az ember, hanem pörög.

És a kokain, vagy a heroin?

Nagyon szerettem volna kipróbálni, de nem jött össze. Két évvel ezelőtt szilveszterkor gyűjtöttem rá pénzt, hogy majd megveszem. Nem jött rá össze a pénz, mert nem két forint az ára, ha meg nem tiszta, akkor az elég gázos.

Mennyibe kerül?

15 ezer körül van grammja.

És a crack, vagy korong?

Hát az súlyos, a korong. Mikor bejött, és korongon voltam, akkor teljesen becsavarodtam. Ültem és úgy éreztem, mint hogyha be lennék zárva egy akkora lukba, hogy se előre se hátra semmit meg sem tudom mozdítani. Kimentem az utcára, és ott is teljesen össze-vissza beszéltem, már abszolút nem emlékszem, hogy mit, de mondták, hogy kész voltam. És az érzések, azok szörnyűek voltak. Fájt, és mégis nevettem rajta, szóval nagyon rossz volt. Aztán, hát miért ne próbáljuk meg újra, hátha jobb lesz. Felmentünk Pestre, és akkor teljesen parajelenségek voltak, rengeteg ember, autók, hatalmas terek. A korong szerintem csak úgy jó, ha bent van az ember egy lakásban, esetleg nézi a TV-t, vagy zenét hallgat és olyan emberek között van, akiket ismer. Mert ha nem ismeri őket, akkor teljesen elzárkózik tőlük, és akkor csak ül és néz. Szóval nem igazán tartozik a kedvenceim közé. Nem éreztem jól magam tőle. Azt mondtam, hogy többet nem.

És az érzékszerveid hogy működnek ilyenkor?

Ha zöldön vagyok, akkor nagyon éber vagyok. Jó, le vagyok tompulva, de sokkal jobban hallok, a látásom amúgy nagyon rossz, de akkor nagyon jó, az érzékszerveim kitágulnak. De a tripttól meg ilyen dolgoktól nem. Van olyan, hogy elejtem a cigarettát, mert abszolút nem érzem, hogy van a kezemben valami.

És azután mit érzel, amikor ezeknek elmegy a hatása?

Hát maradjunk a fűnél, a fűtől álmos vagyok, és lefekszem aludni, elalszom.

És utána nem rossz érzés, hogy nincs benned?

Nem, nem igazán. Eleinte volt az, hogy mikor kezdett kimenni, akkor eszméletlenül fájt a fejem, és tompának éreztem magam, s akkor lefeküdtem aludni. De mostanában már tényleg mindent lehet, iszok rá, szívok, nevetgélek egy kicsit és utána kész. A korong viszont olyan, hogy nem tud az ember abszolút aludni, és ilyen hülyeségek vannak másnap.

Milyen hülyeségek?

Hát például becsukom a szemem, hogy most akkor én igenis aludni fogok, mert nagyon álmos vagyok, és jönnek az álmok, de az álmok szétcsúsznak. Csúszkál minden. Akkor kinyitom a szemem és nézelődöm. Minden egyes repedést ismerek a plafonon. De a másnap eszméletlen rossz, akkor mély depresszió jön, szorongás, nincs kedvem megszólalni. A szám teljesen ki van száradva, akármennyi folyadékot iszom. Olyan, mintha másnapos lennék. De ebben a mély depresszióban nem tudok enni, fáj a gyomrom, nem fogadok be semmit. Világfájdalmam van, hagyjatok békén, s akkor inkább elmegyek.

Ilyenkor nem bánod az egészséget?

Igazából én azért kezdtem el ezeket használni, mert abszolút nem voltam, és nem vagyok megelégedve magammal, és ezeknek a szerekeknek köszönhetően talán egy kicsit nyíltabb lettem. Talán most már tudok beszélgetni az emberekkel, talán most már merem vállalni, amit gondolok, vagy érzek. Talán ezek egy kis erőt adtak, szóval talán azért kezdtem el, hogy igenis, végigcsinálom és erős vagyok. Az elején az ember gyenge, közben erős, a végén pedig egy emberi roncs.

Ezt így gondolod?

Igen.

És te most hol tartasz?

Az emberi roncsnál.

Igen?

Nem működnek már úgy a dolgok, ahogy szeretném.

Nem segítenek a szerek sem?

Nem, nem.

Tehát már semmi jót nem hoz neked?

Nem, egyáltalán nem.

És akkor nem gondoltál arra, hogy nem csinálod tovább?

Nem egyszer gondoltam rá, és nem egyszer volt úgy, hogy talán két hétig bírtam. De akkor tényleg az volt, hogy hagyjanak békén, nem szóltam senkihez, fájt, mindennem. Akkor meg a cigarettára kaptam rá, szóval csöbörből vödörbe estem. Egyik se jó.

Két hétnél tovább nem ment?

Nem. Akkor már annyira hiányzott, hogy tényleg duplájára nőttek a problémák. Húztam a strigulákat, hogy akkor még egy napot, még egy napot. Ez akkor volt, amikor pszichológushoz jártam. Akkor azt mondtam, próbáljuk ki, meddig bírom. Aztán két hétig bírtam. A barátommal együtt hagytuk abba. De tényleg ültünk egymással szemben, és nem tudtunk egymásnak abszolút semmit mondani, pedig ismerjük egymást nem tudom, hány éve. De akkor egyszerűen nem volt semmi, csak ültünk és teljesen üresnek éreztük magunkat. Az volt a legrosszabb. Unalmasak voltak a napok. Minden egyes nap fájdalom volt. Unatkoztam, nem tudtam magammal mit kezdeni. Nem volt kedvem se naplót írni, se rajzolni, se tanulni, csak az a kedvetlenség, szóval üres voltam. Lelkileg nagyon hiányzott. A barátom hamarabb feladta. Nekem nem kellett volna, de így könnyebb volt. Aztán nagyon-nagyon kellemetlen volt az is, hogy ott vannak a többiek, ők szívnak, én viszont azt mondom, hogy nem, mert én azért is meg tudom csinálni. De hát nem jött össze, és akkor újból elkezdtek.

Olyankor a többiek azt akarták, hogy te is szívj?

Nem, nem. Senki sem erőlteti, csak nekem rossz, hogy ott szívnak előttem, látom, hogy a többi mit össze idéetlenkedik, vagy csak azt, hogy jól érzi magát, a gondokat messze eldobja magától, s ez nekem kellemetlen volt. De én azért sem tudtam abba hagyni, mert tömegiszonyom volt. Koleszos voltam abban az időben, és ha a kollégiumban lementem vacsorázni, fulladtam és remegtem.

Ez mitől volt?

Hát gondolom attól, hogy lelkileg megviselt ez a dolog, hogy nem szívhatok. Lelkileg tönkretett egy kicsit. Aztán már olyan volt, hogy az utcára sem mertem kimenni, mert hangokat hallottam, hogy kiabálnak. Ilyen segélykérő kiáltások voltak. Meg éreztem, hogy jön utánam valaki, hallottam a lépteiket, pedig nem jött senki. A végén már hátra se mertem nézni az utcán, mert féltem, hogy hülyének néznek. Aztán ezt megbeszéltem a srácokkal, és ők is mondták, hogy velük is volt ilyen időszak, csak ők nem merték elmondani másnak, nehogy hülyének nézzék őket. Aztán én kitálaltam, hogy nagyon rossz, félek, meg mit tudom én. Iskolába sem jártam abban az időben. Majdnem ki is rúgtak az iskolából emiatt. Bementem az iskolába, és akkor is úgy éreztem, hogy megfulladok, alig kaptam levegőt, szóval tömegiszonyom volt. Szóval a végén, mikor nem szívtam, akkor azt éreztem, hogy Úristen én összetörtem, én már nem vagyok semmi. És akkor megint hozzányúltam, hogy igenis akkor újra ember leszek. És tényleg, újra jól éreztem magam, tudtam beszélgetni, nem követett senki az utcán, még véletlenül sem. Nem kiabált senki, ugyanúgy be tudtam menni az

ebédlőbe, anélkül, hogy úgy éreztem volna, hogy mindenki engem figyel vagy rólam beszél. Akkor már nem volt probléma.

És ezt a pszichológussal nem beszélted meg?

Nem, én utáltam azt a pszichológust. Nagyon, nagyon negatív ember volt. Úgy indult neki, hogy én heroinfüggő vagyok. Gondoltam, jól van, akkor te meg hülye vagy, mert én a heroint soha nem is próbáltam. Csak ugye az édesapám így adta elő neki a dolgokat és ő nem hitte el nekem, amit mondtam. Aztán tényleg úgy kezelte, hogy nem működött az egész.

Apukád előtt meddig maradt ez rejtve?

Hát úgy kb. hat évig nem tudott róla.

Hat évig?

Igen. Pedig tényleg beszélgettem abban az időben vele úgy, hogy KO. voltam, tényleg majd összeestem, úgy szétszívtam a fejem, és mégsem vett észre semmit, csak miután elolvasta a naplóm. Utána is szívtam a tudta nélkül, de akkor sem vett észre semmit. Pedig figyelt, de ahhoz látni is kellene, nem csak nézni.

És pénzed honnan volt rá?

Édesanyám meghalt és volt egy örökségem. 200 000 Ft-ról van szó. Akartam venni egy cipőt, bementem a bankba és megkérdeztem, hogy lehet-e pénzt kivenni. Persze, semmi probléma. Hát én olyan 4–5 hónap alatt a 200 000 Ft-ot simán elköltöttem, és ezt mind kábítószere. Ebből összesen egy cipőt, egy nadrágot és egy pulóvert vettem. De hát akkor a srácoknak sem volt pénzük, és olyan is volt, hogy ha nekem nem volt, akkor segítettek. Aztán úgy éreztem, hogy ezt nekem mind kamatostul vissza kell adnom. És tényleg az mind arra ment el, az a 200 000 Ft.

Ez se derült ki otthon?

De ez kiderült, és lelkileg nagyon lecsapta édesapámat, hogy hogy tudtam ilyet csinálni. Hogy édesanyám biztos forog a sírjában. Hogy ő ezt nem fogja megbocsátani, meg mit tudom én. Úgy derült ki, hogy bejöttem a koleszba és ő szépen kipakolta a szekrényemet. Ott volt benne a betétkönyvem, tényleg látszódott, hogy egy hét alatt kivettem 70 000 Ft-ot. És akkor már ő is tudta, hogy kábítószere. Utána meg már elmentem dolgozni nyáron. Meg hát ugye, ott volt a pénztárca az asztalon. Csak elveszek egy kicsit, úgyse veszik észre. Mert ugye édesanyám után én, személy szerint kapok 40 000 Ft-ot egy hónapban, amit nem a nevemre kapok, hanem édesapám kapja. Én abból mindössze 5000 Ft-ot kaptam meg. Úgy éreztem, hogy ez nem fair.

És ez manapság hogy van?

Manapság úgy van, hogy a srácok mondják, hogy szívjunk. Ha nincs pénzem, tőlük nem kérek, de ha adnak, akkor adnak, és általában adnak. Vagy a barátommal veszünk közösen.

Az se baj, ha van néha egy kis szünet.

Miért?

Mert az ember szervezete nagyon hozzászokik és akkor sokkal-sokkal több kell. Az ember szervezete egy idő után immunis lesz rá, tehát akármennyit szívok, nem érem el ugyanazt a hatást, amit mondjuk régen ugyanakkora adagtól elértem. És akkor tényleg kell, hogy egy-kétféle pihenő legyen. Jó, az ember szervezete teljesen nem tisztul ki, de mégis csak jobban hat, ha újra kap. Különben is, egy idő után teljesen befordul az ember. Ezért is kell a pihenő.

Mikor szívtál utoljára?

Tegnap hajnalban, buli volt, nyársaltunk, jól elbeszélgettünk.

Mesélj egy kicsit az iskoláidról!

Hát varrónő vagyok, a technikumot nem fejeztem be, harmadik év végén megbuktam. Nem szerettem iskolába járni, nem voltak ott barátaim, meg a tanárok sem voltak megértők. Meg utáltam, hogy nap mint nap be kell menni. De azért nem emiatt buktam meg, hanem mert a drog fontosabb volt, mint az iskola. Édesapám mindig azt mondta, hogy link alak vagyok, nincs felelősségérzetem, de engem ezek a dolgok nem érdekelték.

Azért mégis szerettél ott valamit?

Hát...rajzolni szerettem. Rajzolni most is szeretek, grafikákat csinálok, meg néha festek.

Mióta rajzolsz?

Csak mióta elköltöztem otthonról. A barátom sokat segít ebben is, biztat engem.

Iskola után hol dolgoztál?

Amikor otthon laktam, csak nyaranta dolgoztam. Aztán mikor eljöttem, feljártam Pestre, ott akartam dolgozni. De nem ment valami sokáig, annyira fárasztó volt hajnalban kelni és későn értem haza. Egy gyárban voltam betanított munkás, vagy ilyesmi. Aztán itthon elmentem a gyárba varrni, de nem nagyon bírtam. A munkahelyek mindig kiborítanak. Most egy másik gyárban dolgozom, tűző vagyok, borzalmas.

Miért?

Azért, mert el vagyok temetve egy gyárnak a belsejében, és ez lelkileg egyszerűen összetör. Én tudom, hogy nem erre születtem, nekem a színház a mindenem. De ahhoz le kellene tennem az érettségit, és el kellene végeznem egy főiskolát.

Színész szeretnél lenni?

Színész az nem, de színházban szeretnék dolgozni. Ahhoz viszont érettségi kell. Van egy barátóm Pesten, akinek van egy ismerőse, aki be tudna juttatni egy színházba, de ahhoz az érettségit meg kell szereznem. Én nem fogok itt maradni 235 Ft-os órabérért. Hol tudok én abból megélni? Sehol.

Mióta vagy itt?

Egy hete.

Beszélj a barátaidról, a társaságodról!

Nagyon jó velük beszélgetni, eszméletlen jó. Lelkileg eszméletlen jó barátok lettünk a három vagy négy év alatt. Ez egy fiú társaság, én vagyok az egyedüli lány a bandában, de tényleg elfogadtak úgy, ahogy vagyok, a hülye szokásaimtól kezdve az állítólagos kedvességemig, ami abból áll, hogy nagyon türelmes vagyok mindenkihez. Szeretünk együtt lenni, és a lényeg, hogy nagyon jó együtt lenni. Néha persze vitatkozunk, mert ahány ember, annyi felé szeretne menni, de mégis van egy közös pont, ami összeköt minket. Na jó, ez most a kábítószert, de, akkor is...

Más közös pont nincs?

Dehogy nincs, például a művészet. Ugye a kedvesem gitározik, én rajzoló vagyok, van egy barátom, aki az irodalom felé hajlik, mások festenek. Szóval ez egy művészcsapat, mindenkinek megvan a hobbi, szóval művészek vagyunk.

Hova szoktatok menni, vagy mit szoktatok csinálni együtt?

Hát beülünk a kocsmába, sörözgetünk, vagy valakihez beülünk, szerzünk valamit, vagy veszünk egy kis bort, leülünk, beszélgetünk. Hogyha van valami más boldogító szer, akkor persze bulizunk, de igazán emberek közé, diszkóba nem járunk, az nem a mi világunk. Mi elvagyunk a megszokott kis világunkban.

Milyen a te öltözködési stílusod, hogy jellemeznéd?

Egyedi. Szóval én magamnak tervezem és varrom a ruhákat, én állítom össze magamnak, mindent én csinálok, ami rajtam van. Én az ilyen régi ruhákat szeretem, előveszem édes-

anyám fiatalkori ruháit, magamra igazítom. Ez a cipő is már 30, vagy 40 éves, ez a nadrág 30 éves. Az édesapám régen hajózott, és még külföldről hozta. Szóval az ilyen régi dolgokat szeretem.

Ez milyen stílus?

Erre azt mondják, hogy „old school”, tehát „régis iskola”. De én nem sorolom be magam se „old school”-ba, se alternatívba. Imádom a nomád embereket, pl. az indiánokért meg vagyok őrülve. Most pl. akarok magamnak varrni egy cipőt. A múltkor bementem a könyvtárba és láttam, hogyan kell csinálni ilyen dolgokat. Megveszem az anyagokat, aztán tervezek magamnak ruhákat, táskákat.

Szeretsz varrni?

Hát kötelezőt nem, abszolút nem. Szóval mikor a munkahelyen varrni kellett, én tiszta beteg voltam már reggel, hogy úristen megint ugyanazt kell csinálnom. Nem szeretem a szabvány dolgokat. De magamnak nagyon szeretek varrni, meg olyan embereknek, akik nem a divatlapokból nézik ki nekem, hogy most ezt varrd meg, mert az nem megy.

A társaságra jellemző ez az „old school” stílus?

Nem. Mindenkinek megvan a maga kis világa, a maga stílusa. Van egy srác, az egy tipikus divatember, ilyen „old school”-os. Deszkázik is, tehát ilyen deszkás stílus az övé. De általánosságban mindannyian mások vagyunk, mindenkinek más a stílusa, de mégis összetartozunk.

Csak hétvégén szoktatok együtt lenni, vagy hétköznap is?

Hétköznap is, persze általánosságban minden nap. Hát, mondjuk attól függ. Mert ha én éjszakás vagyok, akkor kimaradok. Aztán vannak olyan napok, amikor páran elmennek playstation-ozni, akkor alig vagyunk együtt. De általánosságban nagyon sűrűn vagyunk együtt, szóval nemcsak hétvégén. Nem azt mondom, hogy az összes ember egyfolytában, mindig együtt van, hanem tényleg, van egy szűkebb baráti kör, akik minden nap találkoznak. Így is sokan vagyunk.

Beszélnél a szexuális élményeidről?

Akkoriban volt, mikor elkezdtem eljárogatni otthonról. Akkor szívtunk is rendesen, amikor belekerültem abba a társaságba, ott volt egy kapcsolatam. Nem volt komoly, csak úgy jött, azután sokáig semmi. És aztán, ugye, jött a barátom. Ő segített elköltözni otthonról, most nála lakom. Először csak barátok voltunk, de utána szex is volt, és ez most nagyon jó. Ha bármi bánt, vagy fáj, vagy mit tudom én, ő az, aki kárpotol mindenért.

Gyereket szeretnél?

Nem, még nem, de nem is tudom. A barátom nem akar, ő el akar menni Amerikába. Én még nem látom a jövőt, de nem is érdekel. A mának élek. Szóval nem utálom a gyerekeket, mert nekem is vannak testvéreim, csak hát akkor sok minden kéne. De egy gyerek? Hát azt gondolom, hogy nem, nem kell nekem.

Miért nem?

Én egyedül akarok élni, hogy ne kelljen senkihez alkalmazkodnom, és semminek ne kelljen megfelelnem. Egy gyerek nagy kötöttség. Meg aztán a nevelést jól csinálni, nem könnyű.

Nem tudom. Nem azt mondom, hogy soha nem lesz, de még most nem, az biztos.

Volt-e az életedben édesanyád halálán kívül valami olyan dolog, ami fordulópont volt?

Talán az, hogy megismertem a kedvesemet. Mióta ismerjük egymást, kb. 4 éve, ő azóta kezdett el gitározni, én azóta kezdtem el rajzolni. Mondjuk az életfelfogásunkban abszolút nem változott meg semmi, mert ugyanolyan link ember vagyok szerintem, mint eddig.

Mit jelent az, hogy link?

Édesapám találta ki ezt a szót. Azt jelenti, hogy nem érdekel igazán, hogy mi lesz velem.

Tudom, hogy meg van írva a sorsom, és tudom, hogy én azon az úton haladok, lesz ami lesz.

Hol van megírva?

Mózesnek volt egy táblája, amire felírta a 12 parancsolatot. Arra írt valami szöveget és abban a szövegben elrejtve, minden embernek meg van írva a jövője. Én talán hiszek ebben, nem tudom. Mert mikor anyu meghalt, akkor én minden ilyen isteni dolgot eldobtam magamtól.

Addig hittél?

Igen, templomba jártam, különórákra, bibliaórákra, énekórákra, templomi kórusba. Nekem valamelyik családtagom régen pap volt, és mindig mesélt, meg kaptam gyermek- Bibliát, hogy jobban fel tudjam fogni ezeket a dolgokat.

Anyukád halálával miért fordultál el tőle?

Mert azt írták a Bibliában, hogy a jó embereket nem bünteti meg az Isten. Mondjuk az is igaz, hogyha anyu még élne, akkor rendesen büntetné, hogyha édesapám mellett kellett volna leélnie az életét. De viszont azt nem értem, hogy édesanyámnak, aki soha nem követett el semmit, aki mindig is egy jó ember volt, aki nevelt minket, aki egy gyönyörű házat csinált nekünk, miért kellett meghalnia. Édesapám meg eljárt kurvázni, ugye attól van az Ádámka. Nem értettem meg, hogy miért anyunak kellett meghalnia, amikor apu követett el bűnt. De viszont lehet, hogy anyunak így sokkal jobb, apu meg hadd szenvedjen csak tovább a Földön. De akkor egyszerűen nem értettem meg ezt az igazságtalanságot.

És azóta nem jársz templomba?

Nem.

Azóta miben hiszel?

Magamban. Talán azt gondolom, hogy végül is nem más csinálja meg nekem, hanem saját magamnak kell megcsinálnom azt, ami bennem van.

De az előbb azt mondtad, hogy a sorsod előre meg van írva?!

Persze, abban hiszek, azzal nincs semmi probléma. Csak talán ezt az „Istenes dolgot” most már nem értem.

Tulajdonképpen miért kezdted el kábítószerezni?

Hát a családi körülmények miatt. Miután meghalt édesanyám, édesapám tényleg megbolondult, mert nem lehetett a szeretett nőjével, a mostani élettársával. És akkor tényleg mindent rajtunk töltött ki. Szóval ütött-vágott minket, köpködött bent a lakásban. Karácsonykor megkértük, hogy jöjjön el velünk a templomba, egy évben egyszer, és akkor is egész nap meg volt zavarodva, ütött-vágott, a karácsonyfát döntögette, meg köpködött. És akkor én azt mondtam, hogy ez így szar, nekem kell valami, amivel talán nem gondolkozom annyit. De most már igenis azt mondom, hogy többet gondolkozom vele.

Mivel?

Hát mondjuk ha elbódítom magam egy kicsit, akkor talán jobban kinyílik az a kapu, amin keresztül jobban látok. Talán kitarul valami. Mondjuk ez mindenkinél más. Lehet, hogy valaki olyankor nem gondolkozik, csak megy a saját hülyesége után. De én inkább elmélyülök magamban, és akkor végiggondolom, hogy mi van.

Kiben szoktál megbízni? Bízol valakiben?

Először nagyon nehezen bízom meg bárkiben is, nekem tényleg több év kell ahhoz, hogy valakivel egyáltalán el tudjak beszélgetni. Én először csak figyelem az embereket, nem szólok semmit. Bekerül mondjuk valaki a társaságba és akkor nem szólok hozzá sokáig, és ezt néha zokon is veszik. Van egy-két ismerősöm, akihez fel sem járok, mert még mindig nem tudok neki mit mondani, csak figyelem, figyelem. Mikor be vagyok szíva, és valaki nem szimpatikus, akkor az már tisztán sem szimpatikus. De viszont, hogyha be vagyok szíva és nagyon jól tudok vele beszélgetni, és ugye szimpatikus, az viszont egész életem folyamán

egy pont lesz az életemben. De mondjuk tényleg vannak olyan barátaim is, akik abszolút nem szívnak, de ugyanúgy felveszik azt a hangulatot ami velem történik, és velük is nagyon jó. Nekem nagyon-nagyon sok idő kell ahhoz, hogy valakit elfogadjak, befogadjak, megbízzak valakiben. A barátomban 100%-ig megbízom, bármi problémám van, bármi jó dolog történik velem, vele megbeszélhetem. Az egész élettörténetemet tudja, és én is az övét. Szóval tudom, hogy benne 100%-ig megbízhatom. Meg még vannak így egy páran, akikről tudom, hogy bármi van, ha a kötél szakad, biztosan számíthatok rájuk. De legfőképpen magamra számítok, szóval inkább magam kell, hogy megcsináljam, mint valaki másra legyek utalva.

Szoktad magányosnak érezni magad?

Persze, régen mindig magányos voltam, senkim se volt. Na jó, barátnőm volt, de oda nem mehettem mindig, meg apu se engedett. Nagyon-nagyon sokszor éreztem magányosnak magam. De mióta itt lakom nem, illetve ritkán. Néha, mikor beszívok és olyan lesz a kedvem, hogy nincs kedvem szólni senkihez, nem akarok beszélni, hagyjanak békén, olyankor nagyon be tudok fordulni. De különben nem. A kedvesemmel más az egész, mindig együtt vagyunk, azóta keveset vagyok egyedül. De különben én szeretek egyedül lenni.

Mit jelent számodra a szabadság, a függetlenség?

Szeretnék majd tanyán élni, kint a semmi közepén, körülöttem semmi, lovagolni..., és egyedül szeretnék élni.

És a barátod?

Ő ki akar menni Amerikába.

És te nem akarsz?

Nem az, hogy nem akarok, csak ahhoz, hogy én kijussak Amerikába, kell, hogy a nevemen legyen egy ház. De én azt nem tudom, hogy mikor fogom elérni, hogy nekem házam legyen. Mert én még mindig nullán vagyok. Ő el tudja intézni, hogy a szülei ráírják a fél lakást. Ha már van valami a nevéen, ő már a nyáron kimehet. Nekem most nagyon gyorsan kellene pénzt csinálnom ahhoz, hogy fel tudjak menni Pestre, és akkor ott lakni. Mert ő ki fog menni Amerikába.

És ez nem lesz rossz?

Dehogynem. De tudom, hogy egyszer újra találkozni fogunk.

Te hogy tervezed az életed?

Szeretnék egy tanyán lakni, lovakat szeretnék, meg azt, hogy ne szóljon bele senki, hogy mit csinállok. Nomád életet szeretnék, szóval teljesen elvágva magamat a civilizációtól, se TV, se magnó, se semmi, igazi nomád élet. Kint szeretnék élni és az már maga a szabadság. A szabadság az, mikor nem kell senkinek adóznom, mikor nem kell senkinek magyarázattal tartoznom, hogy most mi van, nem kell mindennap bejárni dolgozni. De ehhez, most tényleg nagyon kell gürcölnöm, hogy ez nekem mind meglegyen, legalább 30 éves koromra. De meglesz, mert meg akarom csinálni, és akkor, tényleg azt mondhatom, hogy szabad vagyok. Mert most, hogy eljöttem otthonról, úgy érzem, hogy ez még csak az első lépés, de még mindig nem vagyok szabad, mert ott, ahol most lakom, még beleszólnak abba, hogy mit csinállok. Szóval ez még semmi

És a társadalmi törvények, maga a társadalom mit jelent neked?

Ezzel semmit nem foglalkozom. Azt sem tudom, hogy most ki az elnök. Szerintem nekem ez így sokkal jobb. Édesapám meg az otthoniak nagy politika-buzik és már látom rajtuk, hogy abba öregednek bele, hogy úristen, most mit csinálnak a Parlamentben. Mit érdekel ez engem? Nem érdekel, csinálják a magukét, én meg csinálom az enyémet és kész. Az a lé-

nyeg, hogy hagyjuk egymást békén. A törvények sem igazán érdekelnek, ha le akarnak csukni, úgysis lecsuknak.

És a társadalmi értékek, normák?

Lehet, hogy ezt most nem értem.

Hát végül is minden társadalomban vannak olyan íratlan vagy írott szabályok, amelyeknek meg kell felelni ahhoz, hogy a társadalomban tudj élni.

Lehet, hogy engem az sem érdekel, hogy a társadalom elfogadjon. Mert én nem másnak, hanem magamnak élek, és magamnak alakítom az életem, nem másnak.

Ezért szokta édesapám azt mondani rám, hogy egy link és hülye, felelőtlen ember vagyok. Mi az, hogy én nem akarok másoknak megfelelni? Mi az, hogy én nem öltözöm úgy, mint mások? Jó, nekem is vannak ilyen csingó-bingó ruháim, de én abban nem érzem jól magam, abban nem vagyok szabad. Talán a ruházkodásom az első, vagy a második lépés afelé, hogy én igenis szabad vagyok, és nem fogok arra törekedni, hogy másnak megfeleljek. Mert édesapám abban a lázban ég, hogy igenis másnak kell először megfelelnem, és nem magamnak. Én ezt nem tudom elfogadni. Mert az első az, hogy először is én érzem a saját bőrömben jól magam.

(Az interjúkat Király Erzsébet készítette)

DOKUMENTUM

A POLGÁROK A DEMOKRÁCIÁBAN NEVELÉSI PROGRAM*

A zárókonferencia vitái és határozatai

Bevezetés

A zárókonferencia célja mindenekelőtt az volt, hogy az értékelés igényével áttekintsék az Európa Tanács által támogatott Polgárok a Demokráciában Nevelési Program eseményeit és eredményeit az 1997-es indulástól fogva; másodsorban pedig az, hogy megvitassák, melyek azok a lehetséges akciók, amelyeket a Tanács e területen támogat a jövőben. E célok eléréséhez a háromnapos konferenciát a helyzetkép – feltárás – tervezés hármasság egyjegyben szervezték meg. Ezen összegező jelentésben négy egymással összefüggő téma keretében vizsgáljuk a konferencia célkitűzéseit, nevezetesen:

1. mivel járult hozzá az EDC-program az Európa Tanács alapvető feladataihoz;
2. elmélet és gyakorlat az EDC-n belül;
3. értelmezési lehetőségek az EDC-vel kapcsolatban;
4. az EDC program jövőbeli lehetőségei.

A négy téma keresztmetszetében és a három nap vitáinak vonulatában pontosan meghatározható feszültségforrások jelentkeztek, melyek egyúttal összekapcsolták, olykor meg is határozták a közvetlen feladatokat vagy kérdéseket. Példaként említhető az a talán zárókonferenciák esetében kivédhetetlenül és minden alkalommal megjelenő aggály, ami a múlt és a bizonytalan jövő egyidejű tárgyalásából fakad. A viták során több résztvevő állásfoglalását alapvetően meghatározta a „nincs jövő” vagy a „bizonytalan jövő” alternatívája. További, a konferencia során folyamatosan jelen levő feszültségforrás volt például az erős belső fókuszálás (az EDC-programmal, illetve a programnak az Európa Tanácson belüli szerepével kapcsolatban) és a külső, globális összefüggések egymás mellettisége; vagy az egyedi sajátosságok és az általános jellemzők közötti ellentmondások, vagy akár az EDC-programot már régtől fogva ismerők és az azzal most ismerkedők közötti ellentétek. Ezek a feszültségek meghatározók voltak a háromnapos konferencia teljes folyamatában, sajátos hangsúlyt adtak a zárókonferencia megfontolásainak.

* *Education for Democratic Citizenship – EDC*. Zárókonferencia. 2000. szeptember 14–16. A jelentést Keith Forrester írta.

Az EDC-program hozzájárulása az Európa Tanács alapvető feladataihoz

Miután az Európa Tanács azt a folyamatot erősíti, amelyben a közös értékekre és a szolidaritásra épülő, szabadabb, toleránsabb és igazságosabb társadalom jöhet létre, a konferencia résztvevői világosan és sok szemponttal alátámasztva úgy értékelték, hogy a program a Tanács alapvető feladatai között foglal helyet. Az EDC-programmal konkrét, egyértelmű és bizonyító erejű kifejezést nyert, hogy a Tanács a pluralista demokrácia, az emberi jogok és a törvényes rend létrehozása, fenntartása és megerősítése érdekében tevékenykedik, olyan közegben, melyet egyrészt alapvető átszervezési folyamatok jellemeznek, másrészt gyengülő létező struktúrák és gyakorlat. Ez a motívum legerőteljesebben talán a konferencia utolsó napján tartott viták hozzászólásaiban jelentkezett, de jellemző volt a konferencia összes vitájára. A konferencia nyitó ülésén a főtitkár nagy elismeréssel beszélt az EDC-programról, arról, hogy az milyen nagy mértékben hozzájárult az Európa Tanács munkájához. Többször hivatkoztak erre a munkacsoportok megbeszélésein az előadók is, amikor arról beszéltek, a Tanács hogyan erősíthetné és terjeszthetné a demokráciára nevelés programjait. Itt sorolták fel azokat az igényeket, melyek a fiatalokkal foglalkozó intézményekkel (iskolákkal, egyetemekkel és a kutatói szférával) kötött szorosabb kapcsolatokban fejezhetők ki.

A viták során az is nyilvánvaló volt, hogy az EDC-program a Tanács átfogó munkájához és érdeklődési területéhez kötődik azzal a fejlesztő hatással és kreativitással, ami munkáját jellemzi. Kész válaszok és megoldások tálalása helyett az EDC-program inkább arra kérte a résztvevőket, az érintett kormányoktól a civil szervezetekig, hogy működjenek együtt lehetséges eszközök kimunkálásában, melyekkel legyőzhetőek a demokratikus kultúra értelmezési kereteiben és gyakorlatában elfogadottan tapasztalható problémák és gyöngeségek. Az Európán kívülről jöttek számára az introspektív és kritikai önvizsgálat- szemlélet üdítő és tanulságos volt, amint azt az Afrikából érkezett Prof. Baregu megjegyezte záró

konferenciabeszédében. Azonban azoknak, akik Európából jöttek, az EDC-program feltáró és reflektív módszerei már a kezdetektől izgalmas, dinamikus és eredendően kísérleti jellegűt adtak a programban folyó munkának. Kétségtelenül kalandos felfedezőútnak mutatkozott ez a kutatás, melyben az alapvetően aktivitásra és részvétellel építő demokratikus eszméket és módszereket keresték, szemben a megszokottal és formálissal, mely gyakran átláthatatlan és túlbonyolított. Az első munkacsoportok vitái és jelentései azt tükrözték, hogy a konferencia jó alkalom volt minden résztvevő számára, hogy meghallgassa, megvitassa és gazdagítsa a program eddigi eredményeit.

Azonban a kritikai hangvétel vagy a helyzet feltárása nem nyilvánult meg olyan erőteljesen az összes munkacsoportban, mint feltételezhattük volna. Ennek oka a munkacsoportok esetében az időhiány lehetett, vagy az, hogy a munkacsoportok témáikban túl ambiciózusak voltak. Annak érdekében, hogy a program során végzett munka értékeit minél jobban feltárják, és hogy ezt minden résztvevő hasznosíthassa, a folyamatokat, a kompetenciákat és a programot meghatározó témákat kell a figyelem középpontjába állítani. Ezek a témák a monitorozás, értékelés, elemzés, információáramlás és alkalmazás kérdéseit vetik föl, melyek az EDC-program jövőjére nézve fontos szempontokként merültek fel.

Az EDC-program elmélete és gyakorlata

Annak a demokrácia-értelmezésnek az alapján, melyben a demokrácia a gyakorlat és elmélet olyan együttese, mely folyamatos tárgyalást kíván egy folyamatos fejlődés során, nagy hangsúlyt kapott az EDC-program rugalmassága a téren, hogy kit és milyen kérdéseket fogadjon be. Hasonlóan például az iskolák befogadásához, erős igény jelentkezett a gender kérdések figyelembe vételére. Ezek ugyanis szorosan összefüggnek a polgár helyzetével a demokratikus társadalomban, valamint azzal, hogy támogassák más csoportok befogadását, mondjuk, foglalkozási csoportokba, például a foglalkoztatókéba vagy a szakszervezetekbe. Ha a demokráciában polgárnak lenni egyenlő azzal, hogy „hangot kapni”, és azzal, hogy leleplezzük azokat a folyamatokat és struktúrákat, melyek „elfojtják” e hangokat, akkor határozottabban kell foglalkoznunk a hatalom és egyenlőtlenség kérdéseivel, mint ahogy eddig történt. Felmerült az igény, hogy még specifikusabb programokkal és eszközökkel, gyakorlati demonstrációkkal mutassák be, milyen hatással van az EDC e kérdésekre, és milyen kölcsönös kapcsolatban áll velük, akár a munkahelyen, akár a mindennapi emberi kapcsolatok terén (a nem, szexualitás, bőrszín, életkor vagy társadalmi osztály különbségein keresztül).

Amellett, hogy bizonyos társadalmi csoportok jelentősebb bevonását szorgalmazták, új gyakorlati helyszíneket is javasoltak. A már létező Polgárság Helyszínek (*Sites of Citizenship*) mellett, melyek eltérnek egymástól földrajzi meghatározottság, méretek, résztvevők és témák szerint, azt javasolták, hogy először is legyen több helyszín, másodsor az eddig háttérbe szorult témák alapján (média, új technológiák, üzleti/gazdasági szektor) határozzák meg az új helyszíneket. A „Polgár és Magánvállalkozás” munkacsoport a konferencia második napján arról számolt be, hogy alapvető „félelmek és bizonytalanságok” vannak azzal kapcsolatban, vajon mi a gazdasági szektor szerepe a demokratikus társadalomban. A jó korporatív kormányzat minőségi jegyei, a gazdaság hatása a környezeti tényezőkre és a társadalmi felelősség további hasonló kérdései adják az EDC feltárásának termékeny talaját.

Végül amellelt, hogy elismerték azokat az eredményeket, melyeket elértek a fogalmak és kulcskompetenciák meghatározásában és az elsajátításukhoz elengedhetetlen tanulási stratégiákban, amint azt a helyszínek programjai jól bizonyítják (lásd a program zárójelentéseit), azt javasolták, hogy további erőfeszítéseket tegyenek azért, hogy az eredmények megjelenjenek a politikai irányelvekben, döntésekben is. Ezek az irányelvek az alkalmazást segítenék, és konkrét, gyakorlati és máshol is alkalmazható eszközöket biztosítanának minden érdekelt fél és potenciális szereplő számára.

Az EDC értelmezési lehetőségei

Rengeteg témát határoztak meg a három nap során, melyek együttesen körvonalazták az EDC-programon belül alkalmazott értelmezési lehetőségek több jellemző vonását. Talán a legfontosabb ezek közül (és amit igen erősen közvetítettek a munkacsoportok) a már említett kapcsolat a nemzetközi szintű politikaformálás és a helyi szintű cselekvési programok között. Az EDC-program meghatározó központi eleme az a kísérlet, hogy a demokráciában élő polgárról új ismereteket és értelmezést hozzon létre és integrálja (az elméleti munkára és a Polgárság Helyszínekre támaszkodva) a politikaformálással és alkalmazással. A politika formálása igen összetett folyamat, az EDC-program az első szakaszában nem is lehetett teljesen sikeres e cél megvalósításában. Mégis, az a megfogalmazott szándék, hogy a politikát összekössék a gya-

korlattal, nem csak merész volt (különösen, ha figyelembe vesszük a program korlátozott anyagi erőforrásait), hanem különös „kiélezettséget” és izgalmat adott a tényleges és potenciális helyszíneken zajló vitákhoz és folyamatokhoz.

Az EDC-program értelmezésének második megkülönböztető jegye az élethosszig tartó tanulás hangsúlyozása. A „Tanulási stratégiák” munkacsoport- vitái és jelentése jól illusztrálták a tanulás értelmezési lehetőségeinek végtelen sorát, melyet immár az élethosszig tartó tanulás perspektívájába kell helyoznunk. Az iskolaközpontú paradigmáról az élethosszig tartó tanulásra váltás nem csak felszabadította (különböző módokon, melyekről még nincs teljes képünk) az informális tanulást és a nem formális oktatást, hanem úgy tekint a tanulásra, hogy az az embernek mint társadalmi lénynek egy alapvető vonása. Ez, amint állították, már az általános iskola előtt megkezdődik és egész életünkön át tart. Ezen a pályán haladva a formális iskolai élmények természetesen fontos szerepet töltenek be a demokratikus polgári értékek, attitűdök, készségek és ismeretek elsajátításában, amint azt a három iskolakutató bizonyította a konferencia második napján. Mivel azonban nincsenek belső és részletes ismereteink ezekről a folyamatokról és tevékenységekről, a (...) helyszíneken hangsúlyozták, hogy a jövőben integrált kutatási funkcióra lesz szükség, mely követi a helyszínek fejlődését.

A harmadik illusztráció ahhoz, hogy az Európa Tanács hogyan értelmezi az EDC-t, a „Politikai reform” munkacsoport megvilágításában látható. Szerintük az EDC-program stratégiai eszköz, amivel egy sor más, kapcsolódó kérdést lehet integrálni és fókuszálni. Ezek között van például az emberi jogok mint tantárgy, konfliktuskezelés, békére nevelés, globális oktatás, működő demokrácia és a felsőoktatás reformja. Az EDC-programot fémjelző polgár sok összetevőből álló fogalma elkerülhetetlenül a társadalmi csoportok és érdekek egymással átfedésben lévő hálózatait fedi, és alapjaiban meghatározza a jövőbeli akciók megvalósítását és felosztását.

Az EDC értelmezésének negyedik meghatározó vonása a partnerség hangsúlyozása. Függetlenül attól, hogy itt a Tanács és a tagállamok, a Tanács és más nemzetközi szervezetek (például az EU, UNESCO) formális intézmények, nem kormányzati szervezetek vagy az helyszínek közötti kapcsolatról van szó, a partnerség eszméje mindvégig az előtérben állt a három nap során. Talán egyik az oka annak, hogy a plenáris ülések előadói különös jelentőséget tulajdonítottak a Grazi Folyamatnak és a Budapesti Nyilatkozatnak (a Dél-Kelet-Európának szóló kiemelt figyelem mellett), éppen az EDC erőteljes partnerség- dimenziója volt. A konferencián felhívták a figyelmet sok partneri kapcsolat ellentmondásos, törekény és konfliktusos mivoltára is. A partnerség túlságosan leegyszerűsítő értelmezése nagy valószínűséggel csatlódásba és esetleg keserűségbe torkollik. Az intelmek ellenére a konferencián érzékelhető volt az erős igény arra, hogy tovább erősítsék az együttműködést, valamint a horizontális cserét és együttműködést az intézmények között.

E különböző értelmezési módok egy önálló projektben tetőztek. Könnyebb utak és módok is elképzelhetők, melyek adminisztratíván hatékonyabb munkamódszereket eredményeztek volna. Ezek azonban nem vezettek volna el a „kísérlethez”, amit Mrs. Trautmann említett előadásában, vagy a „kreatív” és „megerősítő” tulajdonságokban, amikre M Schwimmer utalt nyitóbeszédében a konferencián.

Az EDC-program jövője

A három nap során több javaslat hangzott el az EDC-program következő szakaszára vonatkozóan. A konferencia résztvevői tudták, hogy az Oktatási Bizottság a következő héten ülésezik,

és hogy a folytatással kapcsolatos javaslatok az Oktatási Miniszterek elé kerülnek megerősítés végett a Krakóban tartandó októberi találkozón. Azonban az utolsó napon Frans Lander (az Oktatási Bizottság tagja) vezetésével több javaslatot tettek a jövőre nézve. Ezeket a javaslatokat három csoportba sorolhatjuk:

a) Oktatáspolitikai és stratégia. Az e csoportba tartozó feladatok a következők:

- az EDC-program alapján Közös Tervezet véglegesítése, melyet módosítva vagy bővítve használhatnak, helyi hatóságok, a tagországok kormányai, a nem kormányzati szervezetek, hogy EDC-programokat működtessenek az iskolákban, helyszíneken, munkahelyeken stb.;
- országos hálózatfejlesztő szemináriumot tartani annyi tagországban, amennyiben lehet, megfelelő anyagok és dokumentációk felhasználásával;
- segítségnyújtása EDC politikai irányelvek és törvények megfogalmazásában az alkalmazási stratégiák megvalósításában;
- az akciókutatás integrálása jelenlegi és jövőbeli EDC akciók esetében.

b) Hálózatépítés és kommunikáció. A javaslatok az alábbiak:

- interaktív internethálózat kiépítése;
- széles körben terjesztett hírlevél kiadása;
- szakmai fórumok szervezése;
- testvérhelyszínek létrehozása, szakembercserék támogatása látogatások és szemináriumok formájában; adatbázis létrehozása az EDC törvénykezési eszközökből és a bevált gyakorlat jó példáiból;
- EDC anyagok létrehozása.

c) Tudatosságot erősítő és kampánytevékenységek. A javaslatok az alábbiak:

- Az EDC nyilvános megjelenésének megtervezése és megvalósítása;
- hírlevél és internetoldal (lásd mint fent);
- kapcsolat hasonló gondolkodású szervezetekkel (például Emberi Jogok) és európai felnőttoktatási intézményekkel;
- kampány szervezése 2003-ban.

Összegezés

Az EDC-program stábjának legelső találkozóján, 1997 februárjában az akkori oktatási, kulturális és sportigazgató, Raymond Weber a következő igényről beszélt:

„... aktívan részt venni abban a folyamatban, melynek célja a demokratikus kultúra új formájának felderítése és azoké az eszközöké, melyekkel az egyének kreatívan részt vehetnek a reprodukcióban.” Majd ezzel folytatta: „Az EDC-program (és különösen a Polgárság Helyszínei) lehetőséget ad az Európa Tanácsnak, hogy ténylegesen a való életben működjön, s hogy »Elefántcsont-torony« elszigeteltségét, mellyel eddig gyakran megvádolták, maga mögött hagyja.”

Ezek a szavak ma épp úgy igazi feladat elé állítanak, mint 1997-ben. A közbeeső években természetesen tekintélyes tapasztalatok, eredmények gyűltek össze. Amint azt e zárókonferencia vitái és megállapításai már jelezték, nagy erővel fogtak hozzá, hogy az 1997-ben kitűzött célokat megvalósítsák – ami napjaink Koszovó utáni világában kétségtelenül sürgetőbb, mint 1997-ben volt.

Zsigovits Gabriella fordítása

III/1 – 1994 TAVASZ » **MÉRLEG, 1990–1994**

Lukács Péter: Captatio benevolentiae; Kozma Tamás: Nemzetközi trendek; Lukács Péter: Képzési paradigmák; Farkas Péter: Szakképzés-politika; Setényi János: Felsőoktatás-politika; Forray R. Katalin: Az oktatás feltételrendszere; Balogh Miklós: Önkormányzatok és iskolák; Liskó Ilona: Átalakuló iskolák; Nagy Péter Tibor: Hittan-oktatás » **JEGYZET** (Kozma Tamás) » **INTERJÚ** Beke Kata, Dobos Krisztina és Sáska Géza múltjáról, jelenről és jövőről » **DOKUMENTUM** Az OECD szakértői a magyar oktatásügyről » **GRAFIKONOK** » **SZEMLE** Adrian Wooldridge: Próbáljuk keményebben!

III/2 – 1994 NYÁR » **VEZETŐK**

Anthony Morgan: Stratégiai irányítás; Czizyán Magdolna: Menedzsment vagy adminisztráció?; Drahos Péter: Szibériai nyár; Barbara Sporn: Egyetemek válságban; Liskó Ilona: A szakképző iskolák igazgatói; David Palfreyman: Új menedzsmentszemlélet; Nagy Péter Tibor: Az igazgatói szakma kialakulása; Halász Gábor: Iskolavezetés és vezetőképzés » **INTERJÚ** Gál Ferenc és Megyesy Ágoston iskolaigazgatók » **DOKUMENTUM** Oktatás és szakképzés. Az Európai Unió dokumentumai » **KUTATÁS KÖZBEN** Balázs Éva: Iskolavezetők – a menedzserképzés új kliensei; Annási Ferenc & Baráth Tibor: Az iskolai menedzserképzésről; Szemerszki Mariann: Az új oktatási törvényről és az oktatás költségeiről; Szemerszki Mariann: Az ifjúsági kultúra változásai » **SZEMLE** Halász Gábor: Iskolavezetés; Hrubos Ildikó: Felsőoktatási rendszerek fejlődése; Kozma Tamás: Vezetők képzése; Szabó Mária: Együtt a hétköznapokban

III/3 – 1994 ŐSZ » **TANTERV**

Szebenyi Péter: Tantervkészítés egykor és most; Ballér Endre: Tantervelméleti paradigmaváltás; Nagy József: Tanterv és személyiségfejlesztés; Báthory Zoltán: Kötélhúzás a tantervpolitikában; Kelemen Elemér: Tantervpolitika, tantervkészítés » **HAZAI KÖRKÉP** Annási Ferenc: Szerkezeti, szervezési és tantervi változások; Liskó Ilona & Tót Éva: Tantervbörze az iskolákban; Fürstné Kólyi Erzsébet & Sipos Endre: Tantervi anarchia felé » **TANTERVKÉSZÍTÉSI MŰHELYEK** Forgács Anna & Horváth Zsuzsanna: A tantervszerkesztés dilemmái; Hoffmann Rózsa: Helyi tanterv egy nyolcosztályos gimnáziumban; » **INTERJÚ** Korzenszky Richárd az ökumenikus tantervről » **EAST-CENTRAL EUROPE** Robert D. Reisz: Romanian Higher Education in Transition; Vratislav Capek: School and Education in the Czech Republic; Janusz Rulka: Educational Reforms in Poland » **DOKUMENTUM** A tanterv: jelentés és tartalom » **SZEMLE** Martin Lawn: Könyvek az angol Nemzeti Alap-tantervről; Szabó László Tamás: Tanterv és politika; Setényi János: Üzenet a palackból; Horváth Attila: „Vigyázz Amerika”; Tót Éva: A szakszargon dzsungelében

III/4 – 1994 TÉL » **TANKÖNYV**

Nagy Péter Tibor: Tankönyvpolitika a kilencvenes években; Karlovitz János: Magyar tankönyvvilág; Györgyi Zoltán: Tankönyvpiac; Kozma Tamás: Tankönyv a felsőoktatásban; Nahalka István: Tankönyv a természettudományos nevelésben; Tót Éva: Tankönyv a szakképzésben » **HISTÓRIA** Szebenyi Péter: Fejezetek a tankönyvjóvágyás történetéből; Szabolcs Ottó: Nemzetközi tankönyvgyeztetések » **JEGYZET** » **INTERJÚ** TANKÖNYVKIADÓKKAL: Danka Attila, Oroszlány Péter, Várhelyi István » **EAST-CENTRAL EUROPE** Common Legacies and the Struggle to Reform; Transformation Initiative for the Humanities and Social Sciences » **DOKUMENTUM** Értékelési szempontok a tankönyvek bírálatához és jóváhagyásához; A Tanterv-, Tankönyv- és Taneszköztanács Szerkezeti és Működési Szabályzata; Kádárné Fülöp Judit: Világbanki tankönyvhitel » **KUTATÁS KÖZBEN** Szemerszki Mariann: A főiskolai és egyetemi tankönyvadás motívációi; Szemerszki Mariann: A tankönyvpiacról, iskolai tankönyvrendelésekről; Tót Éva: Beiskolázás a világbanki szakképzésben; Fehérvári Anikó: A fiatal munkanélküliek vágyai és esélyei » **SZEMLE** Horváth Zsuzsanna: Milyen könyv a tankönyv?; Setényi János: Tankönyvpolitika; Kovács Katalin: Mit ne olvasson Jancsika?; Nagy Mária: Politikai változások és az oktatás Kelet-Európában

III/3 – 1994 ŐSZ » **TANTERV**

Szebenyi Péter: Tantervkészítés egykor és most; Ballér Endre: Tantervelméleti paradigmaváltás; Nagy József: Tanterv és személyiségfejlesztés; Báthory Zoltán: Kötélhúzás a tantervpolitikában; Kelemen Elemér: Tantervpolitika, tantervkészítés » **HAZAI KÖRKÉP** Annási Ferenc: Szerkezeti, szervezési és tantervi változások; Liskó Ilona & Tót Éva: Tantervbörze az iskolákban; Fürstné Kólyi Erzsébet & Sipos Endre: Tantervi anarchia felé » **TANTERVKÉSZÍTÉSI MŰHELYEK** Forgács Anna & Horváth Zsuzsanna: A tantervszerkesztés dilemmái; Hoffmann Rózsa: Helyi tanterv egy nyolcosztályos gimnáziumban; » **INTERJÚ** Korzenszky Richárd az ökumenikus tantervről » **EAST-CENTRAL EUROPE** Robert D. Reisz: Romanian Higher Education in Transition; Vratislav Capek: School and Education in the Czech Republic; Janusz Rulka: Educational Reforms in Poland » **DOKUMENTUM** A tanterv: jelentés és tartalom » **SZEMLE** Martin Lawn: Könyvek az angol Nemzeti Alap-tantervről; Szabó László Tamás: Tanterv és politika; Setényi János: Üzenet a palackból; Horváth Attila: „Vigyázz Amerika”; Tót Éva: A szakszargon dzsungelében

III/4 – 1994 TÉL » **TANKÖNYV**

Nagy Péter Tibor: Tankönyvpolitika a kilencvenes években; Karlovitz János: Magyar tankönyvvilág; Györgyi Zoltán: Tankönyvpiac; Kozma Tamás: Tankönyv a felsőoktatásban; Nahalka István: Tankönyv a természettudományos nevelésben; Tót Éva: Tankönyv a szakképzésben » **HISTÓRIA** Szebenyi Péter: Fejezetek a tankönyvjóvágyás történetéből; Szabolcs Ottó: Nemzetközi tankönyvgyeztetések » **JEGYZET** » **INTERJÚ** TANKÖNYVKIADÓKKAL: Danka Attila, Oroszlány Péter, Várhelyi István » **EAST-CENTRAL EUROPE** Common Legacies and the Struggle to Reform; Transformation Initiative for the Humanities and Social Sciences » **DOKUMENTUM** Értékelési szempontok a tankönyvek bírálatához és jóváhagyásához; A Tanterv-, Tankönyv- és Taneszköztanács Szerkezeti és Működési Szabályzata; Kádárné Fülöp Judit: Világbanki tankönyvhitel » **KUTATÁS KÖZBEN** Szemerszki Mariann: A főiskolai és egyetemi tankönyvadás motívációi; Szemerszki Mariann: A tankönyvpiacról, iskolai tankönyvrendelésekről; Tót Éva: Beiskolázás a világbanki szakképzésben; Fehérvári Anikó: A fiatal munkanélküliek vágyai és esélyei » **SZEMLE** Horváth Zsuzsanna: Milyen könyv a tankönyv?; Setényi János: Tankönyvpolitika; Kovács Katalin: Mit ne olvasson Jancsika?; Nagy Mária: Politikai változások és az oktatás Kelet-Európában

IV/1 – 1995 TAVASZ » **ÖNKORMÁNYZATOK**

Halász Gábor: Decentralizáció és helyi felelősség; Szamel Katalin: Közigazgatásunk gondjai; Drahos Péter & Setényi János: Kényszerpályán; Szabó László: Pedagógiai szolgáltatások; Péteri Gábor: Oktatás az önkormányzati költségvetésben; Forray R. Katalin: Önkormányzatok és kisiskolák; Nagy Péter Tibor: Centralizációs és decentralizációs trendek; Wallin & Lindblad & Berg: Merre tart a svéd iskola? » **HELYI KONFLIKTUSOK** Pócze Gábor: Iskolaátadás Pestszentlőrincen; Györgyi Zoltán: Gazdátlan magániskolák; Fehérvári Anikó: Önkormányzati négykezes; Imre Anna: Kistérségi iskolák a lehatáron » **EAST-CENTRAL EUROPE** César Berza: Dialogue on Reforms » **DOKUMENTUM** A nemzeti információs infrastruktúra alkalmazási területeinek kulcskérdései » **KUTATÁS KÖZBEN** Junghaus Ibolya: Önkormányzati választás; Az oktatás költségei az önkormányzatokban és az intézményekben; Szemerszki Mariann: Tanár-közvéleménykutatás '94 május » **SZEMLE** Nagy Mária: Önkormányzatokkal vagy nélkülük?; Kozma Tamás: Iskola és település reditívus; Limbacher László: OECD-indikátorok; Bajomi Iván: Stratégiaalkotás és kompromisszumkötés; Drahos Péter: De – centralizáció?

IV/2 – 1995 NYÁR » **IFJÚSÁG**

Gábor Kálmán: Az ifjúságkutatás irányai a kilencvenes években; Kozma Tamás: Ifjúság és oktatás; Liskó Ilona: Akik a statisztikából kimaradnak; Biró A. Zoltán: Generációs kapcsolatok székegyföldi lokális közösségekben; Mátay Melinda: Narancsú citrom vagy citromízű narancs?; Ladányi Andor: Egyetemi ifjúsági szer-

KUTATÁS KÖZBEN

Szigetlakók

E cikk arra vállalkozik, hogy az ifjúsági korszakváltás folyamatát mutassa be a Szigeten készült interjú vizsgálat tapasztalatai alapján. Hipotézisünk az volt, hogy a fesztivál fiatal látogatói azokból a csoportokból kerülnek ki, akikre társaiknál jobban jellemzők a rendszerváltozás során felgyorsult ifjúsági korszakváltáshoz kapcsolódó jelenségek, vagyis az önállósodás, a megváltozott élettervezési, életvezetési minták. Az ifjúsági korszakváltás egyik meghatározó mozzanata az iskolai ifjúsági korszak megjelenése, amelyben a relatíve önálló iskolai és képzési intézmények látogatása révén az ifjú életszakasz autonómiája növekszik. Az iskolai ifjú életszakaszban a fiatal a felnőtt lét kötöttségeitől egy időre mentesül, amely lehetővé teszi, hogy a fiatalok egyre nagyobb arányban sajátítsanak el kulturális tőkét azáltal, hogy az iskolai „jogosítványok” megszerzésére egyre több idő áll rendelkezésükre. A képzési idő meghosszabbodása révén – a célhoz kötött feladatoktól és a teljesítmény-kényszerektől eltekintve – olyan, a kereső tevékenység kényszerétől relatíve mentesített iskolai ifjúsági életszakasz jön létre, amelyben tág tere nyílik a személyes időfelhasználásnak és a személyes aktivitásoknak. Az oktatási intézmények általánossá váló és meghosszabbodott látogatása a fiatalok körében egy olyan életmódot alakít ki, amely messze túlmutat az iskola és az egyetem közvetlen, tanuló és tanító színterén. Az ifjúsági életszakasz kiterjed további életterületekre is: a társadalom a fiatalokat egy időre felmenti a családalapítás alól, és a fiatal polgárok külön státusát nyeri el.

Az ifjúsági korszakváltás kezdete a hatvanas évekre nyúlik vissza és alapvetően érinti a család és a fiatalok viszonyát. A fiatalok az iskola befejezése után rögtön munkába álltak, különösen a lányok megházasodtak, gyereket vállaltak. A fiatalok többségére egy lerövidített ifjúsági szakasz volt jellemző. Intenzív szabadidő tevékenységük lényegében az iskolában eltöltött időre korlátozódott. A munkába állás után bekövetkezett a felnőtté válás, szembe kellett nézni olyan problémákkal, mint például a lakáshoz jutás, a lakás berendezése stb. Az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása illetve a szabadidő intenzív felhasználása a fiataloknak egy szűkebb, a felsőfokú intézményekben továbbtanuló elit csoportjaira volt jellemző.

A nyugat-európai ifjúságkutatásokban viszonylag nagy szerepet kap az élettervezés megváltozása. Mind a statisztikai adatok, mind pedig a mindennapi tapasztalatok azt mutatták, hogy a nyolcvanas évekre alapvető változáson ment keresztül, hogyan képzei el a fiatalok jövőjüket, életüket. Immár hosszabb időt töltenek az iskolában, később házasodnak meg (ha egyáltalán megházasodnak), és a munkához való viszonyuk is megváltozott. Nem pusztán csak az történt, hogy bizonyos életesemények később következnek be, hanem az életesemények egymáshoz való viszonya is megváltozott. Azok az életutak, amelyeket korábban „normálisnak” tekintettek (a fiatal befejezi az iskolát, majd megházasodik, családot alapít és munkába áll), már szintén egyre kevésbé jellemző.

A változások eredménye az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása. Ennek egyik oka, hogy az ifjúság, mint iskolai életpálya – mely korábban a gimnazisták és egyetemisták privilégiuma

volt – a fiatalok széles rétegére terjed ki. Az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása az ifjúsági életidő kettős mozgásával jár: egyrészt felgyorsul, például a tervszerű képzési idő egyre korábbra tevődik (például tervszerű nyelvtanulás óvodás, illetve az általános iskola első osztályától); másfelől lelassul, amennyiben a belépés a főfoglalkozású kereső pozícióba egyre későbbre tolódik. A társadalom fejlődése olyan irányba halad, hogy a fiatalok minél korábban váljanak nagykorúvá, vállaljanak részt a fogyasztásban, de minél később találják meg helyüket a munka világában. A fiatalok élettervezése szorosan összefügg a korai önállósodásukkal. Az önállósodást gyorsítja az életpálya bensővé tételének fokozott igénye; az iskola, a munkahely megválasztása, azaz a jövőbeli életvitel saját és egyre korábbi kialakításának szükségessége. Ezzel együtt jár az egyre korábbi szembesülés a kudarccal, a rizikóval, illetve az iskolai; továbbá a munkahelyi pálya alakíthatóságával való kalkulálás képessége.

Így az ifjúsági életszakasz meghosszabbodásával együtt jár az a folyamat is, hogy az életutak korábban általánosan érvényes és normálisnak tartott jegyei is megváltoznak. Az egyes életesemények sokkal inkább párhuzamosan futnak egymással (pl. munkavállalás tanulás mellett a szürke vagy fekete szektorban), könnyebben visszafordíthatóak (pl. az együttélés terjedése a házasság helyett), rugalmasan követik egymást, azaz kevésbé érvényesülnek az élettervezésre vonatkozó társadalmi normák (talán leglátványosabb esete ennek a házasságon kívül született gyerekek számának és arányának növekedése).

Ezek a tendenciák a rendszerváltozással, az oktatási rendszer, a munkaerőpiac és a piac intézményrendszerinek átalakulásával a magyar fiatalok egyre szélesebb rétegeire is jellemzők.

A szigetlakók élettervezésében is azt látjuk, hogy napjainkban a fiatalok egyre korábban önállósodnak, ugyanakkor későbbre tolódik az iskolai tanulmányok befejezése, a tartós kapcsolatok kialakítását egyre később követi a házasság. Ha a szigetlakók élettervezését összehasonlítjuk¹ napjaink középiskolás fiataljaiéval, azt tapasztaljuk, hogy a szigetlakók önállósodása egy évvel korábban következik be, mint azt a középiskolások körében tapasztaltuk: 14 éves korukban mentek először szórakozni, 16 éves korukban tettek szert az első szexuális tapasztalatra és 17 éves korukban szerveztek először önálló nyári utazást. Ezzel szemben közel két évvel későbbre tervezik az iskolai tanulmányok befejezését, egy évvel későbbre, 23 éves korra a munkába állást. A házasságkötést pedig két évvel későbbre, csaknem 28 éves korukra tervezik.

A szigetlakóknál megfigyelhető az az előbb említett tendencia is, hogy egy-egy nagyon fontos életeseemény nem egymás utáni sorrendben követi egymást. A szigetlakók 15%-a tanul és dolgozik egyaránt. Napjainkban már a középiskolások egytizede, a főiskolások, egyetemisták több mint fele dolgozik tanulmányai mellett. A verseny a munkaerőpiacon, illetve a fogyasztói ipar kihívásai arra készítetik őket, hogy munkát vállaljanak, illetve akkor vállaljanak munkát, mikor erre kedvező lehetőség adódik. A főiskolások és egyetemisták körében szerte Európában nem ritka, hogy megszakítva tanulmányaikat, munkába állnak egy jól fizető munkahelyen, például egy multinacionális vállalatnál vagy magán cégnél, munka mellett, levelező tagozaton folytatják tanulmányaikat.

A rendezvény ideje alatt ezekről a témakörökről beszélgettem interjúalanyaimmal,² elsősorban lányokkal. Az interjúalanyok 17 és 24 év közöttiek voltak, hatan budapestiek, hárman felvidékiek, a többiek pedig vagy valamelyik vidéki városban laktak, vagy ott tanultak.

1 A győri fiatalok helyzete, 1998. Kutatási zárótanulmány, kutatásvezető: Gábor Kálmán, Oktatáskutató Intézet, Kézirat

2 Az adatfelvétel időpontja: 1999.

Munka és tanulás

A megkérdezettek közül ötten dolgoztak (egy irodai alkalmazott, egy könyvelő, egy óra-ékszer bolti eladó, egy tanító és egy betanított munkás), és egy munkanélküli volt (szakmunkás végzettséggel, utoljára betanított munkásként dolgozott), ám közülük kettő (a betanított munkás és a tanító kivételével) a munka mellett valamilyen formában folytatta a tanulmányait, valamilyen képesítést adó tanfolyamra járt. Ugyanakkor a tanító és a munkanélküli lány terveiben is szerepel valamilyen újabb képesítés megszerzése. A dolgozó fiatalok egyike sem volt megelégedve munkájával, jelenlegi munkájukat és munkahelyüket mind az ötten csak valamiféle átmeneti állásnak gondolták. Elsősorban azt kifogásolták, hogy a jelenlegi munkahelyükön nem tudnak elég kreatívak lenni, nem tudják megmutatni, hogy igazán mire képesek, valamint hogy nem érdekes a munka. A két mezőtúri munkáslány számára (a betanított munkás és a munkanélküli) volt az a legégetőbb, hogy kevés a keresetük (általában napi 10 órát dolgoznak minimálbérért, esetlegesen megállapított túlórapénzzel), azt azonban a többiek is megállapították, hogy önállóan nem tudnának megélni jelenlegi keresetükből. Fontos azonban megjegyezni, hogy a két mezőtúri lányon kívül senki sem a kevés keresetet említette elsődleges kifogásként egy-egy munkakörrel kapcsolatban, hanem azt hangsúlyozták, hogy olyan munkahelyet és munkakört szeretnének, amit élveznek csinálni és ahol önmaguk lehetnek, személyes vágyaikat megvalósíthatják, tehetségüket kamatoztathatják. A dolgozók és a még tanulók is olyan munkára és munkahelyre vágnak, ahol munkájuk kreatív, izgalmas, mozgalmas, ahol a munkahelyére nem úgy megy be az ember mindennap, hogy – mint azt az egyik interjúalany kissé nyersen megfogalmazta – „Bassza meg, már megint menni kell dolgozni, úristen, de szar”.³ Vagyis a munkának ne kizárólag és ne elsődlegesen a pénzkereset legyen a célja, hanem a személyes készségek, képességek és tudás kibontakoztatása, az élményszerzés.

„...oké, hogy sok pénz kéne ahhoz, hogy az ember jól éljen, meg jól öltözzön, meg jókat egyen, meg minden, de én amellett, hogy jól akarok élni, én amellett élni akarok. [...] inkább meglegyen, ami kell, vagy valami, ne legyen olyan extra, de akkor tényleg, legyen miből kipihenni magam, [...] ne úgy menjek haza, hogy na most akkor üvöltök a másikkal, én mondjuk ezt láttam otthon. Mindenki sokat dolgozik és akkor mondja, hogy mert én ennyit dolgozok, meg annyit dolgozok, én mit adok haza meg te mit adsz haza, és akkor semmi értelme az egésznek. Leélik úgy az életüket, hogy nem mennek el egy normálisat szórakozni, nem pihenik ki magukat, nem érzik jól magukat a bőrükben. És ezt nem akarom. [...] Még hogy ha az nem is, hogy szórakozni tudjunk járni, csak néha vagy valami, de hogy ha mondjuk szereted a másikat meg tényleg megértitek egymást, akkor az is elég. Csak hogy legyen időd magadra meg a másokra.” (24 éves tatabányai könyvelő lány)

Paradoxonként jelenik azonban meg, hogy értelmezéseik szerint a piacképes tudás és a szakmukra elfogadható munkavégzéshez kapcsolódó tudás, illetve egy olyan munkahely, ahol jól lehet keresni, és egy olyan munkahely között, ahol a végzett munkát élvezni lehet, jelentős szakadék van, azaz kénytelenek (vagy kénytelenek lesznek) valamilyen formában kompromisszumot kötni ahhoz, hogy megélhessenek a keresetükből. Ez két formában jelenik meg, egyfelől abban, hogy ha még (reményeik szerint) ideiglenes jelleggel is, de elvállalnak olyan munkát is, amely nem találkozik elvárásaikkal, hanem éppen azt a lélekölő, pusztán pénzért végzett munkát jelenti, amitől ódzkodnak. Egy 22 éves kecskeméti lány francia nyelvtanári diplomával így éli meg ezt a helyzetet:

3 Ebben és a többi közölt interjúrészletben is megtartottam az interjúalanyok saját megfogalmazását, amely a helyzetből, a szituáció jellegéből adódóan gyakran nyers, esetenként vulgáris.

„...hát a francia annyira nem érdekli az embereket, és végül is nem tudtam volna úgy elhelyezkedni, hogy teljes óraszámra. Aztán inkább nem vacakoltam, hanem elmentem a ... az a neve, hogy KRMKK, Kecskeméti Képző Központ röviden, ilyen felnőtt képzéssel foglalkozik és ott vagyok a titkárságon ügyintéző. Szar.

Meddig?

Amíg nem találok jobbat. [...] Hát az égből várom a messiást, hogy érkezzen valami jó munka. Nem tudom, nézelődöm erre-arra, ha valami jön, akkor kapásból megpattanok.”

Egy 22 éves váci óra-ékszer bolti eladó pedig így látta:

„Egyébként ez az a munka, amit csinálni szeretnél?”

Nem, csak hirtelen ezt találtam. Beírtattak egy ilyen ékszerbecsüs iskolába, és ezért kellett két évet aláírnom. Hát én idegenvezető szerettem volna lenni még jobban, vagy valami külfölddel kapcsolatos. Aztán vagy sikerül, vagy nem.”

Az is igaz azonban, hogy vannak, akik felismerik, hogy mennyire nehéz a megélhetés mellett megvalósítani elképzeléseiket. Egy 24 éves tatabányai könyvelő lány, aki már nem a szülei-vel él és évek óta dolgozik, még mindig úgy érzi, hogy nem találta meg a neki tetsző munkát:

„...végül is nem rossz a könyvelés, meg minden, de én nem tudok úgy belemélyülni, nem tudom, nem érdekel annyira, hogy most minden pontját, meg csínját-bínját megtanuljam. Engem ide kiközvetítettek, meg minden, elmentem, úgy csinálom, meg szeretem, meg jó, meg minden, de úgy nem érzem az igazinak. Annyira nem jött be nekem. És akkor majd valamerre váltani kell. Csak most még, tudod, nem vagyok igazából rákényszerítve. A fizetésem megvan, most jó munkatársaim vannak, így most annyira elvagyok, még nem tudom merre. ... Nekem úgy mindig eszembe jut, például, hogy marhára szeretnék, marhára szeretném megtanulni a siketnéma beszédet, és akkor velük foglalkozni, vagy valami ilyesmi, és akkor tavaly úgy is volt, hogy el tudok menni tanfolyamra, de akkor be kellett iratkoznom a mérlegképesre, és akkor, tudod, így munka mellett nem tudtam volna már csinálni. Ez még így talonba van téve. Aztán mindig vannak ilyenek, ez már úgy régóta megvan, de nem tudom, hogy mikor fogom megcsinálni. Úgyhogy igazából nem tudom. Nem is az lenne a lényeg, hogy olyan marha sok pénzt keressek, hanem hogy jobban szeretnék így emberekkel lenni. Gyenge szívemet ápolgatni. Úgy fel tudok háborodni, tudod, hogyha látok valamit és igazságtalannak tartom, úgyhogy nekem valami ilyesmi kéne.”

Természetesen olyan is van, aki anyagi és más körülményei miatt borúsán látja a helyzetet, úgy érzi, hogy alig van esélye ebből kitörni. Két mezőtúri lány munkahelyek hiányában és az arcpírítóan alacsony fizetések miatt sem nagyon lát kiutat a helyzetéből. Egyikőjük családi körülményei miatt az általános iskola befejezése után nem tudott továbbtanulni (egy testvére meghalt, édesanyja kórházba került, édesapja pedig rokkantnyugdíjas volt, így neki, mint legidősebb testvérnek kellett valahogyan pénzt keresnie), korábbi munkatársának pedig, aki jelenleg munkanélküli, szintén családi körülmények miatt kellett korán bármilyen munkát elvállalnia (18 éves testvérét egy orvosi műhiba következtében születése óta sorozatban műtik, ami rengeteg pénzt emésztett fel). Ő azonban lát némi reményt:

„...én még szeretnék tovább menni, valamit tanulni. Mert így... mikor hagytam abba? Négy éve? Biztosan nagyon nehéz lesz újra elkezdeni, hogy ez a négy év kiesett, de szerintem, hogyha tanulok, akkor több lehetőségem van. Arra, hogy ne maradjak ott Mezőtúron. Mert ott semmi nincs. Se munka, semmi lehetőség nem marad. Onnan el kell menni, amíg lehet.”

Az említett ellentmondás, ami a pénzkereset és az áhított munkakör között húzódik, a még tanuló fiatalok pályaválasztásánál is megjelenik. A fiatalabbak valamiféle olyan pályát képzelnek el, ami egyfelől értékesíthető tudást ad, másfelől pedig közel áll az érdeklődési körükhöz.

Egy 18 éves Budapest környéki lány, aki szeptemberben kezdte a tanárképző főiskolát angol-matematika szakon, ezt úgy fogalmazta meg, hogy:

„Nálam ez úgy van, hogy nem tudom, hogy mi akarok lenni, és keresnem kellett két olyan dolgot, amit tanulok, hogy az megéri végül is. Az angol megéri, mert abból kapok egy felsőfokút, hogyha elvégzem, a matek, az meg a logikát fejleszti, meg azért a matekkal lehet valamire jutni, én ezért választottam ezt.”

Barátnője, aki szintén 18 éves és Budapest környéki, szeptemberben Szolnokon a Kereskedelmi és Gazdasági Főiskolán kezdte meg felsőfokú tanulmányait. Ezt mondja a pályaválasztásáról:

„Amúgy fogalmam sincs, hogy mit jelent az, hogy kereskedelmi szak, csak én is úgy mentem neki, hogy valami diploma a végén legyen a kezemben, és én utána mindenképpen tovább fogok tanulni, megnézem, hogy mi ez, amit ad, ha nem tetszik, akkor legfeljebb elmegegyek tanárnak, mert ahhoz meg még kedvem is lenne, hogy tanár legyek. Csak tényleg az nagyon fontos szempont volt, hogy ... hát az anyagiak, hogy a tanári pályát nem nagyon fizetik meg, és akkor mondták, hogy oké, legyek tanár, de azért legyen más is a kezemben. Úgyhogy ezért lett a kereskedelem.”

Egy Budapesten élő lány kreatív reklámszakember szeretne lenni, tanulmányait azonban szeptembertől egy tanárképző főiskola művelődésszervező szakán kezdi el. Barátnője a Nemzetközi Gazdasági Főiskolán kezdte meg tanulmányait szeptemberben, az ő álma valami rockzenéhez kapcsolódó munkakör, egy rock-kocsmát nyitni, vagy rock-zenészeknek tolmácsolni. Egy irodalmi újságírónak készülő oroszlanói lány pedig egy tanítóképző főiskolán kezdte meg szeptemberben a tanulmányait, ahol legalább a magyar irodalmat tanulhatja, mivel a tanárképző főiskola magyar-kommunikáció szakára nem vették fel. Megfigyelhető, hogy elsősorban az a fontos, hogy ezek a fiatalok valahol továbbtanuljanak, hiszen ezáltal későbbi karrierlehetőségeik kitágulnak és tovább élvezhetik a bulizás és a fiatalság örömeit. A munkára vonatkozó konkrét elképzeléseiket pedig majd ehhez igazítják. Egyetlen egy olyan interjúalanyom volt, aki már a továbbtanulási irány megválasztásakor tudta, hogy mi szeretne lenni, és ahhoz megfelelő egyetemet is választott: egy jogászcsaládból származó budapesti lány, aki jogi karon tanul tovább.

A párkapcsolatokra vonatkozó elképzelések

A megkérdezettek közül csak egyetlen egy lány volt, aki élettárral élt együtt. A „komoly” vagy „tartós” párkapcsolatok megítélése meglehetősen ellentmondásos volt az interjúalanyok szemében. Egyfelől természetesen fontosnak tartják a párkapcsolatokat, másfelől azonban valamilyen módon egy tartós és komoly kapcsolathoz az fűződik, hogy ezzel valamilyen módon leszűkül a mozgásterük, és vesélybe kerülnek baráti kapcsolataik. Úgy tűnt, hogy a fiatal lányok számára a szerelem valaminek a feladását vagy feláldozását is jelenti. Az elkötelezettség tehát választási kényszer is jelent, a barátok és a társ közötti választás kényszerét.

Szinte mindenki elmesélt egy-két olyan történetet közeli barátjáról vagy barátnőjétől, aki új barátja miatt kimaradt a társaságból és elveszítette barátait. Fontos azonban megjegyezni, hogy arra is akadt példa, amikor egy fiúbarátot veszítettek el az új barátnő féltékenysége miatt. A konkrét példák:

Egy 18 éves keszthelyi gimnazista lány számol be arról, hogy egy tanára mesélte neki, hogy ő már a főiskola alatt férjhez ment, ami bizonyos szempontból nem volt jó, hiszen

„...úgy már úgy érezte, hogy mégis a férjével kellene maradnia és nem nagyon járt el bulizni. Azért mégis ki kellene használni, amíg az ember iskolába jár, egyetemista.”

Saját problémája nem is azzal volt, hogy így a férjével járt el szórakozni, hanem elsősorban azt hangsúlyozta, hogy ez a házasság még így túl korai. Szerinte, ha az ember férjnél van, akkor:

„...ha el is jár, akkor már inkább a férjével jár [...] meg akkor már más, szerintem akkor már nem járnak ilyen hajnalig tartó koncertekre, szóval más. [...] És én azt nem akarom, hogy járjak valakivel és teljesen megszakadjon a kapcsolatom azokkal, akikkel előtte jóban voltam. Hát kell egy kis szabadság, meg neki is szüksége van arra, hogy a haverjaival egyedül legyen, meg nekem is.”

Magától értetődőnek tűnik számára, hogy teljesen megváltozik ilyenkor az ember élete, otthonülővé válik, ami a bulizós időszak végét jelenti. Mások is teljesen hasonló véleményen voltak:

„Végül is még csak 22 éves vagyok, és még szeretnék utazgatni, bulizni, és úgy érzem, hogy olyan 25–26 éves koromra lesz az, amikor egy családot fel tudok vállalni.” (22 éves váci eladó lány)

Egy mezőtúri munkanélküli lány már élt együtt valakivel három évig, ő a tapasztalatairól beszél („B”), amelyhez „A”, a volt munkatárs is hozzáfűzi a véleményét:

B: „Végül is én ezalatt a három év alatt azt tapasztaltam. [...] hogy mindig együtt vagyunk, egy helyen dolgozunk egy műszakban, ugye együtt laktunk, együtt mentünk szórakozni az ő baráti köreivel, mert ő nem szerette az én barátaimat, mert ők hogy néznek ki, én nem mehettem el külön. És végül is szerintem én ettől tartok.

A: Hát eleve ha már van valakinek valakije, élettársa, vagy együtt élnek, de nincs gyereke, szerintem egyik a másiknál... az úgy nem szép, hogy ha na én szólok a barátomnak, hogy na nézd, én megyek a barátnőmmel, majd itt találkozunk, vagy ott találkozunk, vagy a fiú mondja a lánynak, hogy... hiába vannak együtt, hiába szeretik egymást, hogy majd ide megyek vagy oda megyek és akkor majd találkozunk, az már milyen, ha valaki egyszer már együtt van vele? [...] már akkor együtt vannak, nem azt mondom, hogy nem vágnak, de nem úgy vágnak már szórakozni. Nem úgy találkoznak már a haverokkal, barátokkal, mint azelőtt, hanem ritkábban, csak együtt vannak. Hébe-hóba elmennek esetleg moziba, vagy felmennek a cukrászdába, megisznak valamit, vagy süteményt esznek, vagy mit tudom én, de nem olyan már szerintem, mint mit tudom én, azelőtt.”

Két Budapesten lakó, de vidékről származó 19 éves lány is egymással beszélte meg ezt a problémát:

A: „[...] már nem mehet el csak úgy szabadon a barátnőjével, mert mit tudom én, a fickó nem akarja, meg vele akarja tölteni az estét. Szóval már nem mehet annyira szabadon mindenhova. Például a barátnőmnek most lett egy olyan barátja, akinek teljesen más a zenei ízlése, meg mindene, és ő most például nem jött a Szigetre, pedig nagyon szereti, meg minden. Csak azért nem jött, mert a fickó ilyen nagy house-os, és befolyásolta, hogy ne jöjjön el.

B: Az mit jelent, hogy befolyásolta?

A: Hát mondta neki, hogy ne menjen el, mert ő nem szereti a Szigetet és nem jött el.

B: Ez nem így van.

A: Miért?

B: Mert hogyha tők szerelmes vagy valakibe, akkor tudtodon kívül megteszed, vagy érted...

A: Jó, de például megkérdezte tőle, hogy na, akkor megyünk a Szigetre? A gyerek meg mondta, hogy nem, mert ő ...

B: És miért nem mondta a lány, hogy én elmegyek, és akkor majd találkozunk utána.

A: Hát mert szerelmes belé. És nem akarja.

B: De akkor is lehetett volna kompromisszumot kötni.

A: Hát, de nem akart, na. Mindegy.

[...]

A: Hát, szerencsétlen esetben máshonnan kerül ki a barátja, mint a baráti köre, és ha nem fogadja be a baráti köre. [...]

B: Ez tényleg így van, mert nekem is van egy haverom és már másfél éve jár egy lánnyal és azelőtt mindig együtt voltunk, mindenhová együtt mentünk, jött ez a lány, és akkor már így velem sem beszélhetett X., mert hogy az Y. nem engedi őt. Mert féltékeny volt rám. Pedig már így 5–6 éve együtt császkáltunk meg mit tudom én. És azóta egy évben egyszer ha látom őt. Ez elég furcsa, de az a rossz, hogy az X. sem érzi, hogy itt valami ...

A: Hogy megváltozott.

B: Aha, igen. És most már lassan oda jutunk, hogy találkozunk és már nem tudunk miről beszélni. Szar.”

Az egészen komoly elkötelezettséghez, a házassághoz ezen kívül kapcsolódik még valamiféle „fiatalság vége” hangulat, azaz a „bulizás vége” hangulat is, főleg mivel a gyermekszülést elsősorban a házasságkötéshez kapcsolják, és viszont: a házasság szóról is elsősorban a gyerekek jutnak eszükbe (innen gyakran lehetetlen is volt a párkapcsolatokra visszaterelni a szót).

A házasságra, együttélésre, valamint a szülésre vonatkozó elképzelések

A házasság előtti együttélést a megkérdezettek mindannyian elfogadták, hozzá kell azonban tenni, hogy bár a kérdés arra vonatkozott, hogy házasság nélkül együtt élni valakivel, minden beszélgetőtársam a házasság előtti, „próbaházasság”-szerű együttélésre asszociált, arról mondta el a véleményét. A házasság előtti együttélést mindenképpen üdvözlendő dolognak tartották, hiszen a későbbi jó és tartós házasság zálogát is látták benne, egy olyan időszakot, ami már nagy elkötelezettséget jelent, ugyanakkor ki lehet próbálni, hogy valóban működik-e a kapcsolat, működni fog-e egy házasság keretein belül is. Egyfajta próba, ahol eldől, hogy jól választottak-e a partnerek, és amelyből kevesebb hercehurcával és bürokráciával ki lehet szállni. Jó esetben viszont megbizonyosodnak arról, hogy jól választottak és még egymás hétköznapi énjét és mindennapi rigolyáit is el tudják viselni, és ezután kevesebb kockázattal vághatnak bele a közös életbe és a közös tervekbe. A házasságot azonban mindannyian szükségesnek érezték akkor, amikor már gyerekek is tartoznak vagy fognak tartozni a családhoz. Igazából többségük a gyerekvállaláshoz kötötte azt az időpontot is, amikor férjhez szeretne menni. (Két 18 éves keszthelyi gimnazista így látja:)

A. „[...] Én konzervatív vagyok, szóval nem azt mondom, hogy ... vagy hogy nem ... de hogyha valakinek gyereke van

B: A gyerek szempontjából jobb, ha összeházasodnak.

A: [...] szerintem az tök fontos, hogy egy házasság előtt ...

B: Előtte.

A: Hogy mondjuk ismersz valakit, nem tudom, két éve, nem tudom, és akkor egy éve már úgy együtt éltek. Én annak nem vagyok ellene.

B: Lakva ismerszik meg az ember.

A: Tehát nem gondolom úgy, hogy valakik ismerik egymást, és előtte mindkettő csak a családjukkal élt, mondjuk három vagy két év után összeházasodnak, és csak akkor költöznek össze. Szóval az sem jó, hogy ha nem ismerik így, ilyen szinten egymást. Mi van akkor, ha úgy élsz vele együtt, hogy ...

B: A hétköznapi életben is látod, hogy milyen, amikor felkel és nyugós, meg ilyeneket.

(18 évesek, idén érettségiztek, „A” budapesti, „B” Budapest környéki)

„Az még jobb is szerintem, mert akkor ott már kiismerik egymás rigolyáját, tudják, hogy s mint, és ha mégse, akkor mégse.” (Budapesten élő 19 éves lány)

A gyerekvállalást mindannyian egészen későre, általában több év távolságra helyezték, nagyjából a harminc éves kor körüli időszakra. A gyerekvállalásról két dolog jutott az eszébe mind-egyik lánynak, egyrészt, hogy a gyerekvállalás akkora felelősséget jelent, amit jelenleg még nem tudnak felvállalni, másrészt pedig, hogy olyan anyagi áldozatokat jelent, amit (még?) nem tudnak meghozni. Érdekesnek találtam, hogy egyik beszélgetőtársam számára sem jelenett problémát az, ami a nők helyzetével foglalkozó szakirodalomban gyakran vissza-vissza tér: a család és a karrier konfliktusa. Ennek semmilyen aspektusát nem említette egyikőjük sem. Ennek oka talán ott kereshető, hogy a gyerekvállalás olyan messze van még a terveikben, hogy nem gondolják át azokat a konkrét következményeket, amelyek a kézzelfogható, ma is világos hátráltató tényezőkhöz (tehát a felelősségen és az anyagi következményeken) még felmerülhetnek.

A: „Na hát arról van egy komplett véleményem. Főlöleges. Figyelj, ebbe a világba ... nem, nem főlöleges, mert persze jó lenne, mert 80 évesen, na jó, 40 évesen már neked sem jön be ez az ide rohangálok, itt vagyok, ott vagyok, jó lenne valami gyökér, meg gyerek, meg minden, az szép meg jó, de ebben a világban valósítsd már meg. Eleve a pénz, ami marhára hiányzik hozzá.

C: Eleve kellene egy olyan háttér, hogy minimum lakás.

A: Igen, én is pont ezt beszélgettem anyuval, hogy csak akkor lesz gyerekem, hogyha lakás lesz, pénzem lesz, minden rendben van, de hogy ha erre várok, akkor elmúlok 60 éves és még mindig nézelődök, hogy mi van.

[...] Ma már senki nem vállal családot. Mert mibe? A semmibe? Mert ha megházasodik, mondjuk szül egy gyereket, akkor még rosszabb lesz, mint volt. Lehet, hogy boldog lesz, de ...

A: Az biztos. Hogyha én szülök egy gyereket, akkor úgy akarom megszülni, hogy tudjak neki jövőt adni, valamit a kezébe, hogy ne a nagy világba legyen.

B: Manapság meg azon gondolkozol, hogy magadat tartsd el.

A: Igen, hogy magadat tartsd el. Igen, ez a fő probléma.”

(22 éves kecskeméti, „A” ügyintéző lány, „C” még gimnáziumba jár, lány, „B” fiú)

„...én is olyan gyerekek érzem magam, szóval egy gyereket nem hiszem, hogy fel tudnék nevelni. Hátha akkor komolyabb leszek. Hát most végül is a szüleimmel lakom, így az anyagi is annyi, hogy én meg tudok élni a fizetésemből, ami nekem kell, nem kell semmit leadnom, de most, hogy külön kelljen költöznöm, és albérlet, meg mellette a rezsi, meg ilyenek, arra nem futja, nem jutna semmire. A mostani fizetésemből.” (22 éves váci eladó)

„Mindenképpen legyen valami háttere azért, nem ilyen sitty-sutty. Nem tudom, hogy egy év után, és aztán majd lesz valami, vagy akkor öt év után derül ki, hogy mégsem ez az igazi, és hogy senkinek sem jó.” (18 éves budapesti lány, idén érettségizett, jogi karon tanul tovább)

„Meg még most mire szüljek? A 22 000 forintra, vagy mit tudom én 24 000 forintra? Meg arra, hogy anyámék nyakán legyen? [...] Meg hát egy kisbaba is milyen sokba kerül. Vegyél meg neki mindent, kiságytól kezdve mindent, gyógyszereket, akkor orvos, minden. Meg hova? A lakás is olyan nagyon nehéz. Arra is még gyűjteni kellene.” (18 éves mezőtúri betanított munkás lány)

„Hát, én nem szeretnék gyereket. Bár nem tudom, mindenki azt mondja, hogy még nem nőtt be a fejem lágya, de nem tudom. Olyan nagy felelősséggel jár. És még nem érzem azt a biztonságérzetet, vagy nem tudom.” (19 éves, Budapesten élő lány)

A szülőkhöz, az önállósághoz való viszony

A megkérdezettek közül öten éltek távol a szüleiktől, a többiek szüleikkel élnek egy háztartásban. A tudatos különköltözés a szülőktől összesen két esetben jelent meg markánsan. Az egyik a tanítónő esete volt, aki a főiskola befejezése után nem akart visszaköltözni a szüleihez, hanem inkább Budapestre, egy pedagógusszállóba ment lakni:

„...szórákozni akartam még, meg nem akartam hazamenni a szüleimhez, hanem inkább így önálló életet akartam. Itt sok lehetőség van, meg nem ismertem még Pestet, és akkor gondoltam, hogy szívesen eltöntenék itt egy pár évet.”

A költözéssel együtt azt is felvállalta, hogy szüleitől semmiféle anyagi támogatást nem kap, megpróbál teljesen egyedül megállni a saját lábán, amiről az a véleménye, hogy: „Ez jó érzés is, de nem jó, mert elég nehéz így megélni.”

A másik tudatos elköltözés a tatabányai lány esetére mondható, aki számára ez azt jelentette, hogy nem tudta elképzelni az életét egy kis faluban, ami párosult egy futó megjegyzéssel arról, hogy önállóan szeretne megállni a lábán:

„[A faluban] nekem nem nagyon voltak így barátaim, tudod, mindenki megmaradt annál a nagy falusi létnél, meg minden, és akkor igazából beszélgetni sem nagyon tudtunk miről, mondjuk ilyen könyveket nem olvastak, vagy... szóval nem igazán érdekelte őket semmi. Meg nincs is nagyon lehetőségük, nagyon kevesen jutnak valamerre. Tatabányán jobb azért. [...] Azért lehet már választani. Olyan filmet, amiről csak hallottál, vagy ismered a rendezőt és meg akarod nézni, ott meg tudod nézni, mert oda jó filmeket hoznak. Például [a faluban] nem volt ilyen. Az meg, tudod, hogy munka után hazamegyek és beülök a szobába és nem tudok mit csinálni, az nem igazán jó. [...] Meg hát én úgyis úgy vagyok, hogy úgyis én keresek, meg minden, akkor tartsam el én magam.”

A kollégiumban lakók számára a szülőktől távol élni egészen mást jelent. Egyrészt semmiképp nem azt, hogy „saját lábukon megálljanak”, hiszen anyagilag mindannyian rengeteg segítséget kapnak tőlük, és rendszeresen járnak haza. Azonban nagy szabadságot jelent saját szabadidejük, időbeosztásuk alakításakor:

„Én osztom be az időmet, én gazdálkodom, hát végül is nagyon el lehet így engedni az embereket, de hogyha tudod, hogy mit akarsz, meg miért csinálsz, meg miért abba az iskolába mentél, akkor így a tanulás se jelent gondot.” (19 éves lány, Balatonalmádiban volt kollégista gimnazista)

Kissé meglepett azonban, hogy amikor arról kérdeztem őket, hogy volt-e vagy szokott-e lenni valamilyen konfliktusuk a szüleikkel, akkor mindannyian azt mondták, hogy nincsenek és nem is voltak konfliktusaik. Vagy aki bevallotta, hogy voltak, az is igyekezett a lehető leginkább kicsinyíteni ennek jelentőségét. Egy 18 éves Budapest környéki lányt korábban nem engedtek el a szülei a Szigetre, amiről ezt mondja:

„Hát akkor mondjuk még én sem voltam nagyon ilyen bulizós, akkor még nekem sem volt olyan nagy izé, hogy kijöjjek, tehát azért sem jöttem ki, mert akkor még nem akartam annyira. És hát féltettek, szerintem csak anyyi, hogy tudod, az emberek általában a Szigetről csak rosszakat hallanak, nem tudom, miért.”

Kiderült, hogy fiatalabb testvérnek lenni sokkal könnyebb, mint akár az idősebbnek, akár egykének lenni. Vissza-visszatérő mozzanat volt, hogy beszélgetőtársaimnak sokkal könnyebb volt a saját útjukat járni, mint idősebb testvéreiknek, mert azok már úgymond „kijárták”, „kitaposták” előttük az utat. Egyetlen egy lány beszélt arról, hogy mi miatt került konfliktusba szüleiével a szabadidő kapcsán: egy 23 éves érsekújvári főiskolás lány, akinek fiatalabb korában voltak ilyen jellegű összetűzései.

„Régebben még a fiúk voltak, a fiúk, hogy minek fiúzol, ráér az még, ott az iskola, hát minden szülő attól fél, pláne ha lánya van, hogy teherbe esik, és akkor annyi az iskolának. Megtörténhet. Ha az ember nem vigyáz. Főleg ezért. Meg ne igyatok. Mondjuk az ivászat az most már nem annyira, szerintem most már keményebbre gondolnak.” (23 éves érsekújvári főiskolás lány)

A vizsgálat kezdetén felállított hipotézisünk helytálló volt. A Szigeten a fiataloknak valóban az a csoportja van jelen, akiknél hangsúlyozottabban jelennek meg az élettervezés újszerű elemei, azok az elemek, amelyek az ifjúsági korszakváltás és a piacgazdaság egyenes következményeiként jelennek meg a mai magyar társadalomban.

Dudik Éva

Roma gyermekkor a Partium területén*

Dolgozatunkban a roma gyerekek problémakörét egy speciális bevándorló csoport sorsán keresztül szeretnénk megvilágítani, illetve arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyire segíti az új társadalmi környezetbe való beilleszkedést az az ambíció, ami a bevándorlók vállalkozása mögött áll. Először bemutatjuk azt a régiót, amely etnikailag vegyes volta miatt alkalmas arra hogy a térséget – mint a tengert a csepp – képviselje, majd a cigányság régióbeli helyzetét és a cigány gyerekek iskolai sikertelenségének hátterét vázoljuk, végül egy esettanulmányt szeretnénk bemutatni a cigányság egy kiemelkedően levő rétegéről és annak problémáiról. Az empirikus elemzés során a network- analízis szemléletét is alkalmaztuk, amely a nemzetközi szakirodalom alapján úgy tűnik, adekvát megközelítése a bevándorlók társadalmi integrációjával foglalkozó kutatásnak.

A Partium

Kelet-Közép-Európa egyik, eddig kevésbé vizsgált régiója a ma három ország területén fekvő Partium. Dolgozatunk egy hosszú távú, a térség társadalmának mai helyzetével foglalkozó kutatás része.

A „Partium” (1. ábra) elnevezés egy olyan történeti- földrajzi egységet jelöl, amely a Kárpát-medence utóbbi félévezredes történelme folyamán kiterjedését és politikai tartalmát változtatta ugyan, de látens szellemi-kulturális egysége számos társadalmi jelenségben kitapintható. Területének történeti magja Bereg, Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd és Arad vármegye. Jogilag évszázadokig hol az önálló Erdélyi Fejedelemség, hol a Magyar Királyság része volt, majd az I. világháborút lezáró, és a történelmi Magyarország területének közel kétharmadát a szomszédos államokhoz csatoló Párizs környéki békék után az új államhatárok három darabra szabdalták: nyugati része Magyarországé maradt, nagy kiterjedésű keleti része Romániáé, északi része először Csehszlovákiáé, majd a Szovjetunióé, s jelenleg Ukrajnához tartozik.

A jól művelhető területei révén komoly mezőgazdasági, valamint a különböző szerepű tájegységeket összekötő útvonalai miatt kereskedelmi jelentőséggel bíró Partium a 20. században perifériára szorult. A Szovjetunióban a legtávolibb, délnyugati határcsücsöknek számított, aminek megszerzése csak katonai jelentőségű volt; Románia nyugati határán részben a főváros

* A Kozma Tamás vezette Kisebbségi oktatás Közép-Európában című OKTK kutatás (A.1551/IV/98) eredményei alapján készült tanulmány születését elősegítette a Kozma Tamás vezette kutatócsoport : Illés Péter, Pető Ildikó és Ugrai János.

„Régebben még a fiúk voltak, a fiúk, hogy minek fiúzol, ráér az még, ott az iskola, hát minden szülő attól fél, pláne ha lánya van, hogy teherbe esik, és akkor annyi az iskolának. Megtörténhet. Ha az ember nem vigyáz. Főleg ezért. Meg ne igyatok. Mondjuk az ivászat az most már nem annyira, szerintem most már keményebbre gondolnak.” (23 éves érsekújvári főiskolás lány)

A vizsgálat kezdetén felállított hipotézisünk helytálló volt. A Szigeten a fiataloknak valóban az a csoportja van jelen, akiknél hangsúlyozottabban jelennek meg az élettervezés újszerű elemei, azok az elemek, amelyek az ifjúsági korszakváltás és a piacgazdaság egyenes következményeként jelennek meg a mai magyar társadalomban.

Dudik Éva

Roma gyermekkor a Partium területén*

Dolgozatunkban a roma gyerekek problémakörét egy speciális bevándorló csoport sorsán keresztül szeretnénk megvilágítani, illetve arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyire segíti az új társadalmi környezetbe való beilleszkedést az az ambíció, ami a bevándorlók vállalkozása mögött áll. Először bemutatjuk azt a régiót, amely etnikailag vegyes volta miatt alkalmas arra hogy a térséget – mint a tengert a csepp – képviselje, majd a cigányság régióbeli helyzetét és a cigány gyerekek iskolai sikertelenségének hátterét vázoljuk, végül egy esettanulmányt szeretnénk bemutatni a cigányság egy kiemelkedően levő rétegéről és annak problémáiról. Az empirikus elemzés során a network- analízis szemléletét is alkalmaztuk, amely a nemzetközi szakirodalom alapján úgy tűnik, adekvát megközelítése a bevándorlók társadalmi integrációjával foglalkozó kutatásnak.

A Partium

Kelet-Közép-Európa egyik, eddig kevésbé vizsgált régiója a ma három ország területén fekvő Partium. Dolgozatunk egy hosszú távú, a térség társadalmának mai helyzetével foglalkozó kutatás része.

A „Partium” (1. ábra) elnevezés egy olyan történeti- földrajzi egységet jelöl, amely a Kárpát-medence utóbbi félévezredes történelme folyamán kiterjedését és politikai tartalmát változtatta ugyan, de látens szellemi-kulturális egysége számos társadalmi jelenségben kitapintható. Területének történeti magja Bereg, Szatmár, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd és Arad vármegye. Jogilag évszázadokig hol az önálló Erdélyi Fejedelemség, hol a Magyar Királyság része volt, majd az I. világháborút lezáró, és a történelmi Magyarország területének közel kétharmadát a szomszédos államokhoz csatoló Párizs környéki békék után az új államhatárok három darabra szabdalták: nyugati része Magyarországé maradt, nagy kiterjedésű keleti része Romániáé, északi része először Csehszlovákiáé, majd a Szovjetunióé, s jelenleg Ukrajnához tartozik.

A jól művelhető területei révén komoly mezőgazdasági, valamint a különböző szerepű tájegységeket összekötő útvonalai miatt kereskedelmi jelentőséggel bíró Partium a 20. században perifériára szorult. A Szovjetunióban a legtávolibb, délnyugati határcsücsöknek számított, aminek megszerzése csak katonai jelentőségű volt; Románia nyugati határán részben a főváros

* A Kozma Tamás vezette Kisebbségi oktatás Közép-Európában című OKTK kutatás (A.1551/IV/98) eredményei alapján készült tanulmány születését elősegítette a Kozma Tamás vezette kutatócsoport : Illés Péter, Pető Ildikó és Ugrai János.

és a nemzeti jellegű iparvidékek messzesége, részben pedig a magyar lakosok arányának nagyságából eredő, negatív diszkriminációra épülő nemzetiségi politika okozta az új területek szisztematikus elhanyagolását. A Magyarországon maradt kicsiny terület viszont az elcsatolás drámai következményeivel szembesült: a térség hagyományos ipari, gazdasági és kulturális központjai (Arad, Nagyvárad, Munkács) és az azokat összekötő vasútvonalak a határokon túra kerültek. Így egyfajta torzoként kiszakadt a működést, fejlődést ösztönző gazdasági-társadalmi vérkeringésből, s különböző gazdasági és politikai okok miatt évtizedekig elhanyagolta a magyar állam is. A trianoni döntést követően tehát az egykor gazdaságilag kifejezetten értékes területet egy olyan határ szakította szét, amely különböző módon ugyan, de mindenhol máig kihatóan megakasztotta a fejlődést. E negatív következmények sorában valószínűleg az első helyet foglalja el az itt élők súlyos szegénysége és szakképzetlensége.

1. ábra: A Partium

A régiónak napjainkig meghatározó vonása a rendkívüli etnikai gazdagság: a magyarok mellett – csak a népesebbeket említve – románok, ukránok, ruszinok, cigányok, zsidók, szlovákok lakják. A gazdasági hátrányok ellenére az etnikumok igen sikeres és hagyományosan konfliktusmentes együttélése jellemző, Európa más hasonló helyzetű régióival szemben semmilyen villongás vagy összeütközés nem tapasztalható itt.

A nyugati kereszténység és az ortodoxia határán fekvő vidék felekezeti sokszínűsége is kivételes. A Partium földrajzi magja lényegében egybeesik a Tiszántúli Református Egyházkerület Trianon előtti területével. Erdéllyel együtt ezen a vidéken hódított legnagyobb teret a reformáció. Ezzel együtt jár Partium lakosságának hagyományos felekezeti toleranciája, aminek jelképei lehetnének a települések központjában egymás mellé épített templomok is. Nem

véletlen ez, hiszen a Partium éppen az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott, amikor Európában először (1568) ebben a térségben iktatták törvénybe négy bevett vallás szabad gyakorlásának jogát. Az ellenreformációt követően Erdély mellett itt maradt a legerősebb, de továbbra sem kizárólagos a reformáció, s ennek következménye pl. a felekezetiileg heterogám házasságok nagyobb aránya.

A 20. században a régió három különböző országhoz tartozó része jelentősen elszakadt egymástól gazdasági fejlettségi mutatók, a szociális biztonság mértéke és a politikai kultúra tekintetében. Az ezredfordulóra a magyarországi részek helyzete lett a legjobb, az Ukrajnához tartozó területeké pedig a legnehezebb. Ez a többtényezős szintkülönbség magyarázza a régióban igen jelentős mértékű migrációt, amelynek egyik főszereplője a térségben a kelet-európai rendszerváltozások következményeként fellazuló határokat tömegesen átlépő cigányság.

Jelen tanulmányunkban először a régió cigányságára vonatkozó legfontosabb adatok és a szakirodalom alapján általános képet szeretnénk adni a problémáról, majd az empirikus anyag elemzése során bemutatjuk kutatásaink első eredményeit.

A cigányság a Partiumban

A cigányság tömegei által lakott területek periférikus, határmenti régiók. Mint ahogy a tematikus térkép is mutatja, a cigányság döntő többsége az észak-keleti országrészre, illetve Dél-Dunántúlra koncentrálódik. Míg az ország észak-nyugati részén alig 6%-uk él, több mint egyharmaduk az ország északkeleti részén lakik. Itt nem ritka az olyan település, amelyben az arányuk 60% fölötti.

A volt keleti tömb országaira az erőltetett szocialista iparpolitika miatt egészségtelen és egyoldalú urbanizáció volt jellemző, ami a hagyományosan mezőgazdasági térségek fontosságát leértékelte, s a tanult, ambiciózus embereknek az ipari centrumok és a főváros felé áramlását segítette elő. A településpolitika különösen az aprófalvas (1000 lakos alatti települések) térségek sorsát pecsételte meg, és végső soron bizonyos térségekben szukcessziót, azaz a lakosság lassú kicserélődését eredményezte. Emellett fontos rámutatnunk, hogy a cigányság tömegei az ún. zárt határok mellett tömörülnek, ugyanis a volt szovjet tömb országaiban az országok között minimális, a Szovjetunió felé szinte lehetetlen volt az átjárás, és a rendkívül szigorúan őrzött határok hermetikusan elzárták egymástól a két ország lakóit. Ez tovább növelte ezeknek a vidékeknek az elszegényedését. A zárt határok melletti térségek évtizedekig semmilyen élő gazdasági kapcsolatban nem voltak egymással. A 80-as évek második felében felvirágzó feketekereskedelem, amelybe a 90-es években a cigány lakosság bekapcsolódott, már a politikai rendszer hanyatlásának volt köszönhető. Ezekben a határmenti aprófalvas térségekben alacsonyak a jövedelmek, az iskolázottsági szint; a települési önkormányzatok pedig szegények, általában fizetésképtelenek.

A cigány tanulók arányában nem csupán térbeli különbségek vannak, de jelentős eltéréseket tapasztalhatunk településtípusok szerint is. A cigány tanulók jelentősen alulreprezentáltak a nagyvárosokban és fölülreprezentáltak a községekben. A nagyvárosokban 20 százalékos a cigány tanulók aránya, a községekben 56 százalékos. Minél kisebb egy település, annál magasabb az ott élő cigány tanulók aránya.⁴ A Partium területén többnyire kisebb települések találhatók, a cigány lakosok aránya is igen magas.

⁴ Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1996) Cigány tanulók az általános iskolában. In: *Cigányok és iskola*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.

Oktatási rendszerek találkozása a Partiumban

A magyar oktatási rendszertől a romániai és az ukrán rendszer is különbözik. Romániában az oktatási fokozatok és iskolatípusok is eltérnek a magyar változattól. A kötelező iskoláztatás 16 éves korig tart, mely a tízosztályos oktatást foglalja magában. Erre a szakaszra épül a középiskolai rendszer, mely líceumi és szakiskolai keretekben zajlik. A líceumi oktatás kétlépcsős: első fokozata az általános iskola IX–X. osztályait, a második fokozat az egyetemre előkészítő 11–12, vagy 11–13 líceumi éveket foglalja magába. A líceumoknak két típusa van, a 4 éves általános képző (reál ill. humán tagozatos) valamint a négy-öt éves szaklíceumok. A magasabb szintű szakképzés a líceumi tanulmányokat követő egy-kétéves szakosító és mesterképző iskolákban; az alacsonyabb szintű szakképzés a nyolcadik osztály elvégzése után két-hároméves; a IX. és X. osztályban szakosodó tanulók számára pedig egy-kétéves szakiskolákban, valamint a munkahelyei képzéskörében, egy-hároméves időtartalmú szakképesítő tanfolyamokon zajlik. E szerkezet folytonosan módosul, például a nemrégiben elfogadott új oktatási törvény szerint ismét a nyolc osztály szabja meg a kötelező iskolavégzés határát.⁵ Ukrajnában a három osztályt öt osztályos alsóközépfok követi, amelynek végén a tanulók négy alaptantárgyból vizsgáznak. Erre épül a kétéves középiskola, vagy a hároméves szakmunkásképzés, vagy négyéves érettségit adó technikum. A technikumból és középiskolából főiskolára és egyetemre mehetnek a tanulók.

A cigányság iskolázottsága a Partium területén

Ami a romániai cigányok iskolai végzettségét illeti, az 1992-es romániai népszámlálás hivatalos adatai szerint a 12 éves vagy annál idősebb népességben a cigányok aránya 0,28%. A felsőoktatásban, líceumban és technikumban elhanyagolható a cigányok aránya; szakiskolai végzettséggel rendelkezik a cigányok 0,4 százaléka, általános iskolai végzettséggel a 2,9 százaléka és négy osztályos elemi iskolai végzettsége van vagy írás-olvasást tanfolyamot végzett a 96,6 százalékuk. Románia többi nemzetiségéhez hasonlóan jelentősen le vannak maradva a cigányok az iskolázottság terén. A cigányok kb. egyötöde írástudatlannak minősül, (21,5%), míg más kisebbségeknél (pl. magyarok, németek) egy százalék körüli ez az adat.⁶ Az ukrán cigányok iskolai végzettségéről nincs pontos adatunk, de annyi már látható, hogy még a romániai adatoknál is alacsonyabb az iskolázottságuk.

A Partium magyarországi részén, Hajdú-Bihar megyében 1992-ben a cigány népesség aránya 4,93 százalék volt, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 10,43 százalékos volt, ami a 1960-as adatokhoz képest két és fél szeres emelkedést jelent a térségben. A cigány tanulók aránya a cigányság demográfiai jellemzőinek köszönhetően fölülmúlja a cigány lakosság arányát: Hajdú-Bihar megyében, 1992-ben 7,12 százalék volt, míg 1970-ben csak 4,76 százalék. Ugyanez Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, 1992-ben 13,53 százalék volt, míg 1970-ben 10,17 százalék. Ami a Partium ukrán részét illeti (Bereg, Ung, Ugocsa), a cigány lakosság szórványosan helyezkedik el, arányuk 9,31 százalék.

Empirikus elemzés: a bevándorló cigányság

Vizsgálataink során először arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a Partium egymással országhatárokkal elválasztott részei között, ahol eddigi tapasztalataink szerint a népesség igen

⁵ Varga E. Árpád (1996) A nemzetiségek iskolázottsága Romániában. *Statisztikai Szemle*, LXXIV, 4. sz.

⁶ U. o.

intenzív kapcsolatrendszere és migrációja jellemző, van-e egyáltalán a cigányok körében vándorlás; majd meg kellett találnunk ennek a vándorlásnak a célpontjait, s ezek után következhetett az átvándorolt családokra jellemző szubkultúra megismerése és a gyerekek iskolai karrierjének feltérképezése. Az egyes kutatási fázisokhoz más-más módon közelítettünk: kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt alkalmaztunk: iskolaigazgatókat, cigányszervezetek vezetőit, tanulókat kérdeztünk meg, interjúkat és megfigyelést végeztünk cigány családoknál. Ezt a módszertani sokszínűséget a kutatott probléma bonyolultsága indokolja. Alább összefoglaljuk első eredményeinket és meghatározzuk a további kutatás irányát.

Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a partiumi cigányság belső társadalmi differenciáltsága jóval nagyobb szélsőségek között mozog, mint a térség bármely más etnikumáé. A skála a sátoros vándorló és a többi etnikumtól elzárkózva élő, vagy az utcákon fogyatékos gyermekekkel kolduló csoportoktól a kifejezetten gazdag üzletemberekig terjed. A különböző életmódú családokból származó gyerekeknek másként alakul az iskolai pályafutása, hiszen a vándorló vagy kolduló gyerekek többnyire nem látogatják az iskolákat. Azok a cigány gyermekekre, fiatalokra kívánunk koncentrálni, akiknek szülei az elvándorlás kockázatát is vállalva próbálnak kitörni a helyzetükből, akik a Partium Ukrajnához vagy Romániához tartozó részeiből érkeztek a magyarországi részre. Interjúink és a terepen végzett megfigyeléseink által bemutatjuk az ún. zenész cigányok világát. A zenész jelző ezúttal nem egyszerűen egy foglalkozást jelöl, hiszen sokuknak van a zenélés mellett más szakmája is, hanem a cigányság egy rétegének szubkultúráját és sajátos identitást, ami által a cigányság más részeitől is erősen elhatárolják magukat. Ez a réteg hatékonyabb normái, fegyelmezettsége, ambíciói segítségével képes másként élni, mint a cigányéletformát folytató tömegek.

A bevándorlás

Interjúalanyaink elmondása szerint a bevándorlás okai között első helyen nem a jobb anyagi előmenetel reménye, hanem a kisebbségi létben elszenvedett sérelmek szerepeltek. A Romániából 1989-ben érkezettek politikai menekülteknek mondták magukat, a román titkosrendőrség zaklatásairól számoltak be, mert magyarnak vallották magukat, nem beszéltek románul, gyerekeiket magyar iskolába járatták, valamint nem kívántak belépni a kommunista pártba. Egyik idősebb beszélgetőpartnerünk elmondta, hogy a legnagyobb vád ellene korábbi hazájában az volt, hogy nyilvános szórakozóhelyen hazafias magyar nótákat húzott. A térségben a jelenlegi formájában igen fiatal, alig egy évszázada fennálló román államban nagy politikai súlyuk van az etnikai arányoknak, s a magukat magyarnak valló, csak a magyar nyelvet beszélő cigányokra évtizedeken át hatalmas politikai nyomást, időnként fizikai erőszakot gyakoroltak, hogy a statisztikák eredményeinek javítása céljából románnak vagy cigánynak vallják magukat a népszámlálások alkalmával.

Egyik, Ukrajnából származó huszoneves beszélgetőpartnerünk elmondta, hogy a 1980-as évek végén akkor még a Szovjetunióban, az ukrán iskolában minden reggel meg kellett hallgatniuk a cigány és a magyar gyerekeknek a következő kioktatást: „*Milyen kenyeret esztek, magyart vagy ukránt? Meglátjátok, jön még rátok idő, mint a zsidókra!*” Emiatt a magyarok és a cigányok között erős szolidaritás alakult ki. Beszélgetőpartnereink elmondták, hogy volt munkájuk, az ott megszokott igen szegényes átlagnál nem éltek rosszabbul. Az egyikük pl. szabómester volt, aki több embert irányított és megbízható, jó munkaezőnek ismerték. Az áttelepült családok azonban életszínvonal-emelkedésről számoltak be, és utólag is helyesnek ítélték meg kivándorlásra vonatkozó döntésüket, s ez a később útra kelők számára is vonzó volt.

A bevándorlás első nagyobb hulláma már az 1980-as évek végén megindult. Azonban a határok fentebb említett zártsága miatt az útlevelek, engedélyek megszerzése reménytelen volt egy egész család számára, így a törvényes formák megkerülésével a bevándorlók a „zöld határon” szöktek be az országba nagyobb tömegben Romániából. Nem volt ez veszélytelen, ahogy egyikük elmondta, első alkalommal a román határőrök elfogták, összeverték, a haját kopaszra nyírták, ami cigány ember számára igen nagy szégyen. Később Romániában enyhültek a külföldre utazás, sőt a kitelepülés adminisztratív akadályai. Ukrajnában viszont ma is igen jelentős anyagi háttér és összeköttetések szükségesek akár az útlevel megszerzéséhez is, ezért az áttelepültek többsége romániai. A kilencvenes évek közepétől már nagyon kevesen vándoroltak be. Ennek oka, hogy a román és ukrán állam politikájának kemény és nyílt kisebbségellenes, elnyomó jellege megszilárdult. Természetesen mindkét országban vannak xenofób pártok, de nem kormányalkotó erőként. A kivándorlás méretének csökkenését magyarázza az is, hogy a mobilabb családok tömegei már eltávoztak, az ott maradtak sokan küszködnek ugyan anyagi és megélhetési gondokkal, de tudják, hogy segítő kapcsolatok nélkül, nincstelen bevándorlóként Magyarországon sem boldogulnának. Emellett a magyar állam a romániai és ukrainai magyar szervezetek nyomására megnehezítette az áttelepülés adminisztratív feltételeit. Ezen szervezeteket létrehozó értelmiség ugyanis nem látja a probléma megoldásának, ha több millió magyar (a magyar cigányokat is beleértve) elhagyja jelenlegi lakóhelyét.

A bevándorlást megelőzően a legtöbb interjúalanyunknak ideiglenes, gyakran fekete munkavállalás révén volt ismeretük Magyarországról. Meséltek olyan családokról, akik pl. Ukrajnából jelenleg is csak ideiglenes feketemunkára jönnek át, pl. egy-egy lakodalomba, vagy üdülőhelyre zenélni. Az áttelepülés előkészítésében nagy jelentőségük van a határon átnyúló rokon kapcsolatoknak. Egyik interjúalanyunknak a keresztstülei laktak Magyarországon, ők segítették át őket az érkezés utáni első hónapok nehézségein. Egy háziasszony elmondta, hogy népes családja mellett egyszer hetekig látott vendégül egy frissen bevándorolt kilenctagú rokon családot. Ezek a teherbíró kapcsolatok elengedhetetlen előfeltételei a bevándorlásnak. Nyilvánvaló, hogy magyar nyelvismeretük, itteni helyzetismeretük, információik is megkönnyítették a bevándorlásukat.

Az ambiciózus, feltörekvő zenész cigányok körében a 90-es évek első felében általános volt a kivándorlás, csak az nem vállalkozott rá, akinél valamilyen komoly akadály merült fel (pl. fogyatékos gyermek, gyermektelenség). Ezek az emberek a kivándorlást egyfajta befektetésnek fogják fel a következő generáció jövőjébe, s ahol nincs vagy nem életképes a következő generáció, ott szükségletlennek látják megtenni ezt a lépést.

Vizsgálatunk első lépcsőfokában a térség cigányok által igen sűrűn lakott, elszegényedett falvaiban kutakodtunk bevándoroltak után, s azt láttuk, hogy ezek a települések egyáltalán nem számítanak célpontnak, annál inkább a régió nagyobb városai. A megkérdezettek elmondták, hogy az elmúlt tíz év alatt sokan első lépcsőben ezekben a városokba (Debrecen, Nyíregyháza, Hajdúszoboszló), majd Budapestre, ill. külföldre (Németország, Kanada) mentek tovább. A Partiumból való továbbvándorlás oka minden jel szerint az, hogy a magukat sorsdöntő lépésre szánó családok számára ez a Magyarországon belül hátrányos helyzetű térség nem tartogat elég érvényesülési lehetőséget.

A Partium magyarországi városaiba bevándorlók számára olcsó lakásbérleti lehetőség csak a slumosodó belvárosi környezetben érhető el. Ezeknek a romló állagú belvárosi polgári bérházaknak a lakásai egyébként elég nagy alapterületűek is a kiterjedt családok számára, ami különösen azért fontos, mert nappal a gyerekeken kívül az egész család otthon van, minthogy a zenészek esténként dolgoznak. A lakásbelső tiszta és rendezett, a cigányság tradicionális kultú-

rájának megfelelő élénk színekkel és túldíszítettséggel. A használt és szegényes, de rendes bútorzat mellett feltűnő a modern technika (hi-fi berendezések, televíziók, mobil telefonok stb.) dominanciája és folyamatos, egyidejű működtetése a lakásban. Az emeleti lakásban a családdal lakó kutya szabadon mozog. A tárgyi környezetben tehát egyszerre fedezhetők fel a cigány kultúra hagyományos elemei és a modern társadalmak fogyasztási cikkei.

A kultúra: ami változik, és ami nem

A kitörni akaró zenész cigánycsaládokban megfigyelhető, hogy céljaik megvalósításában hatékony normák segítik őket. A családi együttműködést szigorú és a cigányság más rétegeitől eltérő tartalmú erkölcsi alapelvek szabályozzák. Interjúalanyaink fegyvelemsértésnek tartják a lerészegedést, a rendszeres alkoholfogyasztást és a kimaradozást. A nevelés eszközeként - a szigorú szabályok és a szankciók mellett - a személyes példaadást és a nagycsalád gyermekeket kísérő figyelmét tartják. Ezekben a körökben elfogadhatatlan a tizenéves lányoknak a cigányság más rétegeiben megszokott, igen korai és gyermekvállalással járó párválasztása. A kultúrakutatók szerint az ilyen és ehhez hasonló gyakorlat háttérben általában a két gyermek korai gyermekkorban történő összehozatala és végső soron a poliandria és a társadalmi apaság ősi intézménye áll, azonban a zenész cigányság körében az apa kilitének szigorú számontartásával és határozottan monogám házasságfelfogással találkozunk. Ennek megfelelően a lányok házasságkötésig megőrzött tisztaságának fontos szerep jut. Egy 22 éves lány anyja pl. hangsúlyozta, hogy a lányának még nem volt partnere. A társadalmi töke-elmélet szerint ez a magatartás a szerepfelfogások és a tapasztalatok kapcsolatrendszerhez kötöttségén alapul, attól, hogy a fiatalok milyen lehetőségek közül választhatnak egy-egy döntés alakalmával, tehát végső soron itt a cigányság más rétegeitől való elszigetelődésnek köszönhető. A párkapcsolatokat még a fiúknak is határozott fegyelmi korlátok között engedélyezik, pl. nem maradhatnak ki esténként. Ezekben a családokban a gyermekek házasságban születnek, míg a cigányság egyes rétegeiben a lányok nagy része leányanyaként szül.

Bár a megkérdezettek idősebb generációja kiemelte, hogy nem szólnak bele a fiatalok párválasztásába és nem alkalmazzák a gyermekkorban eldöntött házasságkötés szokását, mégis elvárásuk, hogy a zenész cigány zenész cigánnyal házasodjon, és nem szívesen engedik be a családba a nem zenész cigány ill. magyar család sarját. Ebből látszik, hogy a belülről erősen tagolt, rétegzett cigány társadalom az egyes rétegeken belüli endogámiával próbálja védeni nem csupán a megszerzett anyagi státusát, hanem - a többtől nagyon is sok szempontból finoman cizelláltan különböző- kultúráját. Ez az endogámia - amely megfigyelésünk szerint nálunk mindenféle társas kapcsolat létesítésének alapelve - azonban nemcsak a negatív hatásokat szűri ki, hanem akadályává válik annak, hogy ezek az emberek eltérő társadalmi státussal rendelkezőkből álló ún. multiplex kapcsolathálózatok tagjaivá válhassanak. (A kötések zártságára való ezen törekvés korlátozza a nyitást a magasabb státusú rétegek felé is, továbbá a különböző információk megszerzését illetve az iskolarendszerben való előrelépéshez vagy az állásszerzéshez felhasználható bizonyos technikák elsajátítását is.)

Amikor az után érdeklődtünk, hogy mi magyarázza stabil normarendszerüket, kiderült, hogy a családi szubkultúra sajátosságainak és átörökítésének tudatában vannak, azt válaszolták, hogy „*mi is így láttuk*”, „*ebben a családban így van*” stb.

A vallásosságnak a bevándorolt zenész cigány családban fontos szerepe van. Az az ötvenes generáció, amely Magyarországon a szocializmus évei alatt a leginkább elvállaltanodott, vallásosságát és egyháziasságát büszkén vállalja. Természetesen ebben a kisebbségi létnek is szerepe van, hiszen a felekezethez tartozás és az anyanyelv előző hazájukban fontos azonosulá-

si pontok voltak számukra. A gyermekek templomba, hittan órára járatása a nevelés része. A Partiumban egyébként is gyakori jelenség, hogy egy-egy cigány közösség sikeresen küzd meg problémáival katolikus és protestáns egyházi kezdeményezések, szervezetek segítségével. A zenész cigányoknál alacsonyabb státusú rétegekben – akiknek a közösség önmagába való bezártsága és a társadalom más rétegei felé mutató külső kapcsolatok hiánya miatt nincs önérdékvényesítő képességük – sokszor a napi gondok megoldásában való gyakorlati segítséggel, a tanulmányok elkezdésére vagy folytatására való – nem egyszer materiális – motiválással, illetve pl. szakképzés megszervezésével az életminőséget hatékonyan javító folyamatok indultak el.

A nemi szerepfelfogások tekintetében jól látható eltérések vannak a generációk között. Az ötvenes éveiben járó pionír generáció tagjai a tradicionális nagycsalád szerepmmodelljeit testesítik meg: a családfő erős tekintélyen alapuló, és a családanya családot összetartó, gondoskodó, az apai szigort enyhítő szerepét. Egy családapa pl. elmondta, hogy felnőtt fia nem mer rágyújtani a jelenlétében. A fiatal felnőttek körében a nők szerepazonosulása azonban kifejezetten bizonytalanoknak tűnik, a hagyományos családanya-szerep a többgenerációs összefogás, a gyermekintézmények igénybevétele révén félig kiüresedett, az alacsony iskolai végzettség miatt pedig az önmaguk kiteljesítésére is szolgáló munka nem létezik az életükben. A fiatal férfiak helyzete a családokban apáról fiúra örökített zenész mesterség miatt sokkal stabilabb, az apai viselkedés a házon belül és kívül egyaránt mintaként szolgál számukra. A zenélés nemcsak biztos kenyérkeresetet, hanem becsületet, tartást is ad számukra, a családban büszkén mutogatják a fellépéseikről készült újságcikkeket, fotókat.

A ruházatkodás generációs eltérései is feltűnőek, de nem térnek el a hasonló nívón élő nem cigány népeiségtől. A középkorúak egyszerű, tiszta alsó-középosztályi ruházata még erős rétegtöbbséget hordoz; a fiatalok drága, divatos, sportos öltözéke már nem.

A generációk viszonyát ideálisnak és példásnak értékelik, azonban jól kitapintható az életfelfogások különbözősége. Az idősebbek takarékos, sokszor visszafogott, a nagyobb célok érdekében lemondásra is kész életszemléletével szemben áll a fiatal felnőttek fogyasztói orientációja: a ruházatkodás, a technikai és szórakoztató cikkek terén. Ez teljesen általános jelenség a posztkommunista Magyarországon a nem cigány népeiségben is.

A családi kötések fontossága abban is megnyilvánul, hogy a hétköznapi tevékenységben a generációk rendszeresen kooperálnak, pl. a nagyapák mennek el a gyermekekért az óvodába és az iskolába. Ez a segítségnyújtás azonban nemcsak az egy háztartásban élő generációkra vonatkozik. A szélesen értelmzett, többgenerációs nagycsaládban erősek a rokoni kötelek, szorosak az érzelmi kapcsolatok, előfordul a rokonok tartós vendéglátása is. A rokoni kapcsolatot tartják a világban szétszéledt családtagokkal is. A be- illetve a továbbvándorlásról, annak irányáról hozott döntéseket is befolyásolják a rokoni kapcsolatok.

Mobilitás iskola nélkül?

Az iskolai pályafutás szempontjából érzékelhető bizonyos mértékű előrelépés a generációk között, de ez nem felel meg annak a jelentős társadalmi méretű változásnak, ami a nem cigány lakosság körében az utóbbi évtizedekben végbement, és Magyarországon a 90-es években már a felsőfokú oktatás tömegessé válását eredményezi. Az általunk megismert zenész cigányok, noha ambiciózusabbak és határozott lépéseket tesznek a társadalmi felemelkedés érdekében, mégsem emelkednek ki iskolázottság szempontjából más cigány rétegek közül. Az alsó középfok késedelmes befejezése és a középfokú továbbtanulás elmaradása jellemzi őket. Ennek okaira keressük a választ az iskolai karrier részletes bemutatásával.

A bevándorló szülői generáció még nem rendelkezik alsó középfokú (8 osztályos) végzettséggel. Értékrendjükben egy jó mesterség bírása többet ér a magasabb iskolai végzettségénél. Gyermkeik tanulmányi pályafutásáról adott beszámolóik azonban jellegzetes ellentmondásokkal terhesek.

Az iskola előtti gyermekintézmények közül a bölcsőde igénybevételéről egy Romániából áttelepült asszony beszélt. (Romániában nem volt gyermekgondozási szabadság, a fiatal anyának hamar munkába kellett állniuk a szülés után.) Beszámolt arról, hogy nagyon nehéz szívvel adta be gyermekét, aki nem is érezte jól magát, folyton sírt, így az anya hamarosan ott is hagyta munkahelyét. Terepmunkánk során azt tapasztaltuk, hogy a kisgyermekek óvodáskorukig a családjuk körében nevelkednek. A nagycsaládok élete örvénylik körülöttük, nincs számukra kialakított gyermekkörnyezet, a felnőtt világ tárgyaival játszanak, és részesei a felnőttek életének.

Az óvodáról már pozitív élményeket őriznek. Az óvónőkkel elégedettek, a kicsinyek kortársaiknál ügyesebbek a verselés és az éneklés terén. A cigányság más rétegeivel szemben a vizsgált családokban nem jellemző az a sokk, amit az iskolába kerülés, az iskola elvárásainak követelményeinek elsajátítása okoz. A szülők gyerekeik tanulásának határozottan erős támogatásáról adnak számot, a lecke kikérdezéséről, s a szülői helytállást és a gyermeket dicsérő szép iskolai osztályzatokról („*lányom szín kitűnő volt, a fiamnak is csak egyből volt rosszabb*”). A tanárok gyermekükhöz való viszonyát egyértelműen pozitívan ítélik meg, semmilyen negatív élményről, diszkriminációról nem számoltak be. Ezt annak tudják be, hogy a gyermekek mindig tisztán, ápoltan, felkészülve, teljes felszereléssel jelentek meg az iskolában és tisztelettudóan viselkedtek. A tanárok szerették a gyermekeiket, és ugyanezt tapasztalják az unokák esetében.

A felső tagozatos eredmények miatt azonban mégis évisméltésekre kerül sor, a gyerekek két-három évvel később fejezik be a nyolcadik osztályt. Továbbtanulásról már szó sincs. A serdülőkorban a szülők akarata már nem bizonyul hatékonynak, vagy talán már nem is olyan erőteljes. („*Hát meg nem tanulhatom helyette*”). Mindenesetre a felső tagozat kudarcairól nem szívesen beszélnek. A családok részéről nagy az elszántság, hogy a gyerekek megszerezzék az alsó középfokú tanulmányokat lezáró bizonyítványt, és a 8 osztály befejezését összességében sikernek értékelik.

A továbbtanulással kapcsolatosan a fiatalok pontos költség-haszonszámítást végeztek, amelyben a keresetkiesésen és a várható költségeken volt a hangsúly. A munka melletti tanulást kizártnak tartották. („*Ó, fáradt vagyok én már akkor arra.*”) A tanulás révén várható felemelkedés, keresetnövekedés pedig egyáltalán nem vagy nagyon valószínűtlen tényezőként szerepelt ezekben a számításokban. Ez a tapasztalat megfelel annak, amit Boudon ír le az alacsony társadalmi státusú fiatalok továbbtanulási döntéseinek magyarázatával kapcsolatban.⁷ Jellemző adat a szubkultúra sajátos, sikerre vonatkozó nézeteket befolyásoló értékeiről is, hiszen a továbbtanulás elmaradását nem élik meg ezek a családok hiányként. Az abszolút szakképzetlenség egyébként is csak a lánygyermekek jellemzője, mert őket nem tartják alkalmasnak a zenész mesterségre. („*Hogy énekeljen, ahhoz taníttatni kellene.*”) A szülők a lányokat feleség és anya szerepre készítik fel, amihez felesleges befektetés a magasabb iskolai végzettség vagy szakmaszerzés.

A fiúk sem formális oktatási keretek között tanultak szakmát, hanem a hagyományoknak megfelelően az édesapától lesték el, mintegy belenőttek a szakmába. A zenész cigányok családi

⁷ Boudon, Raymond (1981.) *The Logic of Social Action*. London-Boston-Henley: Routledge & Kegan Paul

szokása szerint már 4–5 éves korban kezébe adják a gyermeknek a hangszereket, hogy megmutatkozzon a tehetségük. („*A másik fiamnak a kezébe adtam a hegedűt, hát úgy fogta, mint egy gáádzsó [nem zenész, üzletelő cigány], na abból nem lett hegedűs, majd később rákapott a harmonikára.*”)

Összességében tehát elmondható az iskolai pályafutásról, hogy jellemző a gyerekek iskolai teljesítményének erőteljes felülértékelése, magasabb osztályzatokkal értékelése. Az iskolával szembeni attitűdök megváltoznak a felső tagozatban: gyakori az évismétlés, a túlkorosság, a dolgozók iskolájába kényszerülés, de az alsó középfokról való lemorzsolódás problémája már nem jelentkezett. A felmerülő gondokat a szülők a kamaszkor természetes velejárójának tekintették és tétlenül, a helyzetet elfogadva viszonyultak hozzá. Bár a gyerekek magaviselete nem lett deviáns az erősen fegyelmező családi hatás miatt, de az iskolai karrierjük, tanulási kedvük véget ért. Úgy tűnik, hogy ez a későbbiekben sem tér vissza. Biztató viszont, hogy az unokák jövőjéről beszélve már az egyetemi továbbtanulást sem tartják elérhetetlennek.

Akinek van munkája, és akinek nincs

A bevándorolt zenész cigányok munkaerőpiaci helyzete ellentmondásos. Elmondták, hogy bár minimálbérre vannak bejelentve, annak többszörösét keresik meg a borraivalókkal együtt. Erre az adózás és a járulékok kikerülése miatt kerül sor, ami a munkaadó és a munkavállaló pillanatnyi közös érdeke, de a munkavállaló jövőjére nézve kockázatos.

A teljesen szakképzetlen fiatal nők helyzete a legelőnytelenebb. A munkaügyi központ újra és újra elhelyezi őket munkásként, de a tanulatlan munkaerőre egyre kevesebb helyen van szükség. Egy fiatal nő elmondta, hogy a dohánygyárban kisebb balesetet szenvedett. Felgyógyulása közben lejárt a szerződése, így elbocsátották. Ez a helyzet és az ezzel járó kiszolgáltatottság gyanakvóvá és keserűvé teszi őket, munkakeresési kudarcaik mögött előítéletességet sejtjenek. A sikertelen munkakeresés és az emiatti tehetetlenség az a helyzet, amelyben a megkérdezettekben felmerült a diszkrimináció gyanúja. Az iskolai pályafutás alakulása szempontjából a fiatal nők jövőképeinek bizonytalansága, vagy jobban mondva a jövőre vonatkozó tervezés hiánya, a stabilizálódott várakozó alapállás feltűnő volt. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a zenész cigány családok lányai erős családi illetve rokoni kapcsolathálóhoz tartoznak. Ugyanakkor nincsenek külső kötései más társadalmi státusúakhoz, emiatt nincsenek elképzeléseik az előttük álló cselekvési alternatívákról. Ellentmondásosnak tűnik, de árulkodó, hogy a legmerészebb reményeket azoknak a gyerekeknek a továbbtanulásával kapcsolatban fogalmazták meg, akik kivételesen egy magyar cigány vegyes házasságból születtek, s akiknek módjukban áll majd a nyitott kapcsolati háló forrásait felhasználni. A családok erős kulturális és környezeti elszigetelődése összességében tehát valóban forrása a hatékony normákra épülő szoros családi közösség kohéziójának, de ez a zártság a felfelé törekvés normái ellenére egyszerűen meg is bénítja egyes családtagok aktivitását, kezdeményezőképességét, mert tudásuk, információik csupán közvetlen környezetükből származnak.

Összefoglalás

Dolgozatunkban bemutattuk a cigányság térség társadalmába való integrációjának problémás pontjait. A kultúrák találkozása nyomán előállott rendkívül összetett helyzetet – mint láttuk – politikai nyomásra történő akkulturációval kísérelték meg megoldani. Az államszocializmus eszköztára volt ebben a sorban a legerőszakosabb, így nem véletlen, hogy összeomlása után óriási kivándorlás indult a cigány lakosság körében. A vándorlók mozgása, társadalmi státusuk és életmódjuk alakulása a térségben folyó társadalmi folyamatok fontos összetevője.

A kutatás során egyrészt érzékelhetővé vált számunkra a térségben élő roma népesség rendkívüli belső rétegzettség és kulturális sokszínűsége, másrészt arra is fény derült, hogy a különböző csoportokban egyaránt tapasztalható az iskolai végzettség alacsony foka. Ennek oka tapasztalataink szerint többnyire a továbbtanulással kapcsolatos kedvezőtlen döntés, amelyet a cigány tanulók még relatíve támogató iskolai és családi légkör esetén is meghoznak. Döntésüket a tanulók egyszerűen költség-haszonszámítással magyarázták, de e mögött nyilván a cigányságnak az iskolázottság értékével kapcsolatos kulturális tapasztalatai hiánya vagy bizonytalansága, az oktatásba való beruházás kockázatának túlértékelése, a jövőről alkotott elképzelések hiánya áll.

Dolgozatunkban a cigányság egy rétegének iskolai boldogulását befolyásoló környezeti tényezők érzékenyebb és igényes terepmunkát igénylő megközelítését kívánta bemutatni, ilyen módon hozzájárulva a cigánysággal kapcsolatos kutatások eredményeihez. Úgy véljük, hogy ez a szemlélet hozzájárulhatna a cigányság sorsát ténylegesen segítő oktatáspolitikai, társadalompolitikai programok kidolgozásához. Kutatócsoportunk további célja éppen az, hogy a régió etnikai kisebbségei körében az ilyen alapállásból igyekezzen feltárni az oktatási statisztikai adatok hátterét.

Pusztai Gabriella & Torkos Katalin

A neveléstudomány területén dolgozók véleménye a tudományos minőség mércéjéről és a kutatási infrastruktúra helyzetéről

A Központi Statisztikai Hivatal 1997 márciusában kérdőíves adatgyűjtést végzett a tudományos fokozattal rendelkezők körében. A közel 4000 válaszadó között 553 volt a valamilyen társadalomtudományi szakterületen fokozatot szerettek száma, s ezen belül 89 fő a neveléstudomány területén minősítéssel rendelkezőké.⁸ Az adatok másodelemzése során ez utóbbi csoport sajátosságaira koncentrálnak, összehasonlítva válaszaikat a többi tudóssal, különösképpen a társadalomtudományi terület képviselőinek legfőbb jellemzőivel. Az elemzés során elsősorban a neveléstudomány egészének a helyzetére helyezük a hangsúlyt, hiszen az alacsony esetszám csak korlátozottan nyújt lehetőséget arra, hogy az egyes kérdésekre adott válaszok belső megoszlását is érzékeltessük.

A KSH által összeállított kérdőív a demográfiai és szociológiai háttérváltozók részletes feltérképezésén túlmenően különös figyelmet fordított a tudományos fokozattal rendelkezők élet- és munkakörülményeinek a feltárására, a tudományos karrier lépcsőfokaira és a tudományos teljesítmény mutatóira. A jelenlegi ismertetőben mindezen témakörök közül a tudományos munkával, a kutatási infrastruktúrával kapcsolatos véleményekre koncentrálnak, amely módot adhat a neveléstudomány területén fokozattal rendelkezők ezzel kapcsolatos értékrendjének, speciális jellemzőinek bemutatására.

A neveléstudomány minősítettjeinek 92,8%-a folytat jelenleg is tudományos munkát, amely érték mind a válaszadó tudósok egészére jellemző; átlagértéknél (84,6%), mind pedig a társadalomtudományi területen tevékenykedők (86,4%) magasabb valamelyest. Mindez összhangban van azzal, hogy az e területen minősítést szerettek jelentős része az oktatás illetve a kutá-

⁸ Az elemzés „A neveléstudomány területén tudományos fokozattal rendelkezők társadalmi helyzete és szakmai pályafutása” c. kutatás keretében készült. A kutatás vezetője Hrubos Ildikó volt. Ezúton mondunk köszönetet a KSH munkatársainak, hogy az adatokat elemzés céljából rendelkezésünkre bocsátották.

A kutatás során egyrészt érzékelhetővé vált számunkra a térségben élő roma népesség rendkívüli belső rétegzettsége és kulturális sokszínűsége, másrészt arra is fény derült, hogy a különböző csoportokban egyaránt tapasztalható az iskolai végzettség alacsony foka. Ennek oka tapasztalataink szerint többnyire a továbbtanulással kapcsolatos kedvezőtlen döntés, amelyet a cigány tanulók még relatíve támogató iskolai és családi légkör esetén is meghoznak. Döntésüket a tanulók egyszerűen költség-haszonszámítással magyarázták, de e mögött nyilván a cigányságnak az iskolázottság értékével kapcsolatos kulturális tapasztalatai hiánya vagy bizonytalansága, az oktatásba való beruházás kockázatának túlértékelése, a jövőről alkotott elképzelések hiánya áll.

Dolgozatunkban a cigányság egy rétegének iskolai boldogulását befolyásoló környezeti tényezők érzékenyebb és igényes terepmunkát igénylő megközelítését kívánta bemutatni, ilyen módon hozzájárulva a cigánysággal kapcsolatos kutatások eredményeihez. Úgy véljük, hogy ez a szemlélet hozzájárulhatna a cigányság sorsát ténylegesen segítő oktatáspolitikai, társadalompolitikai programok kidolgozásához. Kutatócsoportunk további célja éppen az, hogy a régió etnikai kisebbségei körében az ilyen alapállásból igyekezzen feltárni az oktatási statisztikai adatok hátterét.

Pusztai Gabriella & Torkos Katalin

A neveléstudomány területén dolgozók véleménye a tudományos minőség mércéjéről és a kutatási infrastruktúra helyzetéről

A Központi Statisztikai Hivatal 1997 márciusában kérdőíves adatgyűjtést végzett a tudományos fokozattal rendelkezők körében. A közel 4000 válaszadó között 553 volt a valamilyen társadalomtudományi szakterületen fokozatot szerettek száma, s ezen belül 89 fő a neveléstudomány területén minősítéssel rendelkezőké.⁸ Az adatok másodelemzése során ez utóbbi csoport sajátosságaira koncentrálnak, összehasonlítva válaszaikat a többi tudóssal, különösképpen a társadalomtudományi terület képviselőinek legfőbb jellemzőivel. Az elemzés során elsősorban a neveléstudomány egészének a helyzetére helyezük a hangsúlyt, hiszen az alacsony esetszám csak korlátozottan nyújt lehetőséget arra, hogy az egyes kérdésekre adott válaszok belső megoszlását is érzékeltessük.

A KSH által összeállított kérdőív a demográfiai és szociológiai háttérváltozók részletes feltérképezésén túlmenően különös figyelmet fordított a tudományos fokozattal rendelkezők élet- és munkakörülményeinek a feltárására, a tudományos karrier lépcsőfokaira és a tudományos teljesítmény mutatóira. A jelenlegi ismertetőben mindezen témakörök közül a tudományos munkával, a kutatási infrastruktúrával kapcsolatos véleményekre koncentrálnak, amely módot adhat a neveléstudomány területén fokozattal rendelkezők ezzel kapcsolatos értékrendjének, speciális jellemzőinek bemutatására.

A neveléstudomány minősítettjeinek 92,8%-a folytat jelenleg is tudományos munkát, amely érték mind a válaszadó tudósok egészére jellemző; átlagértéknél (84,6%), mind pedig a társadalomtudományi területen tevékenykedők (86,4%) magasabb valamelyest. Mindez összhangban van azzal, hogy az e területen minősítést szerettek jelentős része az oktatás illetve a kutá-

⁸ Az elemzés „A neveléstudomány területén tudományos fokozattal rendelkezők társadalmi helyzete és szakmai pályafutása” c. kutatás keretében készült. A kutatás vezetője Hrubos Ildikó volt. Ezúton mondunk köszönetet a KSH munkatársainak, hogy az adatokat elemzés céljából rendelkezésünkre bocsátották.

tás területén helyezkedett el, s az egyéb állami intézmények és a magánszféra csak igen kis hányadukat foglalkoztatja. Ugyancsak összefüggés mutatható ki a tudományos karrier és a munkahely jelenlegi ágazata között. Míután a kérdéses csoport tagjainak 73,5%-a az oktatást jelölte meg jelenlegi munkahelye ágazataként, további 12,3%-a pedig a kutatást, értelemszerűen a tudományos munka már csak ebből következően sem lehet idegen e kör képviselői számára.

A tudományos teljesítmény minőségének a mérése meglehetősen összetett feladat, amelynek összetevője lehet a tudományos szervezeti tagságnak, a hazai és a nemzetközi szakmai publikációk számának, a benyújtott és elfogadott kutatási pályázatoknak, a szakértői felkéréseknek, a tudományos és ismeretterjesztő előadások, cikkek számának a vizsgálat.

Tudományos szervezetekben vállalt tagság

A neveléstudósok 39,4%-a tagja valamely hazai tudományos testület, alapítvány, kutatási alap kuratóriumának, 54,1%-a pedig valamely nemzetközi tudományos társaságnak. Ezek az értékek a nemzetközi területet illetően valamelyest elmaradnak a társadalomtudomány egészétől, míg hazai viszonylatban nincs számottevő eltérés. A válaszadók 42,8%-a jelenleg is tagja az MTA valamelyik köztestületének; 18,0%-uk pedig korábban volt tagja. Ezek az értékek kissé meghaladják a társadalomtudomány egészére jellemzőket. A neveléstudomány területén ilyen jellegű potenciális befolyással jelenleg is bírók – a többi válaszadóhoz hasonlóan – állításuk szerint leginkább a tudományos közélet serkentésére tudnak hatni (57,3%), valamely hazai kutatás támogatására (16,8%), az anyagi elosztási rendszer alakítására (10,8%) és a saját tudományterület, intézmény megfelelőbb finanszírozására (6,3%) megítélésük szerint jóval kisebb mértékben.

Tudományos kutatásban való részvétel

A válaszadó neveléstudósok 55,8%-a nyújtott be témavezetőként legalább egyszer pályázatot az elmúlt 10 évben valamely kutatási alaphoz, s ez az érték pontosan megegyezik a többi tudományágra jellemző értékkel. Átlagosan 3,37 pályázat benyújtására került sor, s ezek közül 2,61-et – azaz mintegy háromnegyedüket – fogadták el. Bár a társadalomtudományi terület egészének képviselői a benyújtott pályázatok terén kicsit aktívabbak voltak, az elfogadott pályázatok száma körükben is hasonló. A válaszadók egy jelentős része (23,1%) kutatóként jelenleg is részt vesz részben valamilyen kutatási alap által finanszírozott tudományos munkában.

Publikációk

A kérdőívet visszaküldők 74,8%-a számolt be arról, hogy önálló kötetet jegyez, 79,9%-uknak van szerzői közösségben írt könyve, 63,3%-nyian pedig valamely munka alkotó szerkesztői voltak. A neveléstudósok 65,4%-a jelentetett meg főiskolai, egyetemi jegyzetet. Mindezek az értékek rendre valamivel magasabbak a társadalomtudományok átlagánál, amelynek egyik kézenfekvő magyarázata, hogy a neveléstudomány területén minősítést szerettek egy jelentős része az oktatásban tevékenykedik. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a könyv illetve jegyzet alakban megjelentetett publikációk átlagos száma – a ténylegesen publikálók körében – a neveléstudomány területén minősítettek körében sem magasabb az átlagosnál.

Az elmúlt 4 évre visszatekintve a válaszadók 88,2%-a számolt be publikációról, 48,3%-uk pedig olyan cikkről, tanulmányról, amely külföldön (is) megjelent. A hazai publikációk átlagos száma 14,1 volt, a külföldieké pedig 3,6. A hazaiak esetében az átlagérték hasonló, a külföldiek tekintetében alacsonyabb a többi társadalomtudományi szakterületre jellemzőnél, különösen az összes válaszadó átlagánál.

Tudományos ismeretterjesztés, szakértői tevékenység

A neveléstudomány minősítettjeinek kétharmada számolt be arról, hogy tudományos-ismeretterjesztő előadást tartott, amelyek száma az utolsó 12 hónapban esetenként a 20-at is meghaladta. Tudományos-ismeretterjesztő cikkekről 60,9%-nyian, önálló könyvről pedig 29,2%-nyian számoltak be. Mindez tehát azt jelzi, hogy a szigorú értelemben vett tudományos publikációk mellett nem elhanyagolhatóak az ismeretterjesztő céllal írt cikkek, tanulmányok, könyvek sem. A válaszadók közel fele (47,4%) jelezte, hogy végzett valamilyen szakértői, szaktanácsadói tevékenységet az utóbbi 12 hónap során, jellemzően azonban legfeljebb 3 ilyen felkérésről számoltak be.

Kitüntetések

A neveléstudósok 42,4%-a számolt be arról, hogy valamilyen kitüntetéssel párosuló szakmai elismerésben részesült Magyarországon, 6,6%-nyian pedig külföldön. A kitüntetések fele-fele arányban voltak államiak és szakmaiak. Értelemszerűen e tekintetben is meghatározó az életkor és a tudományos fokozat: az idősebbek és a magasabb fokozatúak nagyobb hányada részesült tudományos elismerésben.

Amint az előzőekből is kitűnik, a tudományos minőség mérése összetett feladat. Így gondolják ezt maguk az érintettek is, akiket az adatfelvétel során arra kértek, hogy 9 szempontot helyezzenek rangsorba aszerint, melyiket tartják leginkább a tudományos minőség mércéjének, s melyiket a legkevésbé. A válaszok azt mutatják, hogy a kérdezettek leggyakrabban a publikációk számát és a hazai oktatási tevékenységet érzik a legmeghatározóbbnak, míg legkevésbé a sikeres külföldi szereplést (oktatás, meghívások), valamint a személyes elismerést, megbecsülést (presztízs, tudományos tisztségek) tekintik fontosnak ebből a szempontból. A neveléstudomány minősítettjeinek sajátos helyzetét jelzi, hogy magasabb arányban rangsorolták az első helyre az oktatói tevékenységet, valamint ezzel összefüggésben a tudományos utánpótlás kinevelését.

*1. tábla: A tudományos minőség mércéjeként fontosnak tartott tényezők rangsora**

	Rangsorbeli átlagérték			Az adott szempontot az 1. helyre tevők		
	Összesen	Társadalom- tudomány	Nevelés- tudomány	Összesen	Társadalom- tudomány	Nevelés- tudomány
Sok publikáció	3,2	3,0	3,4	27,1	28,8	26,5
A kutatott téma fontosságának külső megítélése	4,1	4,5	4,2	17,6	11,9	14,2
Oktatás itthon	4,2	3,9	3,2	10,9	14,1	27,4
Tudományos pályára állított hallgatók száma	4,4	4,7	4,1	8,5	8,6	14,9
Külföldi meghívások gyakorisága	4,9	5,1	4,8	4,1	2,3	0,8
Oktatás külföldön	4,9	4,8	4,9	3,1	3,2	1,4
A kutató személyes presztízse	5,2	4,7	5,4	9,3	12,2	7,4
Sikerrel benyújtott szabadalmak száma	5,4	5,4	6,1	5,3	3,8	1,5
Tudományos tisztség(ek) elnyerése	6,6	6,5	7,0	2,1	2,0	1,4

* ahol az 1-es érték jelöli a legfontosabbat

A kutatóhely infrastrukturális ellátottságát a kérdezettek egy 0-tól 10-ig terjedő skálán 5 különféle szempont mentén értékeltethették, ahol a legmagasabb érték a 10-es volt. Az eredmények azt mutatják, hogy a neveléstudomány képviselői kivétel nélkül minden szempontot jóval kedvezőtlenebbül értékelték, mint a tudósok összessége, illetve a társadalomtudományi területek képviselői. Saját kutatási területük versenyképességét tehát jóval negatívan ítélik meg, s ez még azokra az infrastrukturális ellátottságot tükröző tárgyi feltételekre (tudományos információhordozókhoz való hozzájutás, publikálási infrastruktúra) is igaz, amelyet más kutatói csoportok relatíve kedvezőbb elbírálásban részesítettek.

2. tábla: A kutatóhely infrastrukturális ellátottsága a szükségeshez képest (átlagértékek 0-tól 10-ig terjedő skálán)

	Összesen (N=4096)	Társadalom- tudomány (N=553)	Nevelés- tudomány (N=89)
Tudományos információhordozókhoz való hozzájutás (folyóirat, könyv, elektronikus inf.)	5,6	5,2	4,7
Külső kapcsolatok lehetősége	5,4	5,3	4,1
Publikálási infrastruktúra	5,2	4,9	3,9
Személyi feltételek	4,7	4,9	4,2
Kutatási eszközök	4,6	4,9	4,3

A saját kutatási munka infrastrukturális ellátottságát ugyancsak egy 0-tól 10-ig terjedő skálán értékeltették a neveléstudomány minősítettjei. Ezúttal arra kerestük a választ, hogy más hazai, nemzetközi kutatóhelyekhez képest mennyire elégedettek a kérdezettek az anyagi, technikai feltételekkel.

3. tábla: A saját kutatómunka anyagi, technikai feltételeinek megítélése nemzetközi és hazai összehasonlításban (átlagértékek 0-tól 10-ig terjedő skálán)

	Összesen (N=4096)	Társadalom- tudomány (N=553)	Nevelés- tudomány (N=89)
A nemzetközi élvonal viszonylatában	3,5	3,3	2,9
Hazai viszonylatban más szakmákhoz képest	5,6	5,3	4,1
Más intézmények hasonló típusú kutatóhelyéhez képest	6,1	5,9	5,1

A neveléstudomány képviselői nem térnek el a többi tudóstól abban, hogy a nemzetközi élvonal viszonylatában kutatómunkájuk infrastrukturális ellátottságát igencsak elmaradotként értékelik. Ugyanakkor figyelemre méltó az is, hogy az e területen minősítést szerzettek a hazai körülményekhez képest is igencsak kritikusan szemlélik saját kutatásuk anyagi-technikai feltételeit.

Saját helyzetüket a szakmában nyújtott tudományos teljesítmény alapján ugyancsak 3 szempont mentén értékeltették a kérdezettek: a szakmai presztízs, az anyagi támogatásokhoz való hozzájutás és az anyagi megbecsültség viszonylatában.

4. tábla: A saját helyzet megítélése a kérdezett tudományos teljesítménye alapján (átlagértékek 0-tól 10-ig terjedő skálán)

	Összesen (N=4096)	Társadalom- tudomány (N=553)	Nevelés- tudomány (N=89)
Szakmai presztízs	6,6	6,5	6,1
Kutatási feltételek, anyagi támogatásokhoz való hozzájárulás	4,4	4,4	3,8
Anyagi, jövedelemi megbecsültség	3,6	4,0	3,4

A saját helyzet szubjektív megítélésében is kritikusabbak a neveléstudomány minősítettjei: valamennyi dimenzióban rendre alacsonyabb értékeket kaptunk, mint a tudósok egészére, vagy a társadalomtudósok összességére jellemző átlagérték. Bár a szakmai presztízs, valamint a kutatási feltételek dimenziójában az átlagosnál kedvezőbb véleményeket kaptunk a magasabb fokozattal rendelkezőktől, az anyagi megbecsültséget azonban e csoport még az átlagosnál is több kritikával illette.

A neveléstudósok sajátos helyzete, az oktató- és kutatómunkában szerzett tapasztalatai erőteljesen befolyásolják értékítéletüket, s ennek megfelelően a tudományos minőség mércéjeként e csoport tagjai az átlagosnál gyakrabban jelölték meg a publikációk számát, az oktatást, a tudományos utánpótlás kinevelését, s ritkábban rangsorolták az első helyek valamelyikére a külföldi szereplést, a tudományos tisztségek elnyerését, a személyes presztízszt. A jelenlegi körülményeiket jellemezve kutatóhelyük infrastrukturális ellátottságát valamennyi szempontból kedvezőtlenebbül értékeli a neveléstudomány minősítettjei, s a saját kutatómunka szempontjából sincs ez másképp: nemcsak nemzetközi, hanem hazai viszonylatban is gyengébbnek érzik azok feltételeit.

Szemerszki Marianna

SZEMLE

ÉRTÉKORIENTÁCIÓK ÉS ÉRTÉKVÁLTOZÁSOK A NÉMET FIATALOKNÁL

A kilencvenes évek elején a müncheni Német Ifjúsági Intézet egy kutatási projectet indított „Ifjúság és politika” címmel. A hat éven át tartó vizsgálat¹ eredményeit egy tanulmánykötetben jelentették meg, amelynek címe részben magára a projectre is utal: „Ifjúság és demokrácia Németországban”. A tanulmánykötet értékrend-vizsgálatra vonatkozó részei az elméleti hipotézisek metodológiai alapozottságával tárják fel a német fiatalok értékorientációjának változását, és adnak leírást azokról a folyamatokról, amelyek az ezredforduló végén a német újrakezdetet követően zajlottak és váltak meghatározóvá. A tanulmánykötet utal azokra a kiemelkedő, elsősorban értékorientációs különbségekre, amelyek az ország nyugati és keleti részén élő fiatalokat külön-külön jellemzik. A kötetben Martina Gille e témában íródott tanulmányát emelném ki elsősorban, amely az értékorientációk többdimenziós megjelenésének elméleti hátterét mutatja be az elvégzett vizsgálatok tapasztalatain keresztül.

A szerző kiindulási pontja egy klasszikus társadalmi szerepértelmezés, mely szerint az emberek a huszadik század végére egyre inkább felszabadulnak az ipari társadalom szociális formáitól, mint az osztály, réteg, család; s az individuum vagy elmagányosodik, elveszti a biztonságérzetét, vagy pedig növekszik az egyéni választás szabadsága. Az ifjúsági életkorszak megváltozása ezekkel a társadalmi változási folyamatokkal függ össze szorosan. A hagyományos értékek felbomlanak, s maguk a családok is veszítenek összetartó erejükből, értékükből. Az ifjúsági életszakasz időtartama is megnő azáltal, hogy az iskolai korszak meghosszabbodik. Ez a 60-as évektől jellemző változás. Szintén erősíti a hagyományos értékrendek felbomlását, hogy nincsen szigorúan meghatározva, mikor váljon az ember függetlenné. Nincsenek időhatárok, ezáltal nő az indivi-

dualizáció. Az értékváltozás már a generációs kapukat is átlépi, hiszen mintegy „áthagyományozó” értékorientáció-változás is érzékelhető, sőt, a fiatalok minthaad szerepe is fokozatosan nő generációjukon belül és azon kívül is. A másik kérdés, hogy az értékváltozás egy vagy többdimenzióban van jelen?

Az értékrendváltozás vitája a hetvenes évek elején kezdődött Ronald Inglehart kezdeményezésére, aki „az értékek csendes forradalmának” nevezte a változásokat (Inglehart, R. 1971: *The Silent Revolution in Europe*). A nyugat európai társadalmakban összességében is bekövetkezett egy értékrendváltás, ami abban nyilvánult meg, hogy a materiális javak vesztettek értékükből a posztmateriális értékek javára. A hagyományos értékeket képviselő személyek számára a gazdasági érvényesülés és a biztonság iránti igény kielégítése a fontos, miközben a posztmateriális értékeket követők az önmegvalósítást és a politikai értékek, a politikai cselekvésminták felvállalását tűzték célul. Inglehart szerint az értékrend megváltozását a gazdasági fellendülés váltotta ki, ami a második világháború után és azóta minden nyugati társadalomban jelen van.

Ezek után az anyagi igények kielégítése egyre magától értetődőbbé vált, ezért tudtak új igények születni. Ennek ellenére Inglehart nem vitatja a materiális értékek társadalmi súlyát sem. Az értékrendváltást a szükséglet- és szocializációs teóriákkal állítja párhuzamba. Szükséglet-elmélete arra a maslow-i teóriára épül, amely az emberi szükségletek hierarchiáját írja le. Maslow szerint az identitás kérdése az alapvető fiziológiai és pszichológiai szükségletek (éhség, szomjúság, oltalom, biztonság, szeretet, elismerés, tudás, megértés) kielégítése után vetődik fel. A szükségletek ezen osztályát a hiányérzet működteti, mellyel szemben áll önmagunk megvalósításának igénye. Kielégítésének lényege, hogy a személy azzá váljon, akivé adottságainál fogva válhat, feltéve, hogy autonóm módon választ. A posztmateriális igények akkor fognak megszületni, ha az

1 A kutatás mintája: 16 és 29 év közötti, németországi fiatalok és fiatal felnőttek. A vizsgálat célja mindenekelőtt az ifjúsági érték- és politikai orientációk felmérése volt, amelyben vizsgálták a fiatalok családi hátterét, képzettségét és foglalkoztatási életútját is. A kötet mindemellett választ próbál keresni a fiatalok demokrácia-értelmezésére és nemzeti identitására is.

anyagi vágyak már kielégülnek. Inglehart másik, szocializációs hipotézise arra mutat rá, hogy a növekedés fázisában a gazdasági körülmények a mérvadók a stabilabb szükséglet- és értékorientációk kialakításához. Az értékorientáció változása összefüggésben van a társadalmi szerepekkel, a viselkedésminták változásaival.

Helmut Klages, Willi Herbert és Gisela Maag Ingleharttal szemben éles kritikát fogalmazott meg. Inglehart számára az egyéni értékek hierarchikusan épülnek fel. Ennél fogva az értékek változása egy „zéró értékű játszma”. Tehát a kétpólusú értékrendszer mindig egymástól függően mozdul el. Ha a posztmateriális értékek jelentősebbé válnak, akkor a materiális értékeknek értelemszerűen csökken az értéke. A különböző értékek egyensúlya e teória alapján nem lehetséges. Ezt támasztja alá az a vizsgálat, melyben a megkérdezetteknek politikai célokat kellett rangsorolni, de nem tudták egyformán besorolni ezeket.

Inglehart kritikusi másban látják az értékváltozás okát. Inglehart a fejlett ipari társadalmak gazdasági prosperitásaiban látja azokat, míg kritikusi a modernizációs folyamatokat tekintik a változásokat leginkább befolyásoló tényezőnek.

A „kötelesség és elfogadás” fogalmi dimenziójából Klagesék új megközelítésbe helyezték az értékváltozás folyamatát. A kötelesség és elfogadás értékdimenziói magába foglalják nemcsak a feyelem, az alkalmazkodás és a konvencionális értékeket, hanem az engedelmes állampolgár szerepére való törekvést is. Ezzel ellentétben az önkifejezésre való törekvés magában foglalja a hedonista és individualista komponenseket csakúgy, mint a véleménynyilvánítást és a politikai szerepvállalást. Az értékváltozás folyamata Klagesnél – Ingleharttal ellentétben – nem elsődleges az értékek besorolásánál. Az önkifejezés értékei nem szükségszerűen épülnek a kötelesség és elfogadás rendszerére. Lényegében véve elképzelhető egy érték-koegzisztencia is, egyfajta együttlétezése az értékeknek, ami nem más, mint a tradicionális értékek változatlan megbecsülése, mely mellett jelentést nyernek az individuális értékek. A hangsúly az értékek hasonlóságán van. Az értékaspektusok különválnak az egyéni és a társadalmi folyamatok leírásakor.

Klages empirikus úton bizonyította, hogy bizonyos népcsoportok számára a kötelesség és elfogadás az egyik oldalon, az önmegvalósítás másik oldalon lehet egyszerre fontos, vagy nem fontos is, ha a megkérdezetteknek lehetőséget adnak arra, hogy az értékeket egymástól függetlenülértékkel leírt besorolási skálán elhelyezzék el fontosságuk szerint. Azaz ugyanúgy létezhet értékshintézis, mint értékvesztés.

Maag 1991-ben szintén kidolgozott egy vizsgálatot az értékorientáció független választási értékeinek felmérésére. Vizsgálatában kimutatta a különböző értékek össze-

egyeztethetőségét is. A teljesítménynek és az önmegvalósításnak kölcsönösnek és nem kizárónak kell lennie.

Egy olyan állapotot kell elképzelni, ahol a létező értékek, adott esetben a hagyományos értékek érvényesek maradnak, illetve át- vagy újraértékelődnek a létszintek és a hozzájuk tartozó szerepminták különbözősége által.

Az értékek koncepciója, különösen az értékorientáció kutatásakor, arra irányult, hogy megfeleljen a következő kérdésekre: milyen szerepet játszanak ma az individuális minták a fiataloknál és a fiatal felnőtteknél? Különbözik-e egymástól a nyugat- és keletnémet fiatal?

A kutatási módszer egy jellemző modell szerint épül fel. A megkérdezetteknek egy megadott listáról kellett értékelniük a felsorolt 18 elemből álló fogalmi csoportokat egy tízpontos skálán. A 18 elemű értéklistát 7 értékcsoportha osztották a teoretikus előfeltevések alapján. A hét értékcsoportha következő volt: 1. önmegvalósítás 2. kritikai hajlam 3. kötelesség/elfogadás 4. teljesítmény 5. materializmus 6. hedonizmus 7. proszocialitás/felelősségtudat. Az önmegvalósítás és a kritikai hajlam egymással egy részkategóriát alkot, csakúgy, mint a kötelesség/elfogadás, a teljesítmény és a materializmus. Az utolsó két kategória, a hedonizmus és a proszocialitás/felelősségtudat, szintén külön-külön részegységként definiálódik. Az így négy értékcsoportha álló struktúra négy faktort jelöl. Az önkifejezés, a konvencionális, a hedonizmus, és a proszocialitás faktorát.

A vizsgálatból kiderült, hogy a hagyományos élettervezések egyre kevésbé elfogadottak. Ehelyett az individuális, vagy alternatív életformákat részesítették előnyben. Az önkibontakoztatási szokások, az individualizáció erősödését – különösen a fiatalabb generációnál – kapcsolatba hozták a közösségi érdekérvényesítés folyamatosan csökkenő képességével.

A vizsgálat előfeltevése szerint az egyes értékaspektusok fontosságának megítélése különbözőképpen alakul a kelet- és nyugatnémet fiataloknál. Az előfeltevést több szempontból is megerősítették a kutatási eredmények. 10-es skálaértéken a 8,9 és 10 pont előfordulási aránya a nyugatnémet fiataloknál 63,1%; a keletnémeteknél pedig 70%, legalább 10 fogalmat jelölve. Egyedül a 10-es skálaértéket vizsgálva és 10 fogalmat értékelve nyugaton 10,2%; míg keleten 17% a válaszadók aránya. A keletnémet fiatalok tehát hajlamosabbak az értékek szintézisére, mint nyugatnémet társaik. Az értékshintézis itt elsősorban csak az egymással látszólag szembenálló értékterületek kombinációja a megkérdezettek értékorientációja alapján, a szintézis minőségének és hatásának figyelembe vétele nélkül. A válaszadók egy nagy része egy értékterületet jelöl ki a többi csekély mértékű választásával szemben, így kialakít egy saját, individuális értékhierarchiát. Erre mutat az a ská-

ladifferencia, amelyre a hat és kilenc pont között legalább egyszer értékelt kettő, vagy több értékelem aránya utal, ami 40,7% a nyugat-, és 49,6% a keletnémet fiataloknál.

A vizsgálatban megkérdezett fiatalok nagy hajlandóságot mutatnak arra, hogy látszólag ellentétes értékekhez kötődjenek. Az önkibontakoztatás és a konvencionális szoros összefüggnek egymással. Egy fogyasztói-jóléti társadalomban az önmegvalósítás kapcsolatban áll a materialista és a hedonista értékekkel is. A teljesítményorientáltság nem zárja ki az önmegvalósításra való törekvést sem. A hedonizmus csak addig játszik kiemelt szerepet, míg szoros kapcsolatot mutat az önkifejezéssel és a kritikai hajlammal, de semmiképpen sem utal összefüggésre a proszociális orientációval. Míg a proszociális magatartás ily módon az önkifejezéssel és a konvencionálisizmussal is együtt jár, addig a hedonisztikus értékek nem kötődnek a közösségorientációkhoz. A hedonizmus, mint értékorientáció, bizonyos értelemben magában foglal egy egoista vagy utilitarista individualizmust. Bizonyos értékmin-ták dominanciája a német fiatalok körében azt feltételezi, hogy az önkifejezés értéke mindenekelőtt a magasan képzettek és a képzésben részt vevő, családalapítás előtt álló fiatalok körében magas.

A tradicionális értékek a fiatalok és a fiatal felnőttek körében kevésbé jelentősek. A tradicionális orientációjú fiatalok gyakrabban rendelkeznek alacsonyabb, formális képzési nívóval. Akkor választják a tradicionális értékeket, amikor már dolgoznak, vagy családjuk van. A konvencionális értékek a keletnémet fiatalok számára fontosabbak, mint nyugati kortársaiknak. Az erősödő tradicionáliszmus az új szövetségi államban kapcsolatban áll a modernizációs folyamattal, ami a nyugati és keleti részen különbözően zajlik.

Az új szövetségi államban a fiatalokra jellemző az erősebben szabályozott és megrövidült ifjúsági korszak, szemben nyugati kortársaikkal, akik a különböző utke-reséseket a kezdeti időszakban és az elkövetkezendőkben is erősebb individuális döntéseknek rendelik alá.

A két országgrész fiataljai ily módon valóban jelentősen eltérő értékorientációt képviselnek. Itt is bebizonyosodtak a hipotetikus álláspontok az értékek változásának irányait illetően; egyre inkább a változások többdimenziós folyamatára utalnak, sőt, az értékstiz-tézis fogalmának megalapozásával távolabb is mutatnak valamelyest.

(Jugend und Demokratie in Deutschland; Hrsg: Ursula Hoffmann-Lange, Opladen 1995.)

Matiscsák Attila

EMBERI ÉS/VAGY TÁRSADALMI TŐKE

Az OECD oktatással foglalkozó kiadványokkal kapcsolatban az olvasók már megszokhatták, hogy az elemzések egyik kulcsfogalma az emberi tőke. Az elemzések jelentős részét teszik ki azok, amelyek az emberi tőkébe történő befektetés megtérülésével foglalkoznak, s ezzel az oktatás gazdasági összefüggéseit, az oktatás gazdasági növekedéséhez való hozzájárulását támasztják alá. Egy nemrégiben megjelent kiadvány egy másik fogalmat emel az emberi tőke mellé: a társadalmi tőkét. Az emberi tőke szerepe a társadalmi és gazdasági fejlődésben már régóta képezi viták és elemzés tárgyát – különösen annak a pontos hatását, hozzájárulásának mértékét illetően a társadalmi fejlődéshez és a gazdasági növekedéshez. Az utóbbi években a társadalmi tőke iránti érdeklődés megélenkült, ezzel összefüggésben azok a kezdeményezések is, melyek azt igyekeznek feltárni, hogy a társadalmi kapcsolatok és egyéni jellemzők milyen mértékben játszanak szerepet a gazdasági aktivitásban és az emberi jólétben. A kiadvány az emberi és társadalmi tőke fogalmainak tisztázásához igyekszik hozzájárulni, jelentős mértékben empirikus tapasztalatokra, olyan kutatási eredményekre támaszkodva, melyek a kettő közötti kapcsolódási pontokat, összefüggéseket vizsgálják. A két fogalmat az a meggyőződés kapcsolja össze, hogy mindkettőn kulcsfontosságú elemek lehetnek a társadalmi és gazdasági folyamatok számos pozitív kimenete esetében, s hogy együttesen a jólét növekedéséhez járulhatnak hozzá. A munka első-sorban az utóbbi felől igyekszik a két fogalom értelmezéséhez és összefüggéseinek feltárásához hozzájárulni. Célja a fogalmak tisztázása, s szerepük körvonalazása a velük kapcsolatos eddigi ismeretek, tapasztalatok alapján a fenntartható gazdasági fejlődésben.

A jelentés szerzői Tom Healy és Sylvan Coté, John F. Helliwell és az OECD jelentős közreműködésével (University of British Columbia, Canada). A jelentés szakértők és OECD országképviselők találkozóinak munkájára épül, a munkát koordináló testületek közreműködésével. A kiadvány négy fejezetből áll. Az első az előtérbe kerülő társadalmi és gazdasági megfontolásokot tárgyalja, a második az emberi tőkével, a harmadik a társadalmi tőkével kapcsolatos összefüggéseket tekinti át, az utolsó az ezekkel összefüggő oktatáspolitikai következtetéseket vonja le és a további kutatási irányokat jelöli ki.

A kormányok és társadalmak, miközben a gazdasági fejlődés útját keresik, egyre inkább tudatában vannak annak természeti és társadalmi környezetre gyakorolt hatásának: a társadalmi egyenlőtlenségeknek, a kirekesztés és kirekesztődés új formáinak, az élet minőségének stb. Az 1997-es nemzetközi értékutatás (World Values Study) eredményei azt sugallják, hogy egy bizo-

ladifferencia, amelyre a hat és kilenc pont között legalább egyszer értékelt kettő, vagy több értékelem aránya utal, ami 40,7% a nyugat-, és 49,6% a keletnémet fiataloknál.

A vizsgálatban megkérdezett fiatalok nagy hajlandóságot mutatnak arra, hogy látszólag ellentétes értékekhez kötődjenek. Az önkibontakoztatás és a konvencionális szoros összefüggnek egymással. Egy fogyasztói-jóléti társadalomban az önmegvalósítás kapcsolatban áll a materialista és a hedonista értékekkel is. A teljesítményorientáltság nem zárja ki az önmegvalósításra való törekvést sem. A hedonizmus csak addig játszik kiemelt szerepet, míg szoros kapcsolatot mutat az önkifejezéssel és a kritikai hajlammal, de semmiképpen sem utal összefüggésre a proszociális orientációval. Míg a proszociális magatartás ily módon az önkifejezéssel és a konvencionálisizmussal is együtt jár, addig a hedonisztikus értékek nem kötődnek a közösségorientációkhoz. A hedonizmus, mint értékorientáció, bizonyos értelemben magában foglal egy egoista vagy utilitarista individualizmust. Bizonyos értékmin-ták dominanciája a német fiatalok körében azt feltételezi, hogy az önkifejezés értéke mindenekelőtt a magasan képzettek és a képzésben részt vevő, családalapítás előtt álló fiatalok körében magas.

A tradicionális értékek a fiatalok és a fiatal felnőttek körében kevésbé jelentősek. A tradicionális orientációjú fiatalok gyakrabban rendelkeznek alacsonyabb, formális képzési nívóval. Akkor választják a tradicionális értékeket, amikor már dolgoznak, vagy családjuk van. A konvencionális értékek a keletnémet fiatalok számára fontosabbak, mint nyugati kortársaiknak. Az erősödő tradicionáliszmus az új szövetségi államban kapcsolatban áll a modernizációs folyamattal, ami a nyugati és keleti részen különbözően zajlik.

Az új szövetségi államban a fiatalokra jellemző az erősebben szabályozott és megrövidült ifjúsági korszak, szemben nyugati kortársaikkal, akik a különböző utke-reséseket a kezdeti időszakban és az elkövetkezendőkben is erősebb individuális döntéseknek rendelik alá.

A két országgrész fiataljai ily módon valóban jelentősen eltérő értékorientációt képviselnek. Itt is bebizonyosodtak a hipotetikus álláspontok az értékek változásának irányait illetően; egyre inkább a változások többdimenziós folyamatára utalnak, sőt, az értékstiz-tézis fogalmának megalapozásával távolabb is mutatnak valamelyest.

(Jugend und Demokratie in Deutschland; Hrsg: Ursula Hoffmann-Lange, Opladen 1995.)

Matiscsák Attila

EMBERI ÉS/VAGY TÁRSADALMI TŐKE

Az OECD oktatással foglalkozó kiadványokkal kapcsolatban az olvasók már megszokhatták, hogy az elemzések egyik kulcsfogalma az emberi tőke. Az elemzések jelentős részét teszik ki azok, amelyek az emberi tőkébe történő befektetés megtérülésével foglalkoznak, s ezzel az oktatás gazdasági összefüggéseit, az oktatás gazdasági növekedéséhez való hozzájárulását támasztják alá. Egy nemrégiben megjelent kiadvány egy másik fogalmat emel az emberi tőke mellé: a társadalmi tőkét. Az emberi tőke szerepe a társadalmi és gazdasági fejlődésben már régóta képezi viták és elemzés tárgyát – különösen annak a pontos hatását, hozzájárulásának mértékét illetően a társadalmi fejlődéshez és a gazdasági növekedéshez. Az utóbbi években a társadalmi tőke iránti érdeklődés megélenkült, ezzel összefüggésben azok a kezdeményezések is, melyek azt igyekeznek feltárni, hogy a társadalmi kapcsolatok és egyéni jellemzők milyen mértékben játszanak szerepet a gazdasági aktivitásban és az emberi jólétben. A kiadvány az emberi és társadalmi tőke fogalmainak tisztázásához igyekszik hozzájárulni, jelentős mértékben empirikus tapasztalatokra, olyan kutatási eredményekre támaszkodva, melyek a kettő közötti kapcsolódási pontokat, összefüggéseket vizsgálják. A két fogalmat az a meggyőződés kapcsolja össze, hogy mindkettőn kulcsfontosságú elemek lehetnek a társadalmi és gazdasági folyamatok számos pozitív kimenete esetében, s hogy együttesen a jólét növekedéséhez járulhatnak hozzá. A munka első-sorban az utóbbi felől igyekszik a két fogalom értelmezéséhez és összefüggéseinek feltárásához hozzájárulni. Célja a fogalmak tisztázása, s szerepük körvonalazása a velük kapcsolatos eddigi ismeretek, tapasztalatok alapján a fenntartható gazdasági fejlődésben.

A jelentés szerzői Tom Healy és Sylvan Coté, John F. Helliwell és az OECD jelentős közreműködésével (University of British Columbia, Canada). A jelentés szakértők és OECD országképviselők találkozóinak munkájára épül, a munkát koordináló testületek közreműködésével. A kiadvány négy fejezetből áll. Az első az előtérbe kerülő társadalmi és gazdasági megfontolásokot tárgyalja, a második az emberi tőkével, a harmadik a társadalmi tőkével kapcsolatos összefüggéseket tekinti át, az utolsó az ezekkel összefüggő oktatáspolitikai következtetéseket vonja le és a további kutatási irányokat jelöli ki.

A kormányok és társadalmak, miközben a gazdasági fejlődés útját keresik, egyre inkább tudatában vannak annak természeti és társadalmi környezetre gyakorolt hatásának: a társadalmi egyenlőtlenségeknek, a kirekesztés és kirekesztődés új formáinak, az élet minőségének stb. Az 1997-es nemzetközi értékutatás (World Values Study) eredményei azt sugallják, hogy egy bizo-

nyos jövedelemhatár felett a szubjektív elégedettség-érzet is csökken a magasabb jövedelemkategóriákban. Ezek az előtérbe kerülő megfontolások számos OECD országban alapvető átrendeződést eredményeztek az értékekben és a társadalmi elkötelezettségekben, melyek a politikai célok átrendezését is igénylik.

A gazdasági növekedés és a társadalmi diszfunkciók, a társadalmi kötelek bomlása közötti összefüggés régóta ismert, s többnyire szükségszerűnek tekintett folyamat. A jelen riport szerzői szerint azonban ezek nem szükségképpen ellentmondóak. A társadalmi célok átfogóbbak, szélesebbek, mint a gazdasági növekedés, mivel nemcsak a gazdasági értelemben vett jólétre törekednek, s a gazdasági, társadalmi trendek hosszú távú hatásaival is szembe kell nézniük. A társadalmi és emberi tőke társadalmi és emberi fejlődéshez való hozzájárulásának megértése vélhetően hozzásegít a fenn tartható fejlődés eléréséhez –, s ezzel hozzájárul egy társadalom- és oktatáspolitikai érték váltáshoz is.

Az elmúlt évtizedek jelentős fejlődést hoztak a gazdasági termelésben éppúgy, mint az életszínvonal, az egészségügy vagy az iskolázás terén. A mennyiségi növekedés jelentős volt, az abszolút szegénység és a depriváció szintje csökkent. A gazdasági növekedés minőségére manapság jobban oda kell figyelni, hogy a jólét növekedéséhez is hozzá tudjanak járulni.

A jólét fogalma a jelentésben a gazdasági, a társadalmi, az állampolgári szabadságok; a bűnözéstől való mentesség, a tiszta környezet és a mentális és pszichés egészség együttesét fedi. Egyes megközelítések azt sejtetik, hogy a fenti értelemben vett jólét mértéke elmarad a GDP-vel mérhető gazdasági fejlettségtől.

A jólét fogalmában azonban nem könnyű konszenzusra jutni. További nehézséget okoz a jólét egyes dimenzióinak mérése. A társadalmi, emberi, fizikai tőkéknek jelentős szerepük lehet, sőt ezek egymásra hatásainak, összefüggéseinek is, kiegészülve a politikai, intézményi és jogi környezet működésével. Csak néhány példa a kölcsönösségek érzékeltetésére: az erős közösségek, iskola-szülő kapcsolatok segítik a tanulást, a tanulás másfelől segíti olyan szokások, készségek, értékek kialakulását, amely a társadalmi együttműködéshez és részvételhez járulhatnak hozzá. A jól működő intézmények, magasan kvalifikált munkaerő és a társadalmi normák és hálózatok elősegítik a fizikai tőkébe való beruházás magasabb szintjét; a társadalmi környezet megújítására irányuló stratégiák kialakítását. Az erősebb kohézióval jellemezhető társadalmak hatékonyabbak a közös célok elérésében. Fontos azonban megkülönböztetni az emberi, a társadalmi és az intézményi tőkét: az emberi tőke egyének birtokában van, a társadalmi tőke társadalmi viszonyokban. A jólét fenn tartása megfelelő beruházást kíván mind az emberi, mind a társadalmi tőke vonatkozásában.

Az emberi tőke fejezet arra vállalkozik, hogy feltárja az emberi tőke hozzájárulását néhány kulcsfontosságú politikai kérdéshez. A változó társadalmi és gazdasági feltételek a tudásnak és a készségeknek – azaz az emberi tőkének – növekvő, központi jelentőséget biztosítottak az egyes országok és egyének gazdasági sikerében. Az információs és kommunikációs technológia, a gazdasági tevékenység globalizálódása és az egyének növekvő felelősségvállalása megnövelte az oktatás/tanulás iránti igényeket. A tudás és kompetencia kulcsszerepe a gazdasági növekedés elősegítésében széles körben elismert tény.

A tanulás nem gazdasági jellegű következményei sokak véleménye szerint azonban legalább olyan fontosak, mint a gazdaságiak, ha nem fontosabbak. S a szerzők meggyőződése szerint – a közhiadellellem is gyakran ellentétben – ezek a társadalmi célok nem szükségképpen inkonzisztensek a gazdasági célokkal.

Az emberi tőkét egyénileg birtokolt tudás, kompetenciák, készségek és jellemzők összessége alkotja, amelyek elősegítik a személyes, társadalmi és gazdasági jólétet. Az emberi tőke is többoldalú jelenség: a birtokolt készségek lehetnek általánosak és specializáltak. A munkahelyspecifikus tudás és készségek a munkahelyen sajátítódnak el, számos tudás hallgatólagos s nem kodifikált ill. dokumentált – minél inkább hallgatólagos, annál nehezebb megosztani. Az emberi tőke fontos sajátossága továbbá, hogy nő a használat valamint a formális és informális tapasztalat révén. Jelentős részben olyan kulcsképeségek és személyes tulajdonságok alkotják, mint pl. a kommunikációs készségek (beszéd, beszédértés, olvasás, írás), számolási képesség, intraperszonális készségek (motiváció, önfegyelem, helyzetértékelési képesség), interperszonális készségek (csoportmunka, vezetési készség), s egyebek (ICT használat, problémamegoldó készség stb.). A gazdasági jellegű tevékenységek nagy része csapatban történő; ezáltal a közös tudás, a kooperáció és a hálózatok szerepe ezekben szükségképpen nő.

Az emberi tudás mérésére a leggyakrabban az iskolai végzettséget használják, ennek jelentős mértékben hátránya, hogy az informális tanulás révén elsajátított ismereteket nem képes tükrözni. Másik mérési lehetőség a tanulói teljesítmények és felnőtt készségek standardizált tesztekkel történő mérése, azonban ezek is csak néhány aspektusát mérik a készségeknek és kompetenciáknak, s a mérőeszközök korlátaival.

Az emberi tőke elsajátítása nem csak a formális oktatáson keresztül történhet, hanem pl. informális, önzérelt tanulás formájában is. A tanulás eredményességét több tényező befolyásolja: a társadalmi csoportok és a tanulási kultúrát erősítő normák szerepe például rendkívül fontos lehet ez egész életen keresztül tartó tanulásban. Az oktatásra fordított költségeve-

tés is befolyásolja az oktatás eredményességét, különösen, ha kiegészül a tanulás segítésének más stratégiáival. A nagyobb anyagi ráfordítás a vizsgálatok szerint elsősorban akkor térül meg, ha az oktatás kiterjesztését eredményezi, ez idáig ez jóval hatékonyabbnak bizonyult, mint amikor az egy tanulóra fordított költség nőtt meg. A családi, társadalmi háttér hatása az iskolai hatékonyságra régóta közismert. Bourdieu a „kulturális tőke” fogalmával írja le azokat a kulturális szokásokat és gyakorlatokat, melyek befolyással vannak az iskolai eredményességre. A szülők iskolázottsága, segítségük a tanulásban, a stimulálás, a nyelvi környezet és az oktatással kapcsolatos aspirációk és elvárások mind kihatással vannak a gyermek tanulmányi teljesítményére. Minél magasabbak a szülői elvárások, annál kevésbé valószínű az iskolai lemorzsolódás. A társadalmi hálózatok szerepe is fontos lehet a tanulásban. Coleman, aki az oktatáskutatásban bevezette a társadalmi tőke kifejezést, különösen a fiatalok esetében hangsúlyozza az őket körülvevő közösség fontosságát. Coleman állítása szerint a tanulást a társadalmi tőke segítheti, a szülők és más felnőttek támogató kapcsolatain keresztül.

Az emberi tőke adott társadalmon belüli helyzetének, eloszlásának vizsgálata is fontos tanulságokkal szolgál. A felnőtt írásbeliség vizsgálata kimutatta, hogy a legtöbb OECD országban azok aránya, akik nem bírnak a legszükségesebb készségekkel, csökken az iskolázás kiterjedésének hatásaképpen. Az azonban nem egészen egyértelmű, vajon az oktatás hozzájárul-e az iskolázás egyenlőségéhez és a munkaerőpiaci és társadalmi esélyegyenlőséghez egyaránt? Azok az országok, amelyek esetében kisebb volt a szórás az írás- és olvasáskészség vizsgálatában, aggregált szinten jobban teljesítettek a nemzetközi összehasonlításban. Ez azt sugallja, hogy a írás- és olvasáskészség általános szintje javításának útja az esélyegyenlőség növelése lehet. A felnőttek írásbeliségének vizsgálatában azok az országok bizonyultak jobbnak a nemzetközi összehasonlításban, amelyek nagyobb figyelmet fordítanak az esélykülönbségekre (Skandináv országok).

Az 1980-as évek óta a különbségek növekedtek a munkából származó jövedelem terén, nemcsak az iskolázottsági csoportok között, hanem azon belül is. Ennek lehetséges magyarázata az oktatás különböző minősége, valamint az egyes képességek iránti igények elmozdulása. A gazdaság strukturális változásai, a high tech szektor növekedése a szükségesnek ítélt készségek terén is változást hozott: pl. felértékelődtek olyan „puha” készségek – interperszonális kommunikáció, csapatmunka, problémamegoldó képesség –, melyek nem ragadhatóak meg az oktatási szinttel. Egyes vizsgálatok arra mutatnak, hogy a bérekben mutatkozó jelentős és növekvő különbségek részben különböző készségek különböző megtérülésének mértéke szerint alakulnak,

különösképpen a kvantitatív és az ún. „puha készségek” mentén. Különösen jelentős mértékű a változás a tudásintenzív területeken. A nem tudásintenzív szektorokban ma is inkább a szűkebben értelmezett készségekre van szükség.

Az emberi tőke- elemzésekben kulcskérdés a tőkebefektetés megtérülésének kérdése. Egyéni szinten a jövedelem és a foglalkoztatottság terén mutatkozó megtérülés közismert, több módon bizonyított tény. Makroszinten már jóval több a bizonytalanság. Az oktatás és gazdaság kapcsolatát illetően sokáig tartották magukat szélsőségesen optimista vélemények, de vannak olyan érvelések is, melyek minden jelentős mértékű összefüggést tagadnak az iskolázás és a gazdasági növekedés között. A szakértők ma a gazdasági fejlődéshez inkább egy józan mértékű hozzájárulást vélnek reálisnak az oktatás részéről. A gazdasági növekedés mellett azonban az oktatás számos olyan tényezőhöz is hozzájárul, amelyek a társadalmi jólét más aspektusaihoz járulnak hozzá: az egészség növeléséhez, a közösségi részvételhez, alacsonyabb bűnözési szint eléréséhez, társadalmi kohézióhoz stb. Nem kis jelentősége van ezeken kívül annak, hogy az iskolázott egyének továbbítják a magasabb iskolázottság jelentette előnyöket a következő generációnak is. Az iskolázottság egyes vizsgálatok szerint összefügg továbbá az egyéni megelégedettség- és boldogságérzettel is.

A társadalmi tőke fogalma több vonatkozásban különbözik az emberi és a fizikai tőke fogalmától: nagyrészt viszony- jellegű fogalom, a közjót jelenti, s idő és energiaráfordítással történő társadalmi beruházás révén termelődik; de kevésbé közvetlen módon, mint az emberi és a fizikai tőke. A társadalmi tőke fogalmát Durkheim-ig, Weber-ig, Tocqueville-ig követhetjük nyomon a társadalomtudományok történetében, Bourdieu „kulturális tőke” fogalma nagyon közel esik a társadalmi tőkéhez (annak egyik dimenzióját alkotja). A közelmúltban a fogalmat Coleman az emberi tőkével összefüggésben tárgyalja, Putnam és Fukuyama az országos és regionális szintre alkalmazta. A társadalmi tőkének nincs egyetlen definíciója, a különböző – szociológiai, közgazdasági, politikai, antropológiai irányultságú – megközelítések más-más összefüggésbe helyezve, más-más aspektusát kiemelve tárgyalják és definiálják. Az OECD-riport egy saját definíciót használ: társadalmi tőkének azokat a hálózatoskat tekint, melyek közösen osztott normák, értékek és értelmezések segítségével segítik a kooperációt a csoportokon belül vagy azok között. A fogalom a bizalommal nagyon fontos kapcsolatban van, a bizalom egyaránt értelmezhető a társadalmi tőke forrásoként és mint következménye; s vonatkozik az ismerősökkel, az ismeretlenekkel és a közzintézményekkel vagy privát intézményekkel szembeni bizalomra egyaránt.

A társadalmi tőke mérése azonban igen nehéz, még nehezebb, mint az emberi tőkéé, többnyire a bizalom és a különböző társadalmi és csoporttevékenységekben való részvétel mérésére irányul. A Putnam által kidolgozott index öt fő elemből áll: a közösségi és szervezeti életben való részvétel intenzitása; a közéletben való részvétel (pl. szavazás); közösségi önkéntes tevékenység; informális szociabilitás és személyközi bizalom. Fukuyama a társadalmi tőkét a bűnözés változásain, a felbomlott családokon és a bizalom mértékén méri. A bizalom fokát már a nemzetközi értékkutatás (World Values Study) is igyekezett mérni, az ebben résztvevő országokban megkérdezettek között igen jelentős különbségek érthetően tetten – Norvégiában az emberek 65%-a, Svédországban 60%-a bízik általában az emberekben, míg Törökországban csak 6,5%-a. Magyarország az ország-rangsor végére került azzal, hogy mindössze a válaszolók 24,6%-a állította, hogy bízik másokban.

A társadalmi tőke bázisai a családok, közösségek, nemzeti és nemzetek alatti szinteken létező közösségek és szervezetek, s a fogalom nagyrészt a civiltársadalmon belüli kapcsolatokkal asszociálódik. A társadalmi tőke legfőbb forrásai: a család, az iskola, a helyi közösségek, a civiltársadalom, a cégek, a közszféra, a nemek, az etnicitás – az elsődleges azonban ezek között a család. Az iskolák az értékek megerősítésével, s a társadalmi, közösségi hely, fórum biztosításával szintén szerepet játszhatnak a társadalmi tőke kialakításában, de közösségek és szomszédságok, önkéntes szervezetek és egyesületek úgyszintén.

A társadalmi tőkében lezajlott változások a normák és értékekben végbement hosszabb távú változásokat és a társadalmi interakció mintáit tükrözik. Míg a társadalmi kapcsolatok hagyományos formái hanyatlóban vannak a legtöbb fejlett országban, ezek más formái előtérbe kerülnek: bizonyos társadalmi tevékenységek, társasági közösségi tagságok, szavazás és informális társadalmi élet továbbra is fennáll, igaz, ezek többsége egyéni vagy csoportérdekek körül szerveződik. Hogy az újonnan előtérbe kerülők eléggé jelentősnek bizonyulnak-e ahhoz, hogy helyettesítsék a hagyományos értékeket, az még nyitott kérdés. Inglehart nemzetközi értékkutatási adatokra alapuló elemzése szerint a közintézményekbe vetett bizalom gyengült a 80-as években, ugyanakkor az egyéni kapcsolatokon belül nincs jelentős változás, ill. több helyen kismértékű javulás tapasztalható ugyanezen időszakban.

Jelentős változások figyelhetők meg az értékek, normák és társadalmi viselkedési minták terén, ezek a nagyobb egyéni autonómia, a csekélyebb hierarchikus kontroll, kisebb csoportidentitás irányába mutatnak, és több esetben inkább posztmaterális, posztmodern értékeket mutatnak fel. Az értékekben végbement változás gondot okozhat a felnőttkorba történő átmenet

vonatkozásában, de a közös értékek, közös identitás, bizalom és elkötelezettség terén is erőziót eredményez. Erős az összefüggés az elemzések szerint a TV nézés és a közösségi részvétel között. Akik viszonylag sok időt töltenek TV nézéssel, közülük kevesen vannak, akiknek társadalmi kapcsolatai élénkek. Felmerül a kérdés, hogy nem az elektronikus kommunikáció-e a felelős az értékek átstrukturálódásáért. Azonban tény, hogy mindez megelőzte az internet forradalmát, jóval azelőtt megindult folyamatokra vezethető vissza.

Miként az emberi tőke, a társadalmi tőke is jelentős hatással van az egyének és a társadalmak életére. Talán a legmeggyőzőbb összefüggés a társadalmi tőke és az egyéni egészség között mutatható ki. Már a múlt században, Durkheim elemzésében kimutatható a társadalmi kapcsolatok és az öngyilkosságra való hajlam közötti kapcsolat, a társadalmi izoláltság és a betegségek közötti összefüggés ma is jól ismert. A társadalmi tőke elősegíti a gyerekek jólétét és az átlépést a felnőttkorba. A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség is összefügg a társadalmi tőkével, az összefüggés iránya azonban bizonytalan. Jóval bonyolultabb kimutatni az egyértelmű kapcsolatot a társadalmi tőke és a gazdasági növekedés között. Feltehető bár, hogy a társadalmi tőke szintén pozitív módon hat a gazdasági termelésre, pl. a bizalom elősegíti a termelékenységet, ha a szervezeti kultúra részévé válik, egyelőre azonban erre nincs elegendő meggyőző bizonyíték.

A könyv utolsó része az emberi tőke és a társadalmi tőke termelődését elősegítő politikákról szól. Rövid távon csak korlátozott lehetősége van a politikának, hogy megváltoztassa az emberi és a társadalmi tőke minőségét, mennyiségét és elosztását, vannak azonban területek, melyeken a köz- és magánszféra, továbbá az önkéntes szereplők tevékenysége hosszú távú fejlődéshez hozzájárulhat. Az emberi tőkeberuházás terén a folyamatos tanulásra történő ösztönzésnek lehet igen nagy szerepe; a tanítási módszerekre nagyobb súlyt kell helyezni az interperszonális készségekre és a kognitív készségekre mellett. Az emberi tőkébe való beruházás elősegíti a társadalmi tőke termelődését is, ha el tudjuk kerülni egyes csoportok kirekesztődését az oktatásból és a munkaerőpiacról. Az emberi tőke termelődésének elősegítésében az állam szerepe fontos. A társadalmi tőke esetében ez kevésbé egyértelmű, az állam inkább a közvetítő szerepét játszhatja, semmint a főszereplőjét, s inkább a regionális és helyi szervezeti bizonyulhatnak hasznosnak e tekintetben.

A kötet legvégén a további kutatási irányok megjelölése sejteti, hogy a fenti kérdéseket, különösen a társadalmi tőke gazdasági, társadalmi hatásait feltáró munka még hátravan, a jelen kiadvány nem elsősorban kész eredményeket ad közre ennek vonatkozásában. Jelentősége inkább a probléma felmutatásában, ill. egy új érték

- a társadalmi tőke - beemelésében van a társadalmi és oktatásügyi kérdésekkel foglalkozó kutatásokba.
(*The Well-Being of Nations. The Role of Human and Social Capital. Education and Skills. OECD, 2000*)

Imre Anna

BUSZMEGÁLLÓ

Mindenkinek fontos az, hogy mit, hol és mennyiért tud megvásárolni, melyik színházban, moziban láthatja a kívánt színdarabot, mozifilmet, illetve hogy hol és milyen formában folyik olyan képzés, mely hozzásegíti a kívánt végzettség megszerzéséhez. E rövid felsorolásból is nyilvánvaló, hogy mennyire fontos számunkra az információ, így aztán nem meglepő, hogy egész iparág fejlődött ki az ilyen irányú, egyre növekvő igény kielégítésére. A legtöbben úgy gondolják, hogy a számítógép egyszerű találmány és örülnek, hogy a számítástechnika behálózta egész életünket, de a történetek sokakban félelmet és feszültséget is ébresztenek. (Szélsőséges példaként gondoljunk csak a 2000. évi dátumváltás körül kialakult helyzetre.) De miért a számítógép az a találmány, mely ennyire megváltoztatja az életünket? Hiszen ott a rádió, a televízió, a mozi, a telefon, az autó, melyek szintén befolyásolják (sőt olykor meghatározzák), hogy az emberek hogyan töltik szabadidejüket, hogyan szórakoznak, hogyan jutnak információkhoz. Az alapvető különbség a felhasználás már-már félelmetesen intenzív változása. Szinte követhetetlenül gyorsan fejlődik a technológia, egyre újabb és újabb programok jelennek meg, nincs olyan területe az életünknek, melyben ne lennének jelen a számítógépek. Arról nem is beszélve, hogy lassan a háztartások alapfelszereltségéhez tartozik ez a - 20-25 évvel ezelőtt a legtöbbször által csak híradásokból ismert - technikai eszköz. Egy másik sajátosság, hogy napjainkra a számítógép-hálózatok meghatározó kommunikációs közege váltak. Ma már gyakran nem postán adunk fel levelet, hanem e-mailt küldünk, nem társaságban beszélgetünk, hanem „csetelünk”, nem koncertre járunk, hanem mp3-as fájlokat vadászunk.

Természetes, hogy ezek a változások az oktatásra - ezen belül pedig elsősorban a felsőoktatásra - is jelentős hatást fejtenek ki. Néhányan azt mondják, hogy az egyetemek teljesen virtuális egyetemmé fognak átalakulni, mások a jelenlegi forma reformját jósolják. Mindkét tábor képviselői jelen voltak azon a konferencián, melyet 1999-ben Stockholmban tartottak. A Henk J. van der Molen által szerkesztett tanulmánykötet az itt elhangzott előadások írásos változatát tartalmazza. A

résztevők mindnyájan ugyanarra a kérdésre keresték a választ: Milyen is lesz a jövő egyeteme? Erre az egyszerű kérdésre nagyon nehéz válaszolni, maguk a szerzők is különböző lehetőségeket vázolnak fel.

A jövő egyeteme a jelenlegi rendszerrel gyakorlatilag azonos intézményrendszerként működik majd. Egy olyan campus-alapú egyetem lesz, ahol a hallgatók együtt tanulnak, tanáraikkal együtt dolgoznak. Természetesen rendelkezésükre áll egy belső számítógépes hálózat és az internet is, de ezek használatát, funkcióját a (fizikai) környezet determinálja.

A jövő egyeteme duális intézmény lesz, mely mind fizikai, mind pedig virtuális környezetben működik, így a lakóhely, a földrajzi elhelyezkedés nem befolyásolja a képzésbe történő bekapcsolódást. Lesznek, akik fizikai értelemben járnak pl. előadásokra, de többen csak számítógépen keresztül tartják majd a kapcsolatot társaikkal, tanáraikkal.

A jövő egyeteme teljes mértékben virtuálisan fog működni. Egy olyan intézmény lesz, ahol nincs épület, nincsenek előadások, jegyzetelés, a tanárok, a diákok és a tananyag közötti összekötő kapocs az internet illetve az információs és kommunikációs technológia (information and communication technology - ICT).

A jövő egyetemére a szerzők különböző elnevezéseket használnak: „hiperegyetem”, „virtuális akadémia” vagy „falak nélküli egyetem”. Az utóbbi elnevezés nemcsak szembetűnően illusztrálja a hagyományos és a virtuális egyetem közötti legfőbb különbséget, hanem egyúttal rámutat a legfontosabb célkitűzésére is. Nincs helyhez kötve: gyakorlatilag bárhol, bármikor és bárki által elérhető, hozzáférhető, elég hozzá egy internetes csatlakozással rendelkező számítógép.

Egy ilyen rendszerben a megszokott tanár-diák szerepek is jelentősen átalakulnak. A hagyományos tanulási környezetben a tanár szerepe meghatározó, szinte egyedül ő a tudás letéteményese, az ismeretek kizárólagos forrása. A tanítási-tanulási folyamat főszereplőjéről van szó, aki átadja a tananyagot, ellenőrzi, értékeli, azaz megítéli az elsajátítás eredményességének fokát. Az Internet következtében viszont az információk szinte kimeríthetetlen bőségben állnak rendelkezésre, a tanár egyfajta mentorrá, információmenedzserre válik, szakértő és segítő is lesz egy személyben, ugyanakkor viszont önmaga is folyamatos tanulásra kényszerül ebben az új rendszerben. Szakmai fejlődésre természetesen eddig is szükség volt, azonban a megváltozott körülmények újabb kihívások elé állítják a tanárokat. Kiszélesedik a társadalmi kontroll, egyre nő a tanulásal töltött idő, új és eddig szokatlan helyzeteket is meg kell tanulniuk kezelni a pedagógusoknak. (Ezek közül az egyik legtipikusabb, mikor a diák valamit előbb tanul meg, vagy hamarabb fedez fel mint a tanár.) Mindezek mellett azonban ma még nehezen tudjuk

- a társadalmi tőke - beemelésében van a társadalmi és oktatásügyi kérdésekkel foglalkozó kutatásokba.
(*The Well-Being of Nations. The Role of Human and Social Capital. Education and Skills. OECD, 2000*)

Imre Anna

BUSZMEGÁLLÓ

Mindenkinek fontos az, hogy mit, hol és mennyiért tud megvásárolni, melyik színházban, moziban láthatja a kívánt színdarabot, mozifilmet, illetve hogy hol és milyen formában folyik olyan képzés, mely hozzásegíti a kívánt végzettség megszerzéséhez. E rövid felsorolásból is nyilvánvaló, hogy mennyire fontos számunkra az információ, így aztán nem meglepő, hogy egész iparág fejlődött ki az ilyen irányú, egyre növekvő igény kielégítésére. A legtöbben úgy gondolják, hogy a számítógép egyszerű találmány és örülnek, hogy a számítástechnika behálózta egész életünket, de a történetek sokakban félelmet és feszültséget is ébresztenek. (Szélsőséges példaként gondoljunk csak a 2000. évi dátumváltás körül kialakult helyzetre.) De miért a számítógép az a találmány, mely ennyire megváltoztatja az életünket? Hiszen ott a rádió, a televízió, a mozi, a telefon, az autó, melyek szintén befolyásolják (sőt olykor meghatározzák), hogy az emberek hogyan töltik szabadidejüket, hogyan szórakoznak, hogyan jutnak információkhoz. Az alapvető különbség a felhasználás már-már félelmetesen intenzív változása. Szinte követhetetlenül gyorsan fejlődik a technológia, egyre újabb és újabb programok jelennek meg, nincs olyan területe az életünknek, melyben ne lennének jelen a számítógépek. Arról nem is beszélve, hogy lassan a háztartások alapfelszereltségéhez tartozik ez a - 20-25 évvel ezelőtt a legtöbbször által csak híradásokból ismert - technikai eszköz. Egy másik sajátosság, hogy napjainkra a számítógép-hálózatok meghatározó kommunikációs közegé váltak. Ma már gyakran nem postán adunk fel levelet, hanem e-mailt küldünk, nem társaságban beszélgetünk, hanem „csetelünk”, nem koncertre járunk, hanem mp3-as fájlokat vadászunk.

Természetes, hogy ezek a változások az oktatásra - ezen belül pedig elsősorban a felsőoktatásra - is jelentős hatást fejtenek ki. Néhányan azt mondják, hogy az egyetemek teljesen virtuális egyetemmé fognak átalakulni, mások a jelenlegi forma reformját jósolják. Mindkét tábor képviselői jelen voltak azon a konferencián, melyet 1999-ben Stockholmban tartottak. A Henk J. van der Molen által szerkesztett tanulmánykötet az itt elhangzott előadások írásos változatát tartalmazza. A

résztevők mindnyájan ugyanarra a kérdésre keresték a választ: Milyen is lesz a jövő egyeteme? Erre az egyszerű kérdésre nagyon nehéz válaszolni, maguk a szerzők is különböző lehetőségeket vázolnak fel.

A jövő egyeteme a jelenlegi rendszerrel gyakorlatilag azonos intézményrendszerként működik majd. Egy olyan campus-alapú egyetem lesz, ahol a hallgatók együtt tanulnak, tanáraikkal együtt dolgoznak. Természetesen rendelkezésükre áll egy belső számítógépes hálózat és az internet is, de ezek használatát, funkcióját a (fizikai) környezet determinálja.

A jövő egyeteme duális intézmény lesz, mely mind fizikai, mind pedig virtuális környezetben működik, így a lakóhely, a földrajzi elhelyezkedés nem befolyásolja a képzésbe történő bekapcsolódást. Lesznek, akik fizikai értelemben járnak pl. előadásokra, de többen csak számítógépen keresztül tartják majd a kapcsolatot társaikkal, tanáraikkal.

A jövő egyeteme teljes mértékben virtuálisan fog működni. Egy olyan intézmény lesz, ahol nincs épület, nincsenek előadások, jegyzetelés, a tanárok, a diákok és a tananyag közötti összekötő kapocs az internet illetve az információs és kommunikációs technológia (information and communication technology - ICT).

A jövő egyetemére a szerzők különböző elnevezéseket használnak: „hiperegyetem”, „virtuális akadémia” vagy „falak nélküli egyetem”. Az utóbbi elnevezés nemcsak szembetűnően illusztrálja a hagyományos és a virtuális egyetem közötti legfőbb különbséget, hanem egyúttal rámutat a legfontosabb célkitűzésére is. Nincs helyhez kötve: gyakorlatilag bárhol, bármikor és bárki által elérhető, hozzáférhető, elég hozzá egy internetes csatlakozással rendelkező számítógép.

Egy ilyen rendszerben a megszokott tanár-diák szerepek is jelentősen átalakulnak. A hagyományos tanulási környezetben a tanár szerepe meghatározó, szinte egyedül ő a tudás letéteményese, az ismeretek kizárólagos forrása. A tanítási-tanulási folyamat főszereplőjéről van szó, aki átadja a tananyagot, ellenőríz, értékeli, azaz megítéli az elsajátítás eredményességének fokát. Az Internet következtében viszont az információk szinte kimeríthetetlen bőségben állnak rendelkezésre, a tanár egyfajta mentorrá, információmenedzserre válik, szakértő és segítő is lesz egy személyben, ugyanakkor viszont önmaga is folyamatos tanulásra kényszerül ebben az új rendszerben. Szakmai fejlődésre természetesen eddig is szükség volt, azonban a megváltozott körülmények újabb kihívások elé állítják a tanárokat. Kiszélesedik a társadalmi kontroll, egyre nő a tanulásal töltött idő, új és eddig szokatlan helyzeteket is meg kell tanulniuk kezelni a pedagógusoknak. (Ezek közül az egyik legtipikusabb, mikor a diák valamit előbb tanul meg, vagy hamarabb fedez fel mint a tanár.) Mindezek mellett azonban ma még nehezen tudjuk

elképzelné az oktatást tanárok nélkül. A legtöbben úgy gondolják, hogy a tanár lesz továbbra is az, aki oktat, és ezt a tevékenységet csak támogatják, reprodukálják a technikai eszközök. Van, ahol a tanulást rádió- vagy televízióadásokkal segítik, vagy az oktató előadását videóközvetítéssel teszik mindenki számára elérhetővé, azaz tulajdonképpen a hagyományos folyamatot másolják le. Alternatívát (verseny társaság?) talán csak a multimédiás oktatási programok jelentenek, ebben az esetben viszont az ellenőrzés és leginkább a hivatalos, mindenki számára elfogadható objektív értékelés az, ami elengedhetetlenül teszi a tanárok részvételét.

A diákok szerepének változásával kapcsolatban a tanulmányok szerzői egyetértettek, abban, hogy az egyetem kétfajta diákot szolgál: azokat, akik a tudományos és szakmai karrierhez szükséges oktatásra tartanak igényt, valamint azokat, akik személyes, munkahelyi vagy családi érdekek következtében kívánnak továbbtanulni. Céljaik és szükségleteik eltérnek, de az ICT használata ideális esetben lehetővé tenné az egyetemek számára, hogy az egyes eltérő igényeket kielégítsék.

A hallgatók életvitelének módosulását azonban különbözőképpen ítélték meg a konferencia résztvevői. Egyesek úgy vélekedtek, hogy az egyetemi campus napjainkban (és a jövőben is) olyan társadalmi és intellektuális környezetet biztosít, mely meghatározónak bizonyul a fiatal felnőttek fejlődése során a felsőfokú oktatás kezdeti szakaszában. Azok a felnőttek azonban, akik már teljesítették az alapképzés követelményeit, szakmai és/vagy családi kötelezettségeket is felvállaltak, általában olyan sajátos tanulmányi szükségletekkel rendelkeznek, melyeket a lehető leghatékonyabb módon kívánnak kielégíteni. Ezeknek a tanulóknak egyértelműen előnye származna a virtuális egyetemek által felkínált rugalmas idő- és helyfüggetlen lehetőségekből. E kivételes előny azonban egy aligha behozható hátrány is a hagyományos egyetemmel szemben. Hiszen ha nincsenek falak, ha nincs campus, akkor nincs hol találkozni a többi egyetemistával (de a tanárokkal sem), nincs egyetemi könyvtár, ahova be lehet ülni tanulásra készítve a többiek által, nincs kollégium, ahol az ember ismeretségeket köthet, „együtt tanulhat” másokkal, nincs egy egészséges versengés a hallgatók között és nincsenek egyetemi programok, kulturális és szórakoztató rendezvények, egyszerűen nincs egyetemi élet. Épp ezért tehát szükség van a campusra. Mások viszont pontosan azon véleményüknek adnak hangot, hogy ez már most sincs így, és az ilyen típusú egyetemek megszűnének létezni. Azt állítják, hogy a hallgatók növekvő hányada tanulmányait részdíjban, ide-oda utazgatva végzi, így nincs szükség a campusra, hiszen a tanulás közege egyre inkább azonos lesz azal, amelyben a felnőttek kommunikálnak, dolgoznak,

üzletelnek, következésképp az internet válik egyfajta szerves tanulási környezetté.

Az Egyesült Államok után már Európában is drámaian nő azoknak a fiataloknak a száma, akik egészen fiatal koruktól kezdve az interneten nőnek fel. Ez a körülmény az olvasási, írási szokásaikat, a kommunikációs készségüket alapvetően befolyásolja. Egyre biztosabbnak látszik az is, hogy hosszú távon a munka melletti tanulás válik elsődleges mintává. Az említett tanulmánykötetben épp ezért az egyik leggyakoribb téma a távoktatás, illetve a „lifelong learning”. Nem véletlenül, hiszen ezeken a területeken érvényesülnek legjobban a virtuális akadémia előnyei, azáltal, hogy megspórolja a hallgatóknak az állandó utazással eltöltött időt és pénzt, a tanulást a nap bármely szakában, bárholonnan lehetővé teszi. Ezáltal alkalmat ad azoknak is tudásuk bővítésére, elmélyítésére, akiknek időbeosztásuk, munkájuk, családjuk, egészségi állapotuk stb. egyébként nem tenné lehetővé a rendszeres utazást, vagy az adott tanfolyam látogatását.

Sokan úgy gondolják, hogy a jövő egyeteme valamilyen módon a köegyetemek folytatása lesz. Azt feltételezik, hogy ugyanolyan fajta tanítás és tanulás zajlik majd, mint eddig, csak éppen jelentős technikai segítséggel. Abban a tekintetben igazuk van, hogy a számítógép nem változtatja meg azt, amit tanulunk, de azt igen, hogy hogyan tanuljuk. Mindamellett nem kell attól félnünk, hogy az iskolapadok helyett holnap már a számítógépek elé kell leülnünk. Sőt, a tapasztalatok azt mutatják, hogy a virtuális tanulási környezetnek mindenképpen ki kell egészülnie fizikai tanulási környezettel is, tehát az új egyetem csak a régi bővítéseként, nem pedig felváltásaként képzelhető el. A tanulmányok összefoglaló tanulsága is éppen az, hogy nem a teljes átalakulás a legfontosabb feladat, hanem hogy minden egyetemnek sürgősen be kell (ene) vezetni az ICT-t, és ennek kapcsán az intézményeknek ki kell dolgozniuk a maguk választás az ICT tanításra gyakorolt hatására. (Ráadásul mindezt úgy kell megtenni, hogy bár az ICT fogalmának lényegét érezzük, egy pontos, mindenre kiterjedő definíciót szinte lehetetlen megalkotni.)

Azaz állunk egy buszmegállóban, jönnek a buszok sorban. Egyik ilyen, a másik olyan, van régi és van modern, van jól ismert, megbízható márká és van olyan, amelyikről soha nem hallottunk. Nem tudjuk, melyik az a busz, amelyik a legkényelmesebben, a leggyorsabban, legolcsóbban juttat el minket a célba, de ha sokáig habozunk, ha nem szállunk fel egyikre sem, akkor bizony mindegyikről menthetetlenül lemaradunk! (Henk J. van der Molen [ed]: *Virtual University? Educational Environments of the Future*. Portland Press, London, 2001.)

Buda András

elképzelné az oktatást tanárok nélkül. A legtöbbször úgy gondolják, hogy a tanár lesz továbbra is az, aki oktat, és ezt a tevékenységet csak támogatják, reprodukálják a technikai eszközök. Van, ahol a tanulást rádió- vagy televízióadásokkal segítik, vagy az oktató előadását videokazettán teszik mindenki számára elérhetővé, azaz tulajdonképpen a hagyományos folyamatot másolják le. Alternatívát (versenytársat?) talán csak a multimédiás oktatóprogramok jelentenek, ebben az esetben viszont az ellenőrzés és leginkább a hivatalos, mindenki számára elfogadható objektív értékelés az, ami elengedhetetlenné teszi a tanárok részvételét.

A diákok szerepének változásával kapcsolatban a tanulmányok szerzői egyetértettek, abban, hogy az egyetem kétfajta diákat szolgál: azokat, akik a tudományos és szakmai karrierhez szükséges oktatásra tartanak igényt, valamint azokat, akik személyes, munkahelyi vagy családi érdekek következtében kívánnak továbbtanulni. Céljaik és szükségleteik eltérnek, de az ICT használata ideális esetben lehetővé tenné az egyetem számára, hogy az egyes eltérő igényeket kielégítsék.

A hallgatók életvitelének módosulását azonban különbözőképpen ítélték meg a konferencia résztvevői. Egyesek úgy vélekedtek, hogy az egyetemi campus napjainkban (és a jövőben is) olyan társadalmi és intellektuális környezetet biztosít, mely meghatározónak bizonyul a fiatal felnőttek fejlődése során a felsőfokú oktatás kezdeti szakaszában. Azok a felnőttek azonban, akik már teljesítették az alapképzés követelményeit, szakmai és/vagy családi kötelezettségeket is felvállaltak, általában olyan sajátos tanulmányi szükségletekkel rendelkeznek, melyeket a lehető leghatékonyabb módon kívánnak kielégíteni. Ezeknek a tanulóknak egyértelműen előnye származna a virtuális egyetemek által felkínált rugalmas idő- és helyfüggetlen lehetőségekből. E kivételes előny azonban egy aligha behozható hátrány is a hagyományos egyetemmel szemben. Hiszen ha nincsenek falak, ha nincs campus, akkor nincs hol találkozni a többi egyetemistával (de a tanárokkal sem), nincs egyetemi könyvtár, ahova be lehet ülni tanulásra készítve a többiek által, nincs kollégium, ahol az ember ismeretségeket köthet, „együtt tanulhat” másokkal, nincs egy egészséges versengés a hallgatók között és nincsenek egyetemi programok, kulturális és szórakoztató rendezvények, egyszerűen nincs egyetemi élet. Épp ezért tehát szükség van a campusra. Mások viszont pontosan azon véleményüknek adnak hangot, hogy ez már most sincs így, és az ilyen típusú egyetemek megszűnnek létezni. Azt állítják, hogy a hallgatók növekvő hányada tanulmányait részidőben, ide-oda utazgatva végzi, így nincs szükség a campusra, hiszen a tanulás közege egyre inkább azonos lesz azokkal, amelyben a felnőttek kommunikálnak, dolgoznak,

üzletelnek, következőleg az internet válik egyfajta szerves tanulási környezeté.

Az Egyesült Államok után már Európában is drámaian nő azoknak a fiataloknak a száma, akik egészen fiatal koruktól kezdve az interneten nőnek fel. Ez a körülmény az olvasási, írási szokásaikat, a kommunikációs készségüket alapvetően befolyásolja. Egyre biztosabbnak látszik az is, hogy hosszú távon a munka melletti tanulás válik elsődleges mintává. Az említett tanulmánykötetben épp ezért az egyik leggyakoribb téma a távoktatás, illetve a „lifelong learning”. Nem véletlenül, hiszen ezeken a területeken érvényesülnek legjobban a virtuális akadémia előnyei, azáltal, hogy megspórolja a hallgatóknak az állandó utazással eltöltött időt és pénzt, a tanulást a nap bármely szakában, bárholonnan lehetővé teszi. Ezáltal alkalmas az azoknak is tudásuk bővítésére, elmélyítésére, akiknek időbeosztásuk, munkájuk, családjuk, egészségi állapotuk stb. egyébként nem tenné lehetővé a rendszeres utazást, vagy az adott tanfolyam látogatását.

Sokan úgy gondolják, hogy a jövő egyeteme valamilyen képpén a közegetemek folytatása lesz. Azt feltételezik, hogy ugyanolyan fajta tanítás és tanulás zajlik majd, mint eddig, csak éppen jelentős technikai segítséggel. Abban a tekintetben igazuk van, hogy a számítógép nem változtatja meg azt, amit tanulunk, de azt igen, hogy hogyan tanuljuk. Mindamellett nem kell attól félnünk, hogy az iskolapadok helyett holnap már a számítógépek elé kell leülnünk. Sőt, a tapasztalatok azt mutatják, hogy a virtuális tanulási környezetnek mindenképpen ki kell egészülnie fizikai tanulási környezettel is, tehát az új egyetem csak a régi bővítéseként, nem pedig felváltásaként képzelhető el. A tanulmányok összefoglaló tanulsága is éppen az, hogy nem a teljes átalakulás a legfontosabb feladat, hanem hogy minden egyetemnek sürgősen be kell(ene) vezetni az ICT-t, és ennek kapcsán az intézményeknek ki kell dolgozniuk a maguk válaszát az ICT tanításra gyakorolt hatására. (Ráadásul mindezt úgy kell megtenni, hogy bár az ICT fogalmának lényegét érezzük, egy pontos, mindenre kiterjedő definíciót szinte lehetetlen megalkotni.)

Azaz állunk egy buszmegállóban, jönnek a buszok sorban. Egyik ilyen, a másik olyan, van régi és van modern, van jól ismert, megbízható márka és van olyan, amelyikről soha nem hallottunk. Nem tudjuk, melyik az a busz, amelyik a legkényelmesebben, a leggyorsabban, legolcsóbban juttat el minket a célba, de ha sokáig habozunk, ha nem szállunk fel egyikre sem, akkor bizony mindegyikről menthetetlenül lemaradunk! (Henk J. van der Molen [ed]: *Virtual University? Educational Environments of the Future*. Portland Press, London, 2001.)

Buda András

SUMMARIUM

VALUES

A new socio-economic structure has developed in Hungary after the shift in 1990, which entailed necessarily the change of the hierarchy of values followed by the majority in the society formerly. Accepting new values and the co-existence of old and new values have created a new situation when different social groups have different possibilities of adaptation, sometimes causing identity crises and conflicts. The processes in the system of are much liable to the change of values, as former values had become dysfunctional while parents and teachers educated in the period of socialism had to transfer new values which enable children cope with the demands of market economy. In our present issue, the articles investigate the process of change of social values, the relation between the new and old values, the value problems of different social strata, the consequences in the educational system, in most instances based on empirical sociological analysis.

The author of the introductory article, Miklós Tomka, examines the relation between traditional (religious) values and modern societies, on the basis of European comparison. He concludes that “we cannot deny the growing role of religion in defining individual, community or overall social (if there is such) identity and hierarchy of values, both in Central East Europe and in Hungary within it. This fact is not reduced, on the contrary, it is emphasised by the social and cultural tension that accompanies the vigorous appearance of religion at many places. Spontaneous mechanisms not used to pluralist society can hardly bear the re-appearance of a social agent that has been supposed to have been abolished. We have to see clearly, at the same time, that the ongoing process is not the take-over of religion, but it is redefining social structure and cultural patterns. Socialist – communist ideology and its politics tried to exclude religion from public life and culture. The one-sidedness, which was established then, is being corrected by pluralist society now. Religious values are on the public cultural supply again, of course among the conditions of competition with other values...”

Péter Tibor Nagy considers and analyses the “world of values” in the textbooks of the Horthy-era, in contrast with actual social reality. He argues that the textbooks in this period are clear-cut adaptations to the values of traditional society and do not realise that a considerable part of society followed “modern” values differing from these norms, which is supported by statistical data.

Olga Tóth has published an article on the dilemmas of transferring values within the family, supported by empirical data. She argues that “we have been driven far away from the socialisation process of traditional societies, where family, completed with the close neighbourhood, prepared youths for adulthood, labour, appropriate adult role of genders. Besides family as the primary scene of socialisation, school, peer groups and, not in the least, mass media have a growing role. The influence of these agents in the process of values’ transfer is very often contradicts values in the family, proves to be stronger and as a result the socialisation ‘product’ is in contrast with the parents’ expectations.”

László Tamás Szabó deals with the current problems of values’ transfer in schools. The message of his article is: “The point is that we have started to look at what we have seen for long in new sight. Newer and newer generations of our students (can) make us look in the new way. We are on the winner’s side in regenerating our own capabilities if we learn to see the curriculum as they see it, because academic knowledge has a different message to them from us, who might have taught it for several decades.”

Antal Örkény and Ildikó Szabó, on the basis of an international empirical survey, examine "... what kind of image of the future students in Hungary and Rumania have; what kinds of values orient their ambitions in life, their images of work and success. They investigate the relation between "hard" factors as social and economic status of their family, schooling of their parents, type of their school and "soft" factors as the quality associated with their school, academic results, traditional and cultural capital of knowledge, ambitions of further studies, openness to the world, preferences of values concerning labour, on the one hand, and their plans for the future, on the other.

Ilona Liskó calls attention to the fact that young vocational workers' values of work have changed. In this process reflexivity has been changed for the need of independence; group solidarity has been substituted by assertiveness; private relations (family relations and friendships) are more important than local work place communities; further studies have proved to be better investment than taking up a job early.

Gergő Karácsony surveys the correspondence between political votes and the social hierarchy of values. His argument, among others is, that "... as the main forms of social conflicts have not emerged 'up' at the political level, the same way, the cultural controversy between political parties have not ozzed through 'down' to the level of voters. Political mobility along social conflicts could not have been successful because Hungarian society had already got through the process of cognitive mobility, or 'coming of age in politics', which was especially characterised by political socialisation for preventing conflicts."

Tímea Tiboripublishes her analysis of value-preferences in cultural consumption. Her conclusion on the basis of her empirical research is that "exploitable knowledge on the one hand, and traditional cultural knowledge on the other, are separated in people's thoughts. The way to establish acceptable status in society leads through acquiring exploitable knowledge according to value preferences, which, in turn, entails social prestige."

The finishing article is written by József Rácz and Zsolt Geresdi, who publish interesting information about the values of youth sub-cultures. The interviews edited in our *Valóság* (Reality) column are attached to this article. We interviewed young drug addicts who deny the surrounding adult society not only with the very spectacular means of their sub-culture and consumption (clothing, hairstyle, music, dance etc.), but with their complete hierarchy of values as well.

The present articles investigating the dylemmas of value hierarchy and transfer will enrich our social self-knowledge with useful information. It is important in order to find out about our present conditions, and because the society's choice of values decides our future, too.

Text of Ilona Liskó, translated by Gabriella Zsigovits

WERTE

Nach der Wende entstand in Ungarn eine neue Wirtschaftsstruktur, und es bildete sich ein neues politisches System. Beide machten auch eine Änderung der bisherigen gesellschaftlichen Wertevorstellungen notwendig. Die Annahme der neuen Werte bzw. das Nebeneinanderexistieren alter und neuer Werte bot für die verschiedenen Gesellschaftsgruppen unterschiedliche Anpassungsmöglichkeiten an – dies führte manchmal zu schweren Identitätskrisen und Konflikten. Die Umwandlung der Wertordnung betraf auch die Bildungs- und Erziehungsprozesse auf empfindliche Weise. Frühere Wertordnungen wurden dysfunktional; zugleich aber mussten Eltern und Lehrer, die im Sozialismus aufwuchsen, nun neue Werte vermitteln. Dies war notwendig, um den Kindern zu helfen, sich in den marktwirtschaftlichen Bedingungen durchzusetzen. In der vorliegenden Ausgabe von *Educatio* findet der Leser soziologische Analysen, die den Prozess dieser Werte-

wandlungen, das Verhältnis der neuen und alten Werte, sowie die Wertprobleme der verschiedenen Gesellschaftsschichten bzw. deren Bildungs- und Erziehungsfolgen beschreiben.

Der Einführungsaufsatz Miklós Tomkas untersucht das Verhältnis der traditionellen (religiösen) Werte und der modernen Gesellschaft, wobei der Autor einen gesamteuropäischen Überblick behält. Er kommt zum Schluss, dass "die wachsende Rolle der Religion bei der Konstruktion individueller und (insofern überhaupt vorhandener) kollektiver Identitäten nicht geleugnet werden kann – dies gilt für ganz Ost-Mittel-Europa, als auch spezifisch für Ungarn. Dass die kraftvollere Erscheinung der Religion häufig mit gesellschaftlich-kulturellen Spannungen einhergeht, macht diese Tatsache nicht weniger gültig, sondern nur offensichtlicher. Eingewöhnungen, die jeglichen Pluralismus leugnen, vertragen sich nur schwer mit dem Wiederauftauchen gesellschaftlicher Akteure, die man für immer begraben hielt. Gleichzeitig muss man aber darüber im Klaren sein, dass man nicht eine religiöse Machtübernahme, sondern lediglich die Neuformulierung gesellschaftsstruktureller und kultureller Muster miterlebt. Die sozialistische, kommunistische Ideologie und Politik versuchten, die Religion aus dem öffentlichen Leben, aus der Kultur auszuschließen. Die dadurch entstandene Einseitigkeit wird heute durch die pluralistische Gesellschaft korrigiert. Die religiösen Werte finden Zugang zum Angebot der öffentlichen Kultur – selbstverständlich im Wettkampf mit anderen Werten."

Péter Tibor Nagys Beitrag nimmt das "Wertsystem" von Lehrbüchern der Horthy-Ära unter die Lupe. In seiner Analyse stellt er dieses der damaligen gesellschaftlichen Wirklichkeit gegenüber. Der Autor kommt zum Schluss, dass die Lehrbücher der Horthy-Ära sich eindeutig dem Wertsystem der traditionellen Gesellschaft anfügten und keine Kenntnis davon nahmen, dass (statistisch bewiesenermaßen) ein bedeutender Teil der Gesellschaft statt diesen Normen "modernen" Werten" folgte.

Olga Tóth verfasste einen Aufsatz über die Dilemmas der intrafamiliären Wertevermittlung, wozu sie sich auch auf empirisches Material stützte. Ihrer Schlussfolgerung zufolge "haben wir uns heute weit vom traditionellen gesellschaftlichen Sozialisationsprozess, indem die Familie, die engere Gemeinschaft der aufwachsenden Generation eine eindeutige Richtung in Bezug auf die Arbeit, auf die Geschlechterrollen gab, entfernt. Neben der Familie als primären Sozialisationsort bekommen die Schule, die Gruppe der Gleichaltrigen und nicht zuletzt die Medien eine immer größere Rolle. Im Prozess der Wertevermittlung widersprechen diese häufig der Wertordnung der Familie – sie sind ihr oft sogar überlegen. Am Schluss hat man aber meist ein sozialisatorisches "Endergebnis", was den Erwartungen der Eltern widerspricht.

László Szabó Tamás beschäftigt sich mit aktuellen Problemen der schulischen Wertevermittlung. Am Ende seiner Analyse formuliert er eine Botschaft, die für jeden Lehrer wichtig sein kann: "Grundsätzlich handelt es sich davon, dass wir nun mit neuen Augen darauf blicken müssen, was wir schon seit langem zu sehen glauben. Auf diese neue Sichtweise werden wir durch die sich immer wechselnde Schar unserer Schüler gezwungen. Hinsichtlich der Erneuerung unserer Kräfte haben wir ein gewonnenes Spiel nur dann, wenn wir fähig sind, auf den Lernstoff mit den Augen unserer Schüler zu blicken. Die Wissenskreise, denen sie begegnen, bedeuten für sie nämlich etwas ganz anderes als für uns, die diese unter Umständen schon seit mehreren Jahrzehnten lehren."

Antal Örkény und Ildikó Szabó untersuchen – ausgehend aus den Ergebnissen einer internationalen empirischen Forschungsarbeit –, "was für ein Zukunftsbild die ungarischen und rumänischen Schüler haben, was für Werte ihre Lebensziele, ihre Vorstellungen über die Arbeit und den Erfolg lenken. Sie gehen außerdem der Frage nach, wie gewisse "harte" Faktoren (z. B. die wirtschaftliche und gesellschaftliche Lage, die Schulung der Eltern, der Schultyp) und "weiche" Faktoren (das zugesprochene Niveau der Schule, die Schulleistung, das traditionelle und kulturelle Wissenskapital, die Absichten weiterzulernen, die unterschiedlichen Wertpräferenzen bezüglich der Arbeit) ihre Zukunftsvorstellungen beeinflussen.

Ilona Liskó macht in ihrem Aufsatz auf Wertewandlungen bei Facharbeitern, die zum ersten Mal dem Berufsleben begegnen, aufmerksam. Statt Zuverlässigkeit werde heute Flexibilität, statt Anpassung Selbstständigkeit angestrebt; an die Stelle der Gruppensolidarität trete individuelle Interessenvertretung, die privaten (familiären und Freundschafts-)Beziehungen würden denen am Arbeitsplatz höhergestellt, und eine möglichst frühe Anstellung erweise sich als eine bessere Investition als das Weiterlernen, so die Autorin.

Gergő Karácsony analysiert in seinem Beitrag die Zusammenhänge der politischen Wahlen und der gesellschaftlichen Wertordnung und kommt dabei unter anderem zum Schluss, dass ähnlich zu den gesellschaftlichen Hauptkonflikten, die es nicht geschafft haben, an die politische "Oberfläche" zu gelangen, so sickerte auch der kulturelle Gegensatz der Parteien an die Wähler nicht "hinunter". Eine politische Mobilisation aufgrund gesellschaftlicher Konflikte konnte sich schon deshalb nicht durchsetzen, weil zur Zeit der Wende die ungarische Gesellschaft den Prozess der kognitiven Mobilisation, des "politischen Erwachsenwerdens", dessen Hauptmerkmal gerade in einer konfliktmeidenden politischen Sozialisation lag, bereits hinter sich hatte.

Tímea Tibori veröffentlicht in diesem Heft eine Analyse über Wertpräferenzen des Kulturkonsums. Sich auf ihre eigenen Forschungsergebnisse stützend kommt sie zum Schluss, dass "im Denken der Menschen das nützliche Wissen sich vom Besitz kultureller Werte im traditionellen Sinn getrennt habe. In den Wertpräferenzen führt der Weg über das nützliche Wissen zur annehmbaren Existenz, die ihrerseits für das gesellschaftliche Prestige verantwortlich ist.

Aus dem letzten Beitrag, der das Werk von József Rácz und Zsolt Geresdi ist, erfahren wir interessante Informationen über die Wertvorstellungen jugendlicher Subkulturen. Im Prinzip wird der Aufsatz der beiden Autoren durch jene Interviews vervollständigt, die im Teil "Wirklichkeit" zu finden sind. Diese wurden mit drogenabhängigen Jugendlichen durchgeführt, die sich nicht nur durch ihre Subkultur sowie sehenswerte Elemente ihrer Konsumeigenschaften, aber auch durch ihre ganze Wertordnung der Welt der Erwachsenen entgegensetzen.

Wir hoffen, dass die veröffentlichten Beiträge, die die Dilemmas der Wertordnung und der Wertevermittlung analysieren, unsere gesellschaftliche Selbstkenntnis mit wertvollen Informationen bereichern werden. Dies ist nicht nur wichtig, um uns Orientierungshilfe in den jetzigen gesellschaftlichen Verhältnissen zu liefern, aber auch deshalb, weil die heutigen Wertvorstellungen auch unsere eigene Zukunft beeinflussen werden.

Text von Ilona Liskó – Übersetzung von Gábor Tomasz

LES VALEURS

A la suite du changement de régime survenu en 1990 la constitution en Hongrie d'un nouveau système économique et politique a eu pour conséquence nécessaire la transformation des valeurs précédemment partagées par la majorité de la société. De sérieux problèmes d'identité et de graves conflits ont résulté du fait que tout le monde n'a pas réagi de la même manière à la cohabitation des anciennes et des nouvelles valeurs et que les membres de la société ont dû intérioriser de nouvelles valeurs. Les valeurs d'hier étant devenues anachroniques la transformation du système de valeurs a évidemment considérablement influencé l'éducation des jeunes et les processus de formation. Il est aussi à signaler que paradoxalement c'était des parents et des enseignants ayant atteint l'âge de la maturité sous le socialisme qui durent transmettre aux enfants les nouvelles valeurs conformes à une société fonctionnant selon la logique de l'économie du marché. S'appuyant dans la plupart des cas sur des enquêtes sociologiques empiriques, les textes du numéro 3 de l'an 2001 portent sur la transformation des systèmes de valeurs et aussi sur la coexistence d'anciennes et de nouvelles va-

leurs. Ces articles présentent notamment les problèmes engendrés par la restructuration des systèmes de valeurs tels qu'on a pu les constater chez les différents groupes sociaux, et ils traitent également des répercussions que ces problèmes avaient pu avoir sur l'éducation des nouvelles générations et sur les processus de scolarisation.

Sur la base d'exemples européens, l'article introductif de Miklós Tomka étudie sous quelles formes les valeurs traditionnelles (voire religieuses) sont présentes dans les sociétés modernes. Au terme de son article l'auteur formule la conclusion suivante: "Il est indéniable que dans l'ensemble de l'Europe centrale et en particulier en Hongrie la religion occupe un rôle grandissant dans la panoplie des valeurs et des identités individuelles ou collectives et peut être aussi parmi les formes identitaires correspondantes à la société globale – à condition que ces dernières existent vraiment. Le fait que cette plus grande visibilité des religions va souvent de paire avec des tensions socioculturelles confirmant le précédent constat plutôt que de l'infirmer. Ceux qui ne sont pas habitués au pluralisme acceptent difficilement la réapparition d'un acteur social que l'on avait déjà cru disparu. Il faut cependant être conscient du fait qu'il ne s'agit pas d'une nouvelle prise de pouvoir religieuse mais d'un rajustement de certains modèles sociaux et culturels. L'idéologie et la politique communistes ont tenté d'exclure le religieux de la vie publique et aussi de la vie culturelle. La société pluraliste essaye de corriger les développements unilatéraux de l'époque précédente. Les valeurs religieuses font de nouveau partie de l'offre culturelle publique – sans pour autant pouvoir se soustraire à la concurrence de certaines autres valeurs.

L'étude de Péter Tibor Nagy analyse les valeurs véhiculées par les manuels scolaires publiés entre les deux guerres sous le régime de l'amiral Horthy en opposant les valeurs figurant dans les livres scolaires aux réalités sociales contemporaines. L'auteur conclut son texte en affirmant que les manuels présentaient des valeurs propres aux sociétés traditionnelles sans tenir compte du fait que – comme en témoignent les statistiques – une partie considérable de la société partageait des valeurs modernes fort différentes des valeurs traditionnelles.

Formulée sur la base de données empiriques, l'article de Olga Tóth étudie les dilemmes que pose de nos jours la transmission des valeurs. Ce texte se termine par le constat suivant: "On est déjà fort loin des temps où les processus de socialisation assurés conjointement par les familles et par quelques collectivités restreintes pouvaient convenablement préparer les jeunes générations à la vie d'adultes, au monde du travail et à l'exercice des rôles liés à la division sexuelle. Si la famille constitue toujours le principal acteur des processus de socialisation, on constate que l'école, le groupe des paires et aussi les médias exercent un rôle beaucoup plus important qu'auparavant. Les effets de ces dernières instances s'avèrent souvent être plus importants que les valeurs transmises par la famille, ainsi les résultats des processus de socialisation peuvent être fort différents de ceux qui avaient été envisagés par la famille.

Le texte de László Tamás Szabó porte sur les problèmes actuels de la transmission scolaire des valeurs. A la fin de son analyse figure un message qui mériterait de faire l'objet de réflexions de la part des enseignants: "En effet, nous commençons à porter un regard différent sur ce que nous voyons déjà depuis longtemps. C'est cette nouvelle légion composée de nos élèves qui nous incite (ou qui peut nous inciter) à modifier notre regard. Afin de pouvoir garder nos propres forces il est important que nous soyons capables de regarder les savoirs scolaires avec les yeux des élèves puisque pour eux les connaissances que nous leurs présentons ne signifient pas du tout la même chose que pour nous qui les enseignons éventuellement depuis plusieurs décennies."

Sur la base d'une enquête empirique internationale Ildikó Szabó et Antal Örkény analysent "quelle vision les adolescents de Hongrie et de la Roumanie ont de l'avenir, quelles sont les valeurs qui les orientent dans le choix de leurs objectifs à long terme et aussi dans la définition des représentations qu'ils ont du travail et de la réussite. Les auteurs étudient également comment l'idée que se font les jeunes de l'avenir est influencée par des facteurs "durs" tels que la situation économique et sociale de leur famille, le niveau de scolarisation et le parcours scolaire de leurs parents, et aussi

par des facteurs "mous" tels que la perception qu'ont les élèves du niveau de leur établissement scolaire, le volume de leur capital culturel hérité et acquis, leurs résultats scolaires, leurs projets d'études, leur intérêt pour le monde extérieur, leurs préférences concernant le travail.

L'article de Ilona Liskó attire l'attention des lecteurs sur la modification des attitudes à l'égard du travail des ouvriers professionnels débutants. Chez ces jeunes travailleurs la souplesse est devenu plus importante que la probité, de même, la volonté de s'adapter au milieu ambiant a cédé la place à un désir d'autonomie, tandis que la solidarité collective a reculé au profit de la volonté de faire valoir ses propres intérêts, tout comme les liens entre collègues sont devenu moins importants que les relations privées (entretenues au sein de la famille ou avec des amis). On observe aussi que les jeunes ouvriers considèrent désormais que poursuivre des études peut constituer un meilleur placement qu'une entrée précoce dans le monde du travail.

Dans son article portant sur les liens existant entre les élections politiques et les valeurs partagées par les membres de la population Gergő Karácsony arrive notamment à la conclusion suivante: "tout comme les principaux conflits sociaux n'ont pas trouvé une traduction adéquate « en haut », au niveau de la politique, le clivage culturel qui sépare les partis politiques n'est toujours pas perceptible « en bas », au niveau des électeurs. On n'a pas pu assister à une mobilisation politique conforme aux clivages sociaux en raison du fait qu'au moment où s'est formé le nouveau système politique pluraliste la population hongroise était déjà passé par un processus de « socialisation politique » et une mobilisation cognitive très particulière dont la principale caractéristique consistait à éviter les situations conflictuelles."

Dans son étude Timea Tibor analyse les préférences de valeurs pouvant être saisies à travers la consommation culturelle. Sur la base de ses propres recherches elle dresse le constat suivant: « dans la pensée des gens un profond fossé sépare les connaissances utiles des valeurs culturelles traditionnelles. Selon le système de valeurs communément partagée c'est par l'acquisition de certaines connaissances utiles que l'individu peut atteindre un statut social honorable, et c'est ce dernier qui devra lui assurer un prestige social.»

La série des études publiées dans le présent numéro se termine par un texte de József Rácz et de Zsolt Geresdi portant sur les valeurs véhiculées par les différentes sous-cultures juvéniles. C'est surtout à ce texte que se rattachent les entretiens faits avec de jeunes consommateurs de drogue publiés dans la rubrique « Réalités ». En effet, on a interrogé des personnes dont les valeurs s'opposent sur tous les points aux valeurs partagées par les adultes qui vivent autour d'eux. Il s'agissait ainsi d'une rupture fondamentale ne se limitant pas à certains éléments facilement repérables de la consommation ou de la sous-culture juvénile dont ces jeunes font partie (coiffure, préférences musicales, dances pratiquées).

Nos espérons que les études portant sur les valeurs et les problèmes liés à la transmission des valeurs élargiera de façon utile nos connaissances sociales. Cela est important non seulement parce que ces informations nous permettront de nous orienter plus facilement dans les réalités contemporaines, mais aussi à cause du fait que les valeurs contemporaines auront certainement une influence sur notre avenir.

Texte de Ilona Liskó, traduit par Bálint Bajomi

ok IQ. ügyben; Máté Barbara: Harang, könyv és bányász. Imre Anna: Magániskolák - zítoktatás; Hrubos Ildiko: Felsőoktatás-politika

V/1 - 1996 TAVASZ - SZAKKÉPZÉS
Liskó Ilona: A szakmunkásképzés fejlesztésének alternatívái. Szép Zsófia: A szakképzés finanszírozása; Polonyi István: Vallalkozási alapú szakképzés; Tóti Éva: A világbanki szakképzési modell; Farkas Péter: A leszakadó rétegek oktatása; Fehérvári Anikó: A speciális szakiskolai tanulók esélyei; Kemény István: A romák és az iskola; Györgyi Zoltán: Iskolarendszerű szakoktatás és munkacélpiaci képzés - INTERJÚ Szakmai gyakorlati képzés. Beszélgetés gyakorlati szakemberekkel - EAST-CENTRAL EUROPE - DOKUMENTUM Jobs Study - KUTATÁS KÖZBEN Tóti Éva: A munkanélküli fiatalok; Liskó Ilona: Iskolaszékek; Imre Anna: Újpest; Szemerszki Mariann: Közvetlenkutatás - SZEMLE Lannert Judit: Szakképző rendszerek; Kozma Tamás: Ismeretlen Magyarország; Imre Anna: Embéri erőforrások

V/2 - 1996 NYAR - ISKOLASZERKEZET
Lukács Péter: Iskolarendszerek a fejlett országokban; Lannert Judit: Változások a hazai iskolaszervezetben; Varga Júlia: A szerkezetváltás ára; Farkas Péter: Iskolaszervezet és szakképzés az ezredfordulón; Kozma Tamás: Településhálózat és iskolarendszer; Liskó Ilona: A szerkezetváltás első hulláma; Imre Anna: Szerkezetváltás kisvárosi környezetben; Szabolcs Ottó: Iskolástruktúra és tantárgyrendszer; Nagy Péter Tibor: Szerkezetpolitika Magyarországon - INTERJÚ Helyi oktatási irányítás és iskolaszervezet - EAST-CENTRAL EUROPE - DOKUMENTUM A megnövekedett iskolai autonómia kiterjedése - KUTATÁS KÖZBEN Gábor Kálmán: Ifjúsági csoportok; Liskó Ilona: A szerkezetváltó osztályok tanulóinak családi háttere - SZEMLE Kozma Tamás: Reformaink felülnézetből; Nagy Mária: Enciklopédia az oktatási rendszerekről; Kovács Katalin: Az integrált középiskola nyugat-európai kísérletei; Tóka Tibor: Foglalkozási reprodukció helyett munkanélküliség

V/3 - 1996 OSZ - NŐK
Ladányi Andor: Két évforduló; Nagy Beata: Üzleti karrier és képzettség; Thun Éva: „Hagyományos” pedagógia - Feminista pedagógia; Czachesz & Lesznayk & Molnár: Lányok és nők a kötelező olvasmányokban; a tankönyvekben; Buda Béla: A pedagóguspálya nőesedésének pszichoszociális problémái; Hegedűs T. András: Kisebbségi nő család és társadalom között; Ácsády Judit: Lovagiaságról a vadaskodásig - INTERJÚ - EAST-CENTRAL EUROPE - DOKUMENTUM A nők helyzete az oktatásban - KUTATÁS KÖZBEN Tóti Éva: Képzés a gazdasági szervezetekben; Fehérvári Anikó: Gazdasági érdekszervezetek szerepe a szakképzésben; Csala Istvánné: Társadalomtudomány az alapműveltségben - alapműveltség a társadalomtudományban; Ácsády Judit: Women's Gender Studies oktatás Magyarországon - SZEMLE Teski Tibor: Nem gyengébb nem; Riszovannij Mihály & Solyom Erika: Nyelvi nem szerep és osztálytermi kommunikáció; Tóka Tibor: Fiatalok és állampolgári jogok; Váradi Monika Mária: Nők a térben és a társadalomban; Waltraud Heindl: L'Homme Enciklopédia az oktatási rendszerekről

V/4 - 1996 TEL - EUROPA
Setényi János: Az oktatáspolitikai európai vízió; Halász Gábor: Integráció és közoktatás; Ladányi Andor: Felsőoktatási intézményrendszerek; Szegeti Miklós Gábor: Felsőoktatás - Itelből; Szabó László Tamás: Európai dimenziók a tanárképzésben; Wootsch Péter: Ifjúsági szervezetek Európában; Földesi Judit: Integrációs tapasztalatok; Nemzetország; Horváth Zsuzsanna: Kommunikáció - kelet és nyugat; Hajdú Zoltán: Hátatok mentén - INTERJÚ - EAST-CENTRAL EUROPE - DOKUMENTUM Felhívó könyv az oktatásról - KUTATÁS KÖZBEN Csegény Péter & Kakai László & Madar Csaba & Szabó Andrea: A felsőoktatás diákjainak; Marinkó József: NATO-kompatibilis-e a magyar katonai felsőoktatás? Szokolayné Kálmán Anikó: Köztisztviselők képzésének tapasztalatai a Phare-program keretében - SZEMLE Kozma Tamás: Bertelsmann fölfedezi Európát; Imre Anna: Európa versenyben; Radácsi Imre: Lehetséges-e a lehetetlen? - Hová tartunk? Nagy Péter Tibor: Peregrináció - egyköt

VI/1 - 1997 TAVASZ - HÁTRANYOS HELYZET
Papp János: A hátrányos helyzet értelmezése; Tóti Éva: A hátrányos helyzetű tanulók családi körülményei; Imre Anna: Kisebbségi

városok; Hársányi Eszter & Radó Péter: Cigány tanulók a magyar iskolákban; Liskó Ilona: Hátrányos helyzetű gyerekek a szakképző iskolákban; Cornelia & Peter Collingro: A hátrányos helyzetű fiatalok szakképzése Németországban - VALÓSÁG - EAST-CENTRAL EUROPE - DOKUMENTUM Diákjóléti szolgáltatások - KUTATÁS KÖZBEN Garami Erika: Munkaerőpiaci pozíciók két országban; Eszik Zoltán: Iskola - gyermekjólét; Narancsik Agnes: Diákönkormányzatok a rendezvényekért - SZEMLE Vizer Balázs: Ifjúság és változás a posztkommunista országokban; Abonyi Nara: Aggresszió; Imre Anna: Innováció és hátrányos helyzet; Tóti Éva: A DeJors-jelentésről; Bohán Katalin: Cigányság és iskola

VI/2 - 1997 NYAR - ISKOLÁN KIVÜLI KÉPZÉS
Mako Csaba: A munkaerő felhasználásának átalakulása; Simonyi Agnes: Gazdasági szervezetek és szakmai képzés; Setényi János: A posztsekunder oktatás; Híves Tamás & Kozma Tamás & Radácsi Imre: A harmadfokú képzés területi különbségei; Vámos Dóra: A közszolgálati szakemberek továbbképzése; Szöllösi Zsuzsanna: A képzési piac; Györgyi Zoltán: Az iskolarendszerű felnőttoktatás kérdései; Bajomi Iyán: Munka melletti képzés Franciaországban; Eszik Zoltán: A felnőttoktatás szociális funkciói; Tóti Éva: Trendek az iskolán kívüli képzésben - VALÓSÁG - EAST-CENTRAL EUROPE - DOKUMENTUM Oktatási világbanokosság - KUTATÁS KÖZBEN Szemerszki Mariann: A hallgatók szociális helyzete; Vaszilisz Ljuboz: Az iskolázottság és foglalkoztatás Görögországban - SZEMLE Erdi Gábor & Szabó József: A felnőttoktatás és képzés nemzetközi enciklopédiája; Kovács Katalin: Holtomiglan - Holtomiglan; Martonfi György: Földnév élethossziglani tanulás; Imre Anna: Kézikönyv felhívóknak

VI/3 - 1997 OSZ - RÉGIÓK
Nemes Nagy József: Régiók, regionalizmus; Setényi János: Regionális önkormányzati stratégiák és az európai integráció; Silli Zsakar Iyván: A Kárpátok Euroregio a régiók Európájában; Kozma Tamás: Túlélés vagy felzárkózás? Horváth M. Tamás: Az ország a részletekben van; Liskó Ilona: Iskolászervezetek, fenntartócsere; Imre Anna: Iskolafenntartó társulások; Mezei Iyván: Területi különbségek a középoktatásban; Nagy Mária: Tanárok, települések, régiók - VALÓSÁG - EAST-CENTRAL EUROPE - DOKUMENTUM Országjelentések - KUTATÁS KÖZBEN Jungheus Iyolva: Tanárok véleménye az egészségéről; Liskó Ilona: Települési különbségek a NAI megfigyelésben; Sio László: Helybenjárás - SZEMLE Komóczi Mihály: Antropológiai megközelítések a határterületekről; Lannert Judit: Válaszútban a szakképzés Radácsi Imre: Regionális folyamatok a rendszerváltás után

VI/4 - 1997 TEL - INTERNET
Czeizer Zoltán: Játék és tanulás az interneten; György Péter: Iskola a határon; Besenyey Iyván: Világháló és létezés; Szakadát Iyván: Ex-Buda Mariann: A tanár mint harmadfajú Maxwell-démon; Nyitrai László: A számítógép hatása az iskolára; Z. Karvalics László: Az információs irasudástól az internetig; Nyitrai Kristóf: Nyitott oktatás és távoktatás - VALÓSÁG Kerekasztal - EAST-CENTRAL EUROPE - DOKUMENTUM Országjelentések - KUTATÁS KÖZBEN Miklós György: Egyetemisták, főiskolások tanulási szokásai; Garami Erika: Aggresszív viselkedés; Imre Anna: Az iskolák tárgyi felszereltsége; Radácsi Imre: Távoktatás és harmadfokú képzés - SZEMLE Horváth Zsuzsanna: Agyaglábon álló kolosszus; Radácsi Imre: Az internet alapjai; Imre Anna: Technológiai technikák; Tomasz Gábor: Szociálpedagógia

VII/1 - 1998 TAVASZ - MERLEGEN
Kozma Tamás: Expanszió; Imre Anna & Györgyi Zoltán: Középiskola mindenkinek; Farkas Péter: Leszakadó csoportok; Forray R. Katalin: Nemzetségek, kisebbségek; Liskó Ilona: Bokros-cso mag a közoktatásban; Torók Imre: Rimaszirtos a felsőoktatásban; Varga Júlia: A hallgatók támogatása; Tóti Éva: Az iskolarendszeren kívüli képzés - VALÓSÁG Kerekasztal - CENTRAL EUROPE - DOKUMENTUM Pedagógus továbbképzés - KUTATÁS KÖZBEN Liskó Ilona: A NAI fogadtatása; Szemerszki Mariann: Erretek vizsgálata; Nagy Mária: Tanári pálya és életkörülmények; Neuwirth Gábor: A felsőoktatásba felvétel megoszlása a középiskolák között; Híves Tamás: Az MKM kutatási támogatása - SZEMLE Imre Anna: Tükör által; Kozma Tamás: Jelentés; Pukánszky Béla: Enciklopédia néptanítónak; Nagy Péter Tibor: „Csinald magad” lexikon; Nemethi András: Tudományfejlődés; tendenciák